

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Lolland Falster *2018*

LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND

LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND

Årbog 2018 – 106. årgang

Indholdsfortegnelse

<i>Jan Bodholdt</i>			
Forord	4	<i>Mathias Mølbak Ingholt</i>	
		“En Uhygge-stemning greb alle”	
		– 1918 influenzapandemien i Nysted .	100
<i>Henrik Rasmussen</i>		<i>Henrik Gade Jensen</i>	
Maribosøens ofre	7	Kætteren fra Skovlænge:	
		Sagen om pastor Kalmeyer, 1956	114
<i>Joi Bay</i>		<i>Søren Clausen</i>	
Fattiggården i Lille Løjtofte, 1871 . . .	14	Skt. Birgitta Kirkes	
		bygningshistorie 1897-2018	131
<i>Ole Arpe Munksgaard</i>		<i>Dorte Tissot Hansen</i>	
Handel og søfart på Lolland-Falster		& <i>Henning Hallberg</i>	
med særligt henblik på Vestlolland		Mediehøsten 2017	
i perioden ca. 1250-1660		Bibliografi over lokalhistoriske	
(3. del ca. 1450 - ca. 1560)	40	udgivelser om Lolland-Falster-	
		egnen i 2017	143
<i>Hans Trier</i>			
Den spanske syge			
på Lolland-Falster 1918.....	69		

Forord

I år er det 100 år siden, at den spanske syge ramte Lolland-Falster og resten af Danmark. Det markerer vi med to artikler. Speciallæge i samfundsmedicin Hans Trier beskriver i artiklen *Den spanske syge på Lolland-Falster* sygdommens fatale konsekvenser samt hjælpeorganisationernes og myndighedernes forsøg på at sætte en stopper for katastrofen.

I den anden artikel "*En Uhygge-stemning greb alle*" – 1918 influenzapandemien i Nysted, der er skrevet af stud. mag. Mathias Ingholt, fortæller forfatteren om influenzapandemiens gang og effekt på lokalsamfundet i Nysted samt lægernes uenighed om sygdommen.

Cand. mag. Ole A. Munksgaard fortsætter sin artikelserie om *Handel og søfart på Lolland-Falster med særligt henblik på Vestlolland i perioden ca. 250-1660*. Denne gang koncentrerer han sig om perioden ca. 1450 - ca. 1560, hvor det var kendetegnende, at den ulovlige handel efterhånden langsomt formindskedes. Der kom nye handelspartnere til, og den voksende handel og søfart betød en økonomisk vækst for området.

I 1956 udgav Sognepræst Poul Kalmeyer fra Skovlænge-Gurreby pastorat bogen *Religion og Moral*. Hans udlægning af

Jesu budskab provokerede biskop Høgsbro, der mente, at bogen var på kant med bekendelsesgrundlaget. Sagen blev landskendt og endte i en folketingsdebat, hvor der var støtte til Kalmeyer, der også fik opbakning fra sine sognebørn. Det er sognepræst Henrik Gade Jensen, der med artiklen *Kætteren fra Skovlænge: Sagen om pastor Kalmeyer* belyser den teologiske og politiske strid.

I 1860'erne udskiftede flere landkommuner fattighusene med fattiggårde. Det var også tilfældet i Lille Løjtofte, hvor en ny fattiggård blev indviet i 1871. Det var hensigten, at fattiglemmerne skulle levere tvangsarbejde i marken og i husholdning som betaling for deres forsørgelse i fattiggården. Kommunen havde dog fejlvurderet behovet, og fattiggården kørte med underskud, indtil den blev nedlagt efter en snes år. Det er cand. mag. Joi Bay, der beretter om *Fattiggården i Lille Løjtofte*.

Maribosøerne betragtes sikkert af alle som et fredfyldt sted, men under overfladen gemmer der sig mange tragiske historier. Henrik Rasmussen har været i arkiverne og fundet frem til, at mindst 31 personer måtte lade livet i Nørre- og Sønder sø i løbet af en 70-års periode fra 1826 til 1896. Denne del af Maribosøernes historie fortælles der om i artiklen *Maribosøens ofre*.

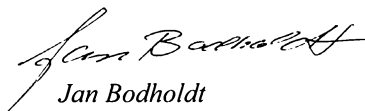
Sognesekretær Søren Clausen har skrevet artiklen *Skt. Birgitta Kirkes bygningshistorie 1897-2018*, hvori han giver en grundig indføring i maribokirkens opførelse, dens inventar og indretning, ligesom han beretter om de ændringer, der er sket gennem tiden.

Bibliotekarerne Dorte Tissot Hansen og Henning Hallberg giver i *Mediehøsten* et godt og relevant overblik over de lokalhistoriske udgivelser, der har været i 2017.

Navne- og stedregister har ikke altid været en del af årbogen, så når vi – efter flere overvejelser – i denne udgave af årbogen udelader registeret, er det på en måde en tilbagevendende til de tidlige årbøger. Et register kan være værdifuldt, hvis det benyttes, men det er vores indtryk, at kun ganske få, om nogen, bruger registeret. I stedet for registeret bringer vi mere artikelstof, så det samlede sidetal ikke bliver mindre.

Vi vil rigtig gerne have feedback på årbogen og dens indhold. Derfor har vi efter hver artikel angivet forfatterens e-mail, så læserne har mulighed for at komme i direkte dialog med forfatteren med både ris og ros. Redaktionen hører også meget gerne fra læserne, så hermed også en opfordring til at kommentere stort og småt til undertegnede.

Vi håber, læserne vil få en interessant og vedkommende oplevelse ved læsningen af årbogens artikler.

Jan Bodholdt

Redaktør

jan-bodholdt@mail.tele.dk

Maribosøens ofre

Af Henrik Rasmussen

Maribosøerne fremhæves med rette for deres skønhed og er til både nydelse og gavn for byens borgere. Men særne gemmer også på død og drama i et omfang, der nok vil overraske de fleste. Denne artikel fortæller om et tilfældigt fund i byens kirkebøger om nogle afsøernes mange ofre.

Hvad kirkebøgerne gemmer

Det fortæller en del om et sogn at gå en tur på kirkegården og kigge på gravsten. Hvem beboede sognet i forgangne tider? Hvor gamle blev de? osv. Gravstenenes størrelse og udformning fortæller om, hvem der havde penge, og hvem der ikke havde. Sidstnævntes vil formentlig slet ikke være bevaret, fordi gravmælerne har været tarvelige og hurtigt forgængelige. ”Men på hans grav i døden, man gav ham aldrig en”, som det lyder i Jeppe Aakjærs smukke digt om den fattige Jens Vejmand.

Jeg er barnefødt i Maribo og har mange gange taget en rundtur på kirkegården for at kigge på gravsten. Men lige som på alle andre af landets kirkegårde ses kun byens store slægters gravmæler endnu. Almindelige menneskers minde er for længst væk. Men

i vore dage er der heldigvis muligheder for også at gå på opdagelse blandt almindelige menneskers liv (og død), nemlig i de digitaliserede kirkebøger på internettet.

En sen aften sad jeg og bladrede gennem en af byens kirkebøger, og med et slog det mig, at der faktisk var en del af byens børn, der var døde på Maribosøerne. Jeg begyndte at gå mere systematisk til værks for at se, hvilke ofre søen havde krævet gennem tiderne. Især i kirkebøgerne fra 1824 og omtrent 30 år frem har byens præster og degne været flinke til at anføre dødsårsag i anmærkningsfeltet. Derefter desværre kun ret sporadisk. Men i omtalte periode kan man som lokalhistorisk interesseret læse om helt almindelige dødsfald, som de forekommer blandt helt almindelige mennesker - men også om de tragedier, som der sikkert er blevet talt om blandt byens folk dengang for næsten 200 år siden. For anmærkningsfeltet rummer en guldgrube om sygdomme, lidelser og alskens andet, som Maribos befolkning døde af i første halvdel af 1800-tallet: Tæring, slag, kramper, tyfus, brystsyge og ”ondartet feber” er hyppigt noterede dødsårsager, men også mere underfundige, som at en kvinde ”stod for tidligt op efter barselsleje”, og om ulykkelige hændelser, hvor en person druknede i en

Tabel 1:

1-5 år	6-10 år	11-14 år	15-19 år	20-29 år	30-39 år	40-49 år	50-59 år	60-69 år	70 år -
2	4	5	4	6	5	0	0	3	2

brønd eller en landevejsgrøft. Ofte står som dødsårsag blot noteret: alder.

I anmærkningerne kan man læse om fortvivlede fattigfolk, der valgte den hurtige udvej og hængte sig. En enkelt tog gift. Man kan også læse om en fattig daglejer, der frøs ihjel. Der står også at læse om epidemier som f.eks. et større mæslingeangreb i 1828-29, hvor en lille snes af byens småbørn måtte lade livet.

Og så er der de ret så mange ofre, som Maribosøerne krævede. Drukneulykker var ikke ualmindelige i byen, og set med nutidens briller, hvor de trods alt (og heldigvis) er sjældne, virker det overvældende, at mindst 31 bysbørn måtte lade livet i Nørre- og Sønder sø i løbet af en 70-års periode fra 1826 til 1896. Jeg skriver mindst, fordi byens præster og degne efter 1850'erne kun meget sjældent skrev dødsårsag ind i kirkebogen. Derudover er der et antal døde, hvor der blot er registreret: Druknet, men ikke om det var i en mergelgrav, et kar, en brønd, en grøft – eller i søen. Antallet af ofre kan derfor være langt højere, end hvad vi kan se af kirkebøgerne.

Skønt der givet vil være efterkommere efter søens ofre blandt læserne, tillader jeg mig summarisk at samle op på kirkebøgerne indhold. De er offentligt tilgængelige for enhver. Hver eneste af indførslerne fortæller om en ulykkelig hændelse – enten ved skødesløshed, uheld eller som en bevidst handling (selvmord).

Hvem var de?

Man skulle nok umiddelbart tro, at de mest udsatte for drukneulykker var de mindreårige børn, men det er faktisk ikke udelukkende tilfældet. Fordi man var blevet voksen

og skulle klare sig selv, var man ingenlunde skånet. Som det fremgår af ovenstående oversigt, var de 11–19-årige de hyppigste ofre for søen – dem vi i vore dage ville kalde teenagere, men som i datiden var at regne som voksne efter konfirmationen. Også småbørn og unge mennesker i deres bedste år er at finde i tabslisten. Kun de 40–60-årige synes at gå fri, måske fordi alder og erfaring gjorde, at de havde et mere respektfuldt forhold til søen. Blandt de alderstegnene er der atter folk i statistikken. At blive gammel i datiden betød ofte kummerlige forhold, og som vi senere skal se, er ofrene over 60 år typisk dem, der selv valgte livet fra – og brugte søen som redskab (se tabel 1).

3 ud af 4 af søens ofre var mænd. Vi kan ikke med sikkerhed udlede en forklaring herpå, men det er nærliggende at tro, at mænd for en dels vedkommende hyppigere arbejdede på søen som f.eks. fiskere, eller i højere grad end piger/kvinder skulle ”vise sig”. Men vi ved det ikke.

Anmærkningerne i kirkebøgerne angiver enten blot ”druknet i søen” eller giver en mere indgående beskrivelse som f.eks. ”Drukned sig ved Gammel Klosterbroen i Sønder sø”. De nærmere omstændigheder ved de 31 druknehændelser på søen, der er noteret i anmærkningsfeltet i perioden 1826-96, kan sammenfattes således:

Personen er gået gennem isen
og er druknet 8 ofre
Personen har begået selvmord
ved at drukne sig 4 ofre
Personen er druknet af
uforsigtighed/våde 6 ofre
Nærmere omstændighed uvis 13 ofre

Antallet af personer, der er gået gennem isen, er formentlig en del højere, da en del drukneulykker er sket i vintermånederne, men uden at det er angivet, at ofrene er gået gennem isen – blot at de er druknet.

Den komplette oversigt over søens ofre – hvor det er noteret som en død i Maribosøerne – ser således ud:

1826

- Vitalis Hansen gik gennem isen den 9. januar 1826 og druknede – 9 år gammel.
- Peder Johansen på 16 år druknede samme dag.
- Den kun 2½-årige Caroline Gluud druknede den 18. maj 1826.

1827

- Skomager Lars Hansen på 60 år druknede sig ved Gammel Klosterbroen i Sønderø den 12. december 1827.

1828

- Anne Christensdatter på 39 år druknede sig i Nørresø den 14. juni 1828.

1832

- Jakob Hørup på 9 år druknede den 18. februar 1832, da han løb på skøjter på Sønderø.

1836

- Christian Oluffsen på 19 år druknede i Sønderø den 20. juni 1836.

1838

- Rasmus Larsen på 36 år druknede den 2. februar 1838 i Maribo sø.

1841

- Anders Kudsk, 36 år, druknede den 27. juni 1841.

1843

- Peder Rasmussen på 22 år druknede den 28. april 1843.

1845

- Brødrene Hans Larsen, 30 år, og Christen Larsen på 26 druknede ved uforsigtighed i Maribo sø den 13. juli 1845.

1847

- Johanne Jørgensdatter på 14 år druknede den 25. december 1847 i Nørresø.

1854

- Chr. Hansen på 36 år druknede den 18. september 1854 ved uforsigtighed i Sønderø.

1859

- Rasmus Mikkelsen, 13 år, druknede af våde i Maribo sø den 4. december 1859.

1862

- Hans Christopher Wilhelm Wieder på 14 år druknede den 23. februar 1862 i Sønderø.

1865

- Sophie Hansine Georgine Jørgensen, 22 år, druknede sig i Nørresø den 25. juli 1865.

1867

- Else Olsen på 11 år druknede den 13. marts 1867 i Maribo sø.
- Hans Bergmand, 22 år, druknede den 2. juni 1867 i Nørresø.
- Peder Køhler på 19 år druknede den 6. december 1867 ved at løbe på isen.

1868

- Frederik Juul, 23 år, druknede ved uforsigtighed ved badning den 20. juni 1868.

1875

- Lars Hansen på 72 år druknede den 21. marts 1875 på søen.

F. C. Schultz: Maribo set fra kirketårnet 1868 (Efter postkort, udgivet af Lolland-Falsters Stiftsmuseum).

1880

- Hans Alex de Fine, 19 år, druknede 6. juni 1880 ”ved ulykkelig hændelse i Maribo sø”.

1881

- Sara Christine Sørensen på 4 år druknede den 14. maj 1881 i Maribo sø af våde.

1882

- Amalie Møller, 62 år, begik selvmord ved drukning den 5. november 1882. Hendes lig blev fundet i Maribo Søndersø.

1884

- Ane Madsdatter begik selvmord som 72-årig den 26. januar 1884 ved at drukne sig ”i Sindsforvirring”.

1885

- Theodor Jørgen Nielsen på 9 år faldt den 10. december 1885 gennem isen og druknede på Søndersø.

1887

- Karl Kristian Sørensen på 10 år faldt den 20. februar 1887 gennem isen på Nørresø og druknede.
- Dagen efter, den 21. februar, druknede Hans Christian Petersen på 20 år. ”Den Afdøde er den 21de Februar druknet, da han vilde passere Maribo Søndersø på Skøjter. Hans Lig blev fundet den 24de April, drivende i Søndersø omtrent 40 à 50 Alen fra Land”.

1889

- Evald Minor Jørgensen på 12 år faldt den 6. januar 1889 gennem isen på Søndersø og druknede.

1896

- Frederik Carl Schultz, 60 år, druknede den 26. maj 1896 i Maribo sø.

Læsere, der er bekendt med gamle Mari-bo-slægter, vil finde flere velkendte navne iblandt. Især sidstnævnte offer, F. C. Schultz, vil genkendes af flere af årbogens læsere. Schultz havde i en årrække malerforretning i Østergade 19 og er kunstneren bag hos-stående pragtfulde udsyn over Maribo, set 1868 fra domkirkens nu nedrevne gamle tårn. Maleriet, der har været anvendt som forsideillustration til nærværende historiske årbogs udgave år 2000, må være det første luftbillede af Maribo og giver os nu-levende et herligt indblik i byens størrelse og sammensætning for 150 år siden.

Schultz var dermed ikke en hr. hvem som helst i Maribo, og omstændighederne ved ulykken var da også ret så særegne. Lolland-Falsters Stifts-Tidende havde allerede

samme dag, den 26. maj 1896, følgende omtale af drukneulykken:

Skypumpe – Ulykkestilfælde
Ved halvellevetiden idag iagttoges fra Ma-ribo en Skypumpe, der paa Strækningen fra Revshale og indtil Cyklebanen (vore dages Trekanten. HR) i et Kvarterstid satte Søen i voldsomt Oprør; Vandet piskedes til Skum og hvirvledes i store Masser som hvidgraa Damp mange Alen op i Luften. Samtidig stod den store, sort udseende Sky, hvorfra Skypumpen havde sit Udgangspunkt, i hen-ved en halv Time omtrent stille over Byen, Søen og sydover denne, medens flere Tor-denskrald vidnede om, at Skymassen var la-det med Elektricitet. Medens Skypumpen og Skyen opløstes som Regn og Hagl over Søen

F. C. Schultz' gravmæle på Maribo kirkegård (Fra Gravminderegistrering.dk).

og i Egnen ved Holtegaard, paabegyndtes i Villakvarteret ved Landevejen østfor Mari-bo Dannelsen af en ny Skypumpe, der ligeledes hvirvlede Halm, Papir m. M. højt op i Luften; den opløstes imidlertid paa sin Vej over Idasmindes Marker ned mod Sønderø.

Desværre medførte dette i og for sig storladne og smukke Fænomen en Ulykke, idet Malermester F. Schultz af Maribo omkom ved Drukning. Schultz og hans nogle og tyveaarige Søn, der foretog en lille Sejltoer paa Søen, havde ved Titiden været iland paa Romsø og paa Tilbagevejen herfra kom deres Baad indenfor det Omraade af Søen, hvor Skypumpen havde sat den i saa voldsom Bevægelse; Begge sprang ud af Baaden, men det lykkedes kun Sønnen at redde sig ved Svømning, medens Faderen omkom. Den Sidstes Lig er i Eftermiddag fundet 15 Alen fra Land.

Dagen efter var der flere oplysninger om ulykken i samme avis:

Ulykken paa Maribo sø

Den herom igaar bragte Meddelelse kunne vi supplere med følgende nærmere Oplysninger: Da Maler Schultz og hans Søn sejlede i Nærheden af Præstø, begyndte det at regne og hagle, hvorpaa de satte Baaden paa Grund nogle faa Alen fra Land og søgte Ly under et Sejl, som de havde med. I denne Stilling bleve de opmærksomme paa en usædvanlig stærk Susen og i samme Nu, som de vendte sig mod den Side, hvorfra Lyden kom, rejste Vandet sig sydende og sprøjtende højt om Baaden, der øjeblikkelig slyngedes et længere Stykke ud fra Øen og uophørlig tumledes saa voldsomt om, at det med Nød og Næppe lykkedes de to Mennesker at holde den paa ret Kjølv ved at de maatte springe fra Side til Side; men hindre Vandet fra i det voldsomme Oprør, som Søen var i, at slaa ind i Baaden, formaade de ikke; den fyldtes hurtigt, og

snart stod det dem klart, at den maatte synke. Saa afførte Faderen sig Klæderne og overgav dem til Sønnen, der med dem i Favnen sprang ud og svømmede foran Faderen i den endnu svært oprørte Sø ind mod Øen. De raabte gjentagne Gange til hinanden; men da Sønnen ikke kunde udholde at svømme med Tøjet længere, raabte han til Faderen, at han maatte slippe det, og da han intet Svar hørte, vendte han sig om og syntes at se et Glimt af Faderen, idet denne forsvandt. Da Sønnen endelig naaede Land og saae ud over Søen, var Faderen intetsteds at øjne. Liget af den Forulykkede fandtes først ved Femtiden, 6 à 7 Timer efter at Ulykken var indtruffen.

Frederik Schultz' enke, Emilie, indrykkede dagen derpå dødsannoncen i Lolland-Falsters Stifts-Tidende:

At Herren igaar ved en pludselig Død har bortkaldt min kjære Mand, Malermester F. Schultz, bekjendtgjøres herved paa egne og Berns Verne af hans sørgende Ekte. Maribo, den 27de Maj 1896.
Emilie Schultz,
født Bettcher.
Begravelsen foregaaer Mandagen den 1ste Juni, Kl. 12, fra Maribo Kirke.

Lolland-Falsters Stifts-Tidende 27. maj 1896.

Mon ikke både Schultz' død og skypumpe-dramaet har været samtaleemne i de dage i Maribo?

Hvad kirkegården ikke har gemt, kan findes i kirkebogen. Således er kirkebøgerne nu minderuner for de mange af byens børn, som søn tog. Med en enkelt undtagelse tror jeg ikke, at der stadig eksisterer et egentligt gravminde over de druknede på Maribo kirkegård. Kun en har endnu et fysisk gravmæle: malermester Schultz. Hans søn fortsatte den afdøde faders malerforretning i byen, og han og moderen fik sammen sat et gravmæle, som folk i byen har ment skulle bevares:

Henrik Rasmussen er barnefødt i Mari-bo i 1964, men fraflyttede byen i 1979. Han er ud af en meget gammel lollandsk slægt med rødder i egnen omkring Ma-ribo og har tidligere skrevet om sin ol-demor til årbogen (LFHS Årbog 2000: Sydhavsøernes største visesanger). Alle-rede som barn var han optaget af byens topografi og historie og nærer stadig en dyb veneration og interesse for købstaden, dens historie og bysbørn. Nu bor han i en københavnsk forstad, er direk-tør og far til 5 børn – og besøger stadig barndomsbyen hver sommer.

E-mail: Henrik.Rasmussen@ipsos.com

Kilder:

- Kirkebog (Hovedministerialbog) for Maribo Domsogn 1823-51.
- Kirkebog (Hovedministerialbog) for Maribo Domsogn 1851-74.
- Kirkebog (Hovedministerialbog) for Maribo Domsogn 1874-92.
- Kirkebog (Kontraministerialbog) for Maribo Domsogn 1892-1918.
- Lolland-Falsters Stifts-Tidende 26. og 27. maj 1896.

Fattiggården i Lille Løjtofte, 1871

Af Joi Bay

Fremført af progressive præster og læger opstod der i 1860'erne en bevægelse, der ønskede at udskifte landkommunernes fattighuse med fattiggårde.

Den lille sognekommune Herredskirke-Ll.-Løitofte var sen til at ændre sin fattigforsorg, men inspireret af nabosognet Købelev blev en relativt stor og dyr fattiggård indviet i 1871. Her skulle fattiglemmerne – uanset om de var børn, voksne eller gamle – underlægges en tæt social kontrol, og de skulle levere tvangsarbejde i marken og i husholdningen som betaling for deres forsørgelse i fattiggården. Kommunen overvurderede dog, hvor mange pladser til fattiglemmer der ville blive brug for, og undervurderede, hvor afskrækkende tvangsarbejde og institutionalisering ville være for de fattige. Derfor kørte fattiggården med stadig voksende underskud, og sognekommunen opnåede ikke de forventede besparelser.

Efter en snes år blev fattiggården opgivet, og man vendte tilbage til tidligere tiders fattighuse.

Indledende bemærkninger

Fattiggården i landsbyen Lille Løjtofte eksisterede fra 1871 til 1893. Fattiggården var – i lighed med andre fattiggårde på landet – en kombination af en tvangsarbejdsanstalt, en institution for børn og et forsorgshjem for gamle. Fælles for beboerne var, at de var underlagt fattigvæsenet; de kunne ikke eller kun i begrænset omfang forsørge sig selv og blev tvangsplaceret på fattiggården. De var – med datidens sprogbrug – indlagt på fattiggården som fattiglemmer.

Fattige, der ikke kunne forsørge sig selv, havde ret til offentlig forsørgelse. Det var en ret, der havde eksisteret i lang tid, inden den blev grundlovssikret i 1849, men der var løbende diskussioner om, hvordan denne forsørgelse skulle organiseres og finansieres. Med nutidige begreber var det et spørgsmål om 'passiv' eller 'aktiv' forsørgelse. Den passive forsørgelse havde man siden det 17. århundrede kendt fra fattighusene, hvor sognets fattiglemmer kunne overleve og få stillet de mest basale fornødenheder til rådighed, men uden at der blev stillet krav om en modydelse i form af arbejde. Til gengæld havde fattighjælp andre meget indgribende konsekvenser!. Fattighusene blev kritiseret for at være sundhedsfarlige, for at producere dovenskab og umoralsk adfærd, og der opstod i 1860'erne

en progressiv reformbevægelse især blandt socialt vakte præster og læger for i stedet at organisere en aktiv forsøgelse i såkaldte arbejdhuse – dvs. arbejdsanstalter i byerne og fattiggårde på landet, hvor fattige skulle arbejde for at forsørge sig selv.

Fattiggårdene blev af deres fortalere og af sognerådene opfattet som et columbusæg. Sognekommunerne kunne på en gang spare penge til fattigforsorg og samtidig sikre en bedre og mere velfungerende fattigforsorg: I fattiggårdene kunne der sikres ordentlige forhold for de værdigt trængende – de gamle, de syge og børnene – og i fattiggårdene kunne fattiges børn opdrages til at blive nyttige samfundsborgere. Desuden ville tvangsarbejdet skræmme fattige fra at søge om fattighjælp, og på den måde ville oprettelsen af fattiggårde reducere fattigvæsenets udgifter.²

Men fattiggården i Lille Løjtofte blev ikke et sådant columbusæg. Allerede efter få år måtte sognekommunen give store kontante tilskud, for at fattiggården kunne

løbe rundt, og efter betydelige underskud på driften måtte man efter en snes år nedlægge fattiggården.

Den store investering

I 1871 traf sogneforstanderskabet i Herredskirke-Lille Løjtofte Sognekommune en dyr og vidtrækkende beslutning: man investerede i købet af et agerbrug med tilhørende bygninger i landsbyen Lille Løjtofte. Gården skulle anvendes som fattiggård. Kommunen betalte 12.200 rigsdaler for gården – hvoraf de 8.000 blev optaget som et lån³. Det var en meget betydelig investering, når man sammenligner med sognekommunens samlede årlige budget på kun lidt over 3.000 rigsdaler. Det var uden tvivl den største enkeltinvestering i sognekommunens 30-årige historie.

Herredskirke-Lille Løjtofte Sognekommune var en af de mindste lollandske landkommuner. Sognekommunen var en sammenslutning af to små kirkesogne: Herredskirke og Løjtofte, som i 1870 tilsam-

Kort over landsbyen Ll.-Løjtofte i 1890. Fattiggården, kirken, den firelængede præstegård og landsbyskolen lå samlet omkring et vejkrøds. På kortet kan man se de gravede afvandingsgrøfter og pilehegnene omkring markerne. - Målebordskort over Landsbyen Ll.-Løjtofte - 1:20.000. 1890. Kortforsyningen. Styrelsen for Dataforsyning og Effektivisering, DTK Højkantkort 1840 - 1899.

men kun havde 665 indbyggere⁴, hvoraf næsten alle var beskæftigede i landbruget. I sognekommunen var der 47 gårde og 55 huse, heraf langt hovedparten i en af kommunens seks små landsbyer⁵. Skattegrundlaget i form af tønder hartkorn var samtidig et af de mindste på Lolland – kun 333 tdr. hartkorn – betydelig mindre end de omkringliggende større sognekommuner⁶.

Det gårdbrug, Herredskirke-Lille Løjtofte Kommune købte for at indrette det til fattiggård, var nabo til kirken og genbo til skolen i landsbyen Lille Løjtofte. Gården havde et tilliggende på lidt over 4 tdr. hartkorn – altså et middelstort lollandsk gårdbrug⁷. Gården havde tilhørt den pensionerede skolelærer i Lille Løjtofte Skole, og den havde været beboet af ham, hans kone og deres hushold: en tjenestekarl, en tjenestering og en tjenestepige⁸. Gårdens stuehus var opført i bindingsværk med 11 fag, og det indeholdt en dagligstue, en folkestue, en storstue, et sovekammer, køkken med ildsted og et gæstekammer. I alt ca. 330 kvadratalen⁹. Desuden var der en mælkekælder og et sulekammer.

Fra at have huset 5 personer skulle gården fremover have plads til ikke mindre end 30 fattiglemmer, en fattigbestyrer og hans familie. Ud over sovepladser til fattiglemmerne skulle der være en arbejdsstue, hvor de fattiglemmer, der ikke arbejdede i marken eller i haven, kunne udføre deres håndarbejder. Det var derfor nødvendigt at udvide og ombygge gårdens bygninger. Hvordan udvidelsen blev udført i praksis er uvist, men der blev indkøbt byggematerialer og hyret en tømrermester, som skulle foretage udvidelsen¹⁰. Da kommunen efter ombygningen fik brandforsikret fattiggården, bestod den af fem længer: et stuehus, en stald, en lade, et bagehus og et svinehus¹¹.

Gården blev købt uden besætning, men der blev hurtigt investeret i en hest, to grise og nogle gæs¹². Senere også en ko. Hvad

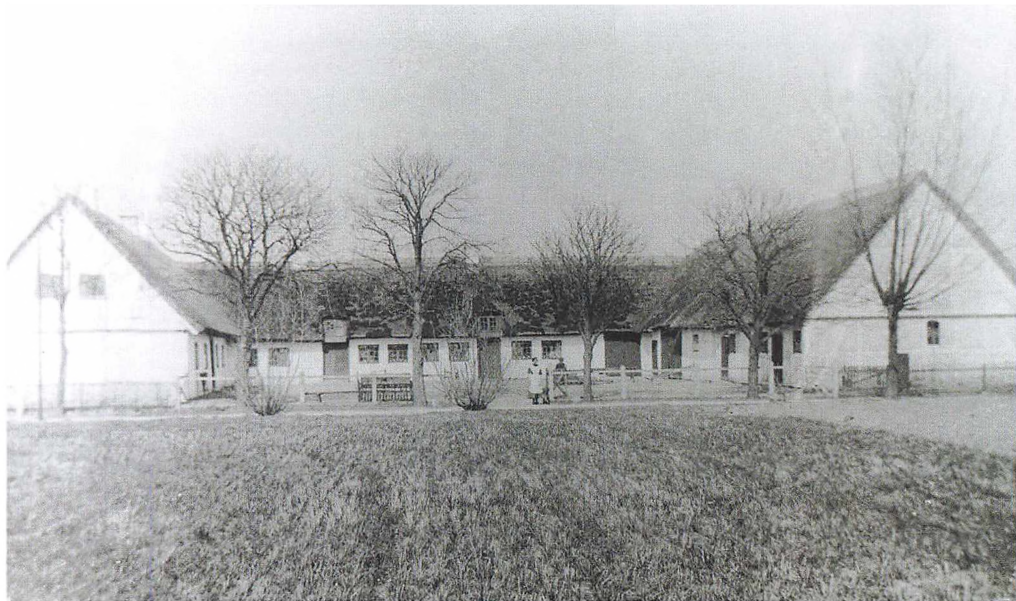
den samlede investering til køb, ombygning og etablering af fattiggården med besætning var, fremgår ikke af sognekommunens regnskaber.

Fattighusene i Vester Karleby og Lille Løjtofte

Da Herredskirke-Ll.-Løitofte Sognekommune besluttede at etablere en fattiggård, havde kommunen allerede to fattighuse. Forskellen på et fattighus og en fattiggård var dels den tætte sociale kontrol og dels arbejdspligten. I et fattighus blev fattiglemmerne forsørget af det offentlige – de fik stillet husly, råvarer til madlavning og brænde til rådighed, men på en fattiggård var der desuden arbejdspligt og en stram disciplin, således at fattiglemmerne kunne forsørge sig selv. Derfor skulle en fattiggård til forskel fra et fattighus have jord, som fattiglemmerne skulle dyrke, og stalde til husdyrholdet. Desuden var fattighusene uden opsyn eller kontrol; i fattiggårdene var der derimod et bestyrerpar, der havde ansvaret for, at fattiggårdens regler blev overholdt.

Fattighusene på landet havde på dette tidspunkt allerede en 200 år lang historie i Danmark. Danske Lov fra 1683 bestemte, at "Kirkeværgerne paa Landsbyen skulle med Sognemændenes Hjælp bygge i hvert Sogn et Fattig-Folkes-Huus til de Fattige der i Sognet, som ikke kunne faae andetsteds Huus, og sætte en Blok for Huset, at godt Folk kunne lægge deres Almisser derudi."¹³ Det var ikke alle landsogne, der levede op til kravet om et lokalt fattighus, men det gjorde de to sogne, der ved landkommunalordning af 1841 var blevet samlet i en fælles sognekommune. Herredskirke Sogn og Løjtofte Sogn havde fra gammel tid hver deres fattighus i hhv. Vester Karleby og i Lille Løjtofte¹⁴.

I forbindelse med oprettelsen af fattiggården besluttede sogneforstanderskabet at beholde fattighuset i Vester Karleby som fat-

Der er ikke bevaret fotos af fattiggården i Ll.-Løjtøfte, men fattiggården var modelleret efter fattiggården i nabosognet, Købelev, som her er gengivet. Til forskel fra fattiggården i Købelev, som blev nyopført i 1863, blev fattiggården i Løjtøfte indrettet i eksisterende, ældre bygninger. - Fotograf: Ukendt. Ukendt år: Ravnsborg Lokalhistoriske Arkiv, B6308.

tighus og at flytte fattiglemmerne fra fattighuset i Lille Løjtøfte til den nye fattiggård¹⁵. Ved at beholde fattighuset i Vester Karleby, selv om man nu havde en større, nyoprettet fattiggård, fordoblede man den samlede kapacitet til 40 fattiglemmer: 30 i fattiggården og 10 i fattighuset. Man må have haft en forventning om, at antallet af fattige ville stige betragteligt på trods af sognekommunens lille størrelse og dens få indbyggere.

I realiteten gik det præcis omvendt: antallet af fattiglemmer faldt hurtigt, efter fattiggården var blevet etableret.

Inspiration fra nabosognet Købelev

Oprettelsen af fattiggården i Lille Løjtøfte skete uden tvivl efter inspiration fra nabosognet Købelev, der var det første landsogn på det vestlige Lolland, der oprettede en

fattiggård. Købelev Sognekommune købte i 1863 en udflyttergård på 30 tdr. land og indrettede stuehuset til fattigbestyreren og dennes familie, mens en lemmeafdeling, stald og lade blev nyopført¹⁶. Det blev en succes – kommunens udgifter til fattigforsørgelse faldt, efter at fattiggården blev etableret.

Det var baggrunden for, at sognepræsten i Købelev, som havde stået i spidsen for oprettelsen af fattiggården, i 1865 udgav en detaljeret vejledning i oprettelse og drift af fattiggårde, og heri begejstret fremhævede alle de fordele – økonomiske og moralske – som fattiggården i Købelev havde realiseret eller i al fald havde forventninger om at kunne realisere¹⁷. Også en senere undersøgelse af fattiggårdene fremhævede Købelev som en model til efterlignelse¹⁸.

I de positive beskrivelser af fattiggården i Købelev blev især besparelserne for fattigforsorgen fremhævet. I Købelev havde man nedbragt fattigudgifterne betragteligt, fordi fattiggården var så godt som selvforsynende. Ikke alene kunne fattiglemmerne forsørges af deres egen arbejdsindsats og af de produkter, som gården fremstillede; udgifterne til fattigforstanderen og hans familie blev også betalt. Kun renter og afdrag på gården skulle sognekommunen dække. Mens udgifterne til fattige i andre kommuner på det vestlige Lolland var stigende, så var udgifterne faldet i Købelev, efter at fattiggården var taget i brug¹⁹.

Fra Købelev blev det også fremhævet, at fattiggården havde begrænset – eller i al fald forventedes at ville begrænse – antallet af uægte børn ved at bekæmpe “den tiltagende Løstgæthed og deraf følgende Byrde af uægte Børns Forsørgelse”. Det blev opnået, når “ethvert ugigt Fruentimmer, som forlanger Hjælp til sit Barn, skal indtræde i en saadan Anstalt, for der at bidrage ved sit Arbeide til sin egen og sit Barns Forsørgelse. Derved ville saadanne letsindige Fruentimmer uden tvivl ogsaa blive mere betænksomme ved at følge deres onde Tilbøielighed”.²⁰

Erfaringerne fra Købelev viste også, at fattiggården havde begrænset tilgangen til fattigforsørgelse – de fattige blev i fattiggården underkastet et strengt reglement, som skulle gøre fattigforsørgelse mindre attraktiv: “mange Arbeidsføre foretrække Selverhverv, eller lade sig nøie med mindre Hjælp end tidligere, fremfor at underkaste sig det regelbundne Liv paa Anstalten”.²¹

De første erfaringer med fattiggården i Købelev var så gode, at flere af de små lollandske sognekommuner ligesom Herredskirke-Ll.-Løitofte i årene derefter etablerede deres egne fattiggårde. Man kunne have valgt – som det var blevet anbefalet de mindste kommuner²² – at samarbejde om

at etablere større fattiganstalter, men hver kommune ville have sin egen fattiggård. Der ville sandsynligvis have været rationaliseringsgevinster ved at samarbejde om større arbejdsanstalter, men sådanne passede dårligt med den patriarkalske forestilling om fattiggården modelleret som en familie: en større produktionsgård med en husbond (fattigbestyreren) og dennes familie og tyender (her de lemmer, der kunne arbejde i landbruget), der producerede næsten alle fornødenheder, og som kunne sælge overskydende produkter. Man foretrak denne produktionsform frem for den mere industrielle produktion i de større fattiganstalter, fordi administrationen var billig, og fordi man ikke behøvede at ansætte opsynsmænd for at kontrollere, at lemmerne bidrog til deres forsørgelse og til produktionen.²³

Inspiration fra lægeforeningen på Lolland-Falster

En anden inspiration til oprettelsen af fattiggården i Herredskirke-Ll.-Løitofte Sognekommune kom fra de lokale læger og deres forening, Lolland-Falsters Lægeforening. Som den første lokale lægeforening havde Lolland-Falsters Lægeforening i 1862 kritiseret de utilfredsstillende forhold, som fattige levede under i sognekommunernes gamle, små og utidssvarende fattighuse i Maribo Amt.

Den nystiftede lægeforening for Lolland-Falster var således i særdeleshed kritisk over for fattighusene i Maribo Amt og forestod en udredning af fattighusenes tilstand i amtet²⁴ – en udredning, der senere blev udvidet til at omfatte ikke mindre end 1242 fattighuse i hele landet.²⁵ Udredningen viste, at forholdene i de lollandske og falsterske fattighuse var påfaldende ringe i forhold til de øvrige amter. Denne undersøgelse resulterede i en bog, som dels fremlagde statistik over den bygningsmæssige og hygiejniske standard i fattiganstalterne

og dels kom med argumenter for, hvorfor arbejdshuse og fattiggårde – hvis fællesbetegnelse var arbejdsanstalter – burde erstatte de utidssvarende fattighuse:

“Det kan ikke stærkt nok fremhæves, at gennem en Organisation af Arbeidet blandt Kommunernes Fattiglemmer gaaer den bedste og solideste Reform af Fattighusenes slette Tilstand. Medens vi i disse i deres tidligere Skikkelse see Dovenskab og Drikfældighed parre sig med Uorden, Svineri og alskens moralsk Nedværdigelse, see vi i Arbejdsanstalterne Virksomheden og Controllen næsten øieblikkelig frembringe Lønnen for de gjorte Anstrængelser”.²⁶

Livet i fattiggården

At være under fattigforsorg var under alle omstændigheder indgribende, uanset hvordan fattighjælpen blev ydet. Som modtager blev man underlagt de såkaldte 'virkninger' af fattighjælp: Mest indgribende var, at man som fattighjælpsnyder var underlagt den lokale fattigbestyrelses myndighed, at man ikke uden tilladelse fra fattigbestyrelsen måtte forlade den forsørgelseskommune, hvor man fik understøttelse, og at man kunne tvinges til at flytte til denne forsørgelseskommune, hvis man boede andetsteds i landet. Desuden resulterede fattigforsorg i, at der blev lagt bånd på ens ejendom: Hvis fattighjælpen ikke var tilbagebetalt, eller hvis man havde været indlagt på et hospital, ville fattigvæsenet eller hospitalet blive arvinger. Mænd, der modtog fattighjælp – dette gjaldt ikke kvinder – kunne kun indgå ægteskab, hvis der var gået mere end fem år efter modtagelsen, hvis understøttelsen var betalt tilbage, eller hvis fattigbestyrelsen gav tilladelse til ægteskabet. Endelig mistede mænd – kvinder havde ikke stemmeret – både valgret og stemmeret til Rigsdagen, til byrådene, til sognerådene og til amtsråd

samt til nogle kommunalbestyrelser, hvis fattighjælpen ikke var tilbagebetalt eller eftergivet.

At blive placeret på en fattiggård var en yderligere indskrænkning i de personlige friheder og rettigheder. Der var, som det er fremgået ovenfor, tale om en omfattende institutionalisering, hvor fattiglemmerne blev underlagt et 'regime' i form af stramme og omfattende reglemter og begrænsninger i deres selvbestemmelse samt en tæt kontrol af adfærden: tvangsarbejde uden løn, knappe mædrationer, intet privatliv, overvågning, forbud imod at forlade fattiggården uden tilladelse. At blive placeret på en fattiggård var ikke kun forsorg med basale nødvendigheder og en måde at overleve på, hvis man var uden mulighed for at forsørge sig selv, men blev også oplevet som en nedværdigende og socialt deklasserende straf.

Fattiggården som total institution

Mulighederne for at vide, hvordan livet var for lemmerne på fattiggården i Lille Løjtofte, er i dag temmelig små. Ud over regnskaberne fra fattiggården, sogneforstanderskabets mødereferater samt korrespondancer om fattigforsorgen, er intet bevaret fra fattiggården i Lille Løjtofte. Og de helt centrale dokumenter – reglementerne – er fraværende.

Reglementerne styrede fattiglemmernes liv i fattiggården og fattigbestyrerens arbejdsforpligtelser: Et generelt reglement for fattiggården, en instruks til fattigbestyreren, en anden instruks til tilsynet med fattiggården, et reglement for lemmerne i fattiggården samt et spisereglement. Ingen af disse dokumenter er bevaret for fattiggården i Lille Løjtofte. Men vi ved, at sognerådet i Herredskirke-Ll.-Løjtofte ikke havde ressourcer til egenhændigt at udarbejde disse dokumenter – således kopierede sognerådet på et vist tidspunkt spisereglementet fra nabokommunen Halsted-Avnede²⁷.

I mangel på eksakt viden om indholdet i Lille Løjtøfte Fattiggaards reglementer og instrukser kan det være nyttigt at kigge nærmere på de standardregler, som blev foreslået af sognepræsten i Købelev, og som formodentlig har været inspirationskilde for fattigbestyrelsen i Herredskirke-Ll.-Løjtøfte sognekommune.

I fattiggården var der arbejdspligt, medmindre man var lovligt forhindret af sygdom: “Efter Davren gaer hvert Lem til det Arbeide, som Bestyreren anviser det, og udfører det med Flid og Omhyggelighed. (...) Arbeitstiden i Marken er efter Egnens Skik, og Ingen maae forlade det foresatte Arbeide, før Bestyreren hæver det. Ligeledes maae ethvert Lem vedblive alt andet Arbeide, i Gaarden, Kjøkkenet eller Arbeidsstuen, indtil Bestyreren eller hans Hustru hæver det. Den Haandgjerning, som Lemmerne i de lange Vinteraftener og andre ledige Timer anvises til, bør enhver af dem udføre med Flid og Omhu”.²⁸

I Lille Løjtøfte arbejdede de mandlige lemmer i marken og i haven og producerede de råvarer, der blev brugt i gårdens køkken, i bagehuset og til ølbrygning: korn, rodfrugter, brænde. Desuden producerede mændene de råvarer, der blev forarbejdet i fattiggårdens arbejdstue: hør og hamp. Kvinderne – og i et vist omfang de ældre uanset køn – bidrog til madlavningen, bagningen og ølbrygningen, men arbejdede også med håndarbejder: fletning af snore og reb, spinning af garn og vævning af stoffer. Disse produkter blev syet til gangklæder og sengeklæder og strikket til hoser. Ideelt set var fattiggården på denne måde en selvforsynende enhed, der næsten kunne klare sig uden om markedet. Kun humle til ølbrygning, kul til kakkelovne, vævning af visse stoffer og maling af korn til mel måtte købes.

Ud over arbejdspligten og de sanktioner, som manglende opfyldelse af pligten kunne udløse, så var der i nogle fattiggårde – bl.a.

fattiggården i Købelev – indarbejdet belønningssystemer. I Købelev Fattiggård motiverede man lemmerne til at arbejde ved at give dem en andel i arbejdsfortjenesten: 2 skilling af hver tjent mark²⁹ – dvs. 12½ %. Men denne belønningsform fungerede kun, hvis der for hvert enkelt fattiglem blev ført en individuel kassebog, hvor værdien af deres produktion var beregnet. Sådanne kassebøger er ikke fundet fra fattiggården i Lille Løjtøfte, så det er tvivlsomt, om det har været praktiseret her. I Købelev blev genstridige personer, der ikke ville arbejde, sendt til en amtslig tvangsarbejdsanstalt i Saksøbing³⁰, men heller ikke denne praksis er der dokumentation for i Lille Løjtøfte.

Desuden var lemmerne underlagt fattigbestyrerens og hans kones myndighed: “ethvert Lem er forpligtet til at følge hans Anviisning. (...) Samtlige Lemmer bør agte Bestyreren og hans Hustru som Huusbonde og Madmoder, være dem lydige. (...) Kommer noget Lem beruset tilbage og er opsætsigt eller ustyrligt, er Bestyreren bemyndiget til at indespærre det, indtil det bliver roligt. Ligeledes er han bemyndiget til at kue Ulydighed, Trods og Gjenstridighed ved at indespærre det Lem, som gjør sig skyldig deri, og hvis dette ikke frugter, bør han strax anmelde det til Tilsynet som har at tilkalde Politimesteren for at faae den Skyldige straffet efter Anordningerne.”³¹

Desuden var lemmerne underlagt stramme dagsplaner og regler for deres adfærd: de skulle stå op tidligt, og de skulle være vaskede og deres senge redt inden davren – morgenmåltidet. Lemmerne skulle også møde vaskede til de øvrige måltider, og “under Maaltiden maae samtlige Lemmer iagttage sømmelig Bordskik, og dersom Nogen forstyrrer denne ved usømmelig Tale eller Adfærd, er Bestyreren bemyndiget til at bortvise en Saadan, uden at den Bortviste har Ret til at kræve videre Deel i Maaltidet”³² – dvs. uden mad.

1873. Bog over Husflids- og Haandgjernings-Produkter.

Datum.	Produceret.	Garn af																Haandgjerningsprod.							
		Uld		Sør		fine Blaar		grove Blaar		Damp		Vortæret		Blaatæret		Søvnæret		Søfæder		Søfæder		Søfæder		Søfæder	
		qdr.	lb.	qdr.	lb.	qdr.	lb.	qdr.	lb.	qdr.	lb.	qdr.	lb.	qdr.	lb.	qdr.	lb.	qdr.	lb.	qdr.	lb.	qdr.	lb.	qdr.	lb.
	Beholdning fra forrige Aar	2	8	2	12																				
Januar	Begyndt af Gaardens Aar	7	11																						
Februar	Begyndt af Gaardens Aar	12	8	5	3																				
Marts	for Vævet			1	2																				
April	Begyndt af Gaardens Aar				5																				
Mai	Begyndt af Gaardens Aar			1	11																				
Juni	for Vævet																								
Juli	Begyndt af Gaardens Aar				7																				
August	Begyndt af Gaardens Aar				7																				
Septbr.	for Vævet			10	2																				
	Indførelse af 27 1/2 Aln. Maalvævet																								
Novbr.	Begyndt af Gaardens Aar			7																					
Decbr.	Begyndt af Gaardens Aar			9																					
	April 1873																								
		2	18	1	14	6	5	1	4	4	17	14	18	4	5	14	4	4	4	4	4	4	4	4	4
	J Beholdning fra forrige Aar	2	9	1	2																				

Produktionsregnskabet for husholdningen i 1873 viser, hvordan fattiggårdens avl blev spundet til garn, vævet til klæde og flettet til tovværk af lemmerne. - Herredskirke-Løjtøfte Fattiggård. 1871 - 1892. Fattiggårdsprotokoller: Husholdning samt husflid- og håndværksprodukter. Rigsarkivet. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 42/4.

Endelig måtte lemmerne ikke forlade fattiggården uden tilladelse fra fattigbestyreren. De var ikke spærret inde fysisk, men hvis de forlod fattiggården uden tilladelse eller misbrugte deres udgang, blev de straffet: "Det Lem, som har erholdt Tilladelse dertil, maa ikke misbruge denne Frihed til Tiggeri, Drukkenskab eller anden Uorden.

Det Lem, som saaledes misbruger sin Frihed eller udebliver længere, end Bestyreren har tilladt, kan ikke igen faae Tilladelse til at forlade Gaarden, før det ved stadig god Opførsel giver Haab om, at det ikke oftere vil misbruge sin Frihed."³³

Dengang kaldte man fattiggårde for arbejdsanstalter, men i dag ville man bruge

Madrationerne

Spisereglementet for fattiggården eksisterer ikke længere, så det er ikke muligt at vide, hvordan bespisningen af fattiglemmerne var. Men vi ved, at distriktslægen på et vist tidspunkt klagede til sognerådet over, at spisereglementet var for stramt, og at rationerne ikke var tilstrækkelige.³⁶ Men klagen blev afvist, og reglementet blev ikke ændret.

Regnskaberne over fattiggårdens mark- og haveproduktion giver imidlertid et indblik i, hvordan fattiglemmerne er blevet bespist – men ikke i madrationerens størrelse. I disse regnskaber kan man i detaljer se, hvad der er blevet produceret, og hvordan afgrøderne er blevet anvendt: til beboerne, til kreaturerne, til såsæd eller solgt. Produktionen omfattede korn, hør, rodfrugter, bælgplanter samt frugt fra haven. Der blev dyrket hvede, som kun i begrænset omfang blev anvendt i husholdningen, men primært blev solgt. Rug blev kørt til og malet på møllen i landsbyen Vester Karleby og blev i stor stil anvendt til baging og i madlavningen. Havre og byg blev hovedsagelig anvendt til dyrefoder, men byg blev også maltet og herefter anvendt i køkkenet. Kartofler og gulerødder blev hovedsagelig anvendt som menneskeføde, mens roerne – runkelroer – var foder til kreaturerne. Bælgavlen var dels ærter, der blev kogt til ærtesuppe, og dels vikker³⁷, der blev givet til dyrene. Den eneste afgrøde, som blev anvendt i husholdningen, men slet ikke blev dyrket på fattiggården og derfor måtte købes, var humle til ølproduktionen. I eftersommeren gav haven et udbytte i form af æbler, pærer og blommer, men disse frugter blev næsten altid solgt og er ikke – eller i al fald kun i begrænset omfang – indgået i husholdningen³⁸. Vi ved også, at besætningen på fattiggården på skiftende tidspunkter har omfattet to grise, nogle får, fjerkræ og en ko. Men i hvilket omfang disse er blevet slagtet, tilberedt og spist eller solgt fremgår ikke.

Fattigbestyreren

Inden fattiggården kunne åbne, skulle sognekommunen ansætte en fattigbestyrer; et stillingsopslag blev formuleret og offentliggjort i begge de regionale aviser, Nakskov Tidende og Nakskov Avis, for at få en bred ansøgerskare.

Stillingen som bestyrer af en fattiggård blev anset som en mulighed for socialt advancement for jordløse mænd af landalmuen. Ansøgerne til en stilling som fattigbestyrer håbede på, at det ville være muligt at spare op til køb af egen gård. Erfaringerne fra Ll.-Løjtøfte Fattiggaard viser dog, at sådan gik det ikke nødvendigvis.

Fattiggårdens første bestyrer var Peter Kristiansen, som stammede fra nabosognet Horslunde, hvor han – indtil han fik stillingen i Lille Løjtøfte – først var tjenestedreng og siden tjente som karl. Da han blev gift og fik børn, blev han jordløs indsidder og arbejdede som daglejer. Da han efter 15 år stoppede som fattigbestyrer i Lille Løjtøfte, var hans helbred dårligt, og han døde kort tid efter. Hans kone måtte søge om fattighjælp i den selv samme kommune, hvor hun havde arbejdet som fattigbestyrers hustru. Hun flyttede dog ikke ind på fattiggården, men boede til leje hos en familie i Nakskov³⁹. Efterfølgeren som fattigbestyrer, der havde en tilsvarende baggrund, fik heller ikke mulighed for at blive gårdejer efter sin tid som bestyrer i Lille Løjtøfte. Steffen Hansen Jørgensen var kun fattigbestyrer i 5 år, og han endte siden som havnearbejder i Nakskov.

Lønnen som fattigbestyrer i Lille Løjtøfte var i starten fri kost og logi til fattigbestyreren og hans familie plus 130 rigsdaler om året⁴⁰ – senere hævet til 300 kr. årligt.⁴¹ Man kan sammenligne denne årsløn med den pengeløn, som en erfaren tjenestekarl kunne opnå på det vestlige Lolland – fra 110 til 145 kr. per år plus kost og logi⁴². Lønnen som fattigbestyrer var måske høj, i

forhold til hvad en fæstet tjenestekarl kunne tjene, men til gengæld var ansvaret stort og kvalifikationskravene høje. Måske for høje i forhold til den baggrund i landalmuen, som fattigbestyrere normalt havde⁴³.

En kvalificeret ansøger til stillingen som fattigbestyrer i Lille Løjtofte skulle for det første være landmand – i betydningen en mand, som var kyndig i landbrugsdrift, og som mere specifikt kendte til de særlige betingelser for landbrugsdrift på det vestlige Lolland. Uden sådanne erfaringer var det ikke muligt at drive en gård med jord, besætning, redskaber og folkehold: “Han driver og dyrker Gaardens Jorder, Hagen (haven) indbefattet, saaledes som det foreskrives ham (...) samt sørger for Besætningens forsvarlige Røgt og Pleie, som for Producternes Bjergning og Opbevaring (...) Han er ansvarlig for Gaardens Besætning og Avlsredskaber samt hele Anstaltens Inventarium”⁴⁴.

For det andet skulle manden være gift. Selvom det var ægtemanden, der blev ansat som bestyrer, så var der krav om, at hans hustru kunne og ville påtage sig opgaven som madmor: “Hans Hustru bestrider – saavidt mueligt ved Lemmernes Hjælp – hele Anstaltens Huusholdning med Brygning, Bagning, Meierie, Vadsk og Reengjøring og laver – saavidt muligt af Gaardens Producter – nærende og tilstrækkelig Mad til alle Anstaltens Lemmer, samt anretter den for dem til de sædvanlige Spisetider”⁴⁵. Det blev dog samtidig understreget, at fattigbestyrerens hustru kunne instruere fattiglemmerne i at hjælpe med disse opgaver.

For det tredje var der krav om regnskabskyndighed; stillingen som fattigbestyrer blev i stillingsopslag betegnet ’økonom’⁴⁶. Kravene til og kontrollen med regnskaberne var store – det var skatteydernes penge, der var på spil, og der måtte ikke ødsles med ressourcerne. I regnskaberne skulle der i detaljer kunne redegøres for

alle indtægter og udgifter, alle avlsprodukter og deres anvendelse, og hvert kvartal kom sognekommunens folkevalgte fattigbestyrelse på kontrolbesøg, og her skulle regnskaberne godkendes.

For det fjerde skulle bestyreren og hans hustru være arbejdsgivere – husbond og madmor – for de arbejdsføre lemmer, der skulle bidrage til gårdens produktion: “Han anviser i Forening med sin Hustru Anstaltens Lemmer det Arbeide, som enhver af dem er meest skikket til, og veileder dem til at udføre det tilbørligt, ligesom de begge i Forening holde Lemmerne til stadig Flid og Orden”.

For det femte skulle bestyrerparret sørge for den religiøse opdragelse: “For Lemmernes aandelige Fornødenheder sørge Begge ved at meddele Dem, som ønske det, de hellige og gudelige Skriverter, som Anstalten eier, til Gjennemlæsning, og sørge for, at de bliver forelæste, navnlig af de ældre Børn, samt opmuntre Lemmerne til flittig Kirkegang”⁴⁷.

For det sjette skulle bestyrerparret opdrage på fattiglemmernes børn: “Saavel Bestyreren som hans Hustru bør sørge for de i Anstalten optagne Børn med faderlig og moderlig Omhu, holde dem til Reenlighed, Flid og Orden samt til stadig Skolegang og Forberedelse hjemme og efterhaanden, som de voxer til, øve dem i de for deres Alder og Kjønn passende Arbeider”⁴⁸.

Endelig skulle fattigbestyreren kunne udøve sin magt som husbond, og kunne iværksætte de sanktioner som Tyendeloven og fattiggårdens reglementer gav ham adgang til: “Han har samme Ret over Lemmerne som Tyendeloven (...) hjemler Husbonden. Naar noget Lem viser Trods og Gjenstridighed eller gjør sig skyldig i Fornærmelser i Ord eller Gjærning, maa han melde det til Tilsynet. Dog kan han umiddelbart indespærre ustyrlige Lemmer”⁴⁹.

Disse mange opgaver adskilte sig i princippet ikke fra de opgaver, som enhver

gårdejer og dennes hustru skulle varetage på daværende tidspunkt, men den afgørende forskel var omfanget og karakteren af opgaven. En gårdejer på en gård af fattiggårdens størrelse havde måske 3 faste tjenestefolk, nogle få løse daglejere plus sin egen familie at holde styr på – på fattiggården kunne der være op til 30 fattiglemmer (selv om der i praksis aldrig var mere end 23 i Lille Løjtofte). Selv om en gårdejers tjenestefolk var fæstet for et halvt eller et helt år ad gangen, så skulle de ikke levere ubetalt tvangsarbejde på samme måde som fattiggårdens lemmer skulle. Og endelig kunne gårdejeren selv vælge sine tjenestefolk, mens bestyreren af fattiggården var tvunget til at acceptere de fattiglemmer, som sogneforstanderskabet bestemte skulle indlægges som lemmer – uanset deres alder eller arbejdssevne.

I kontrakten mellem sogneforstanderskabet og fattigbestyreren var det forudsat, at bestyrerparret skulle klare de mange arbejdsopgaver uden faste tjenestefolk og basere driften på egen og lemmernes arbejdskraft. Daglejere kunne bevilges i særlige situationer, men hvis bestyreren ville have tjenestefolk, måtte han betale disse fra sin egen løn. Den første bestyrerfamilie i Lille Løjtofte klarede sig uden tjenestefolk, mens senere fattigbestyrere havde en tjenestepige. Lønnen til en sådan udgjorde på daværende tidspunkt 'fri Station'⁵⁰ og mellem 48 og 56 kr. om året – afhængig af alder og erfaring.⁵¹

Børnene på fattiggården i Lille Løjtofte

Generelt var der mange børn på fattiggårdene. I udvalgte amter var børneandelen af beboerne i 1880 på mellem 24 og 51 procent.⁵² Noget tilsvarende gjorde sig gældende på fattiggården i Lille Løjtofte, men senere faldt andelen af børn betragteligt. Der findes tal for børneandelen i 1880, i

1884 og i 1890, og i disse år var børneandelen (børn og unge under 15 år) på hhv. 44, 33 og 0 procent. Den faldende børneandel afspejler den ændrede beboersammensætning blandt de voksne. Det var fattige i den arbejdsdygtige alder, der var forældre, og som medbragte deres børn til fattiggården, og når de arbejdsdygtige fandt andre måder at forsørge sig selv på, svandt andelen af børn.

Af fortalerne for fattiggårde som fattigforsorg blev den gode indflydelse på børnelemmerne fremhævet. Fattiggårdene kunne nemlig "opdrage fattige Børn til deres Bestemmelse og fremtidige Stilling. Det gælder jo ikke blot om at faae dem vel opfødte, eller at faae dem aandeligt udviklede; det gjælder jo ogsaa om at faae deres legemlige Kræfter øvede og hærdede til at udholde baade strengt Arbeide og ondt Veir og Sommernes Hede".⁵³

Igen blev erfaringerne fra Købelev Fattiggård fremhævet: "Ved tidligt at vænnes til at omgaaes Dyr og haandtere de Redskaber, som bruges ved Agerdyrkning, sættes Børnene istand til at kunne forsørge sig selv straks efter deres Konfirmation. Paa Kjøbeløv vare de endog fortrinnsviis søgte som Tjenestetydende".⁵⁴

Men i den københavnske presse og især blandt børnesagens⁵⁵ støtter var der stor bekymring for, om børn i fattiggårdene ville blive udsat for dårlig påvirkning fra de voksne lemmer: vagabonder, løsgængere og tiggere, drankere, åndssvage, arbejdssky og letlevende fattiglemmer. Men denne kritik blev afvist med, at børnene – på en veldrevet fattiggård – kunne leve adskilt fra uheldige elementer, og at de her kunne "holdes til stadig Skolegang, vænnes til Reenlighed, Orden og stadig Flid og tillige øves i de Arbeider, hvorved de siden skulle tjene deres Brød. De opdrages altsaa netop efter deres bestemmelse til duelige og ordentlige Tjenestefolk".⁵⁶

Fattigbestyreren som forældremyndighed

Børnene var underlagt det samme reglement som de voksne, men desuden var børnene underlagt fattigbestyrerens revselsesret. Ifølge Tyendeloven havde en husbond ret til at udøve hustugt, dvs. fysisk afstraffelse, over for mindreårige tyender, når disse var ulydige, trodsige, opsætsige eller kom med fornærmende ytringer⁵⁷, og på fattiggården gjaldt denne revselsesret også for drenge op til 18 år og piger op til 16 år.

I reglementerne var der næsten altid særlige afsnit om opbyggelig opdragelse og disciplinære foranstaltninger for børn. Det var bestyreren og hans kone, der skulle vogte over børnene og sørge for, at de passede deres skolegang. Desuden var det specificeret, hvad der skulle læres: "Saavel Bestyreren som hans Hustru bør sørge for de i Anstalten optagne Børn med faderlig og moderlig Omhu, holde dem til Reenlighed, Fliid og Orden samt til stadig Skolegang og Forberedelse hjemme og efterhaanden, som de voxe til, øve dem i de for deres Alder og Kjøen passende Arbeider, Pigerne navnlig i at strikke, sye og spinde."⁵⁸

Drengene skulle lære at bruge en høvl og en sav og skulle deltage i forefaldende landbrugsarbejde. De yngste drenge skulle passe 'Småkræ', dvs. høns, ænder og gæs, og gå til hånde i stalden: "Ved tidligt at vænnes til at omgaaes Dyr og haandtere de Redskaber, som bruges ved Agerdyrkning, sættes Børnene istand til at kunne forsøge sig selv strax efter deres Konfirmation"⁵⁹.

Hvis børnene ikke rettede sig efter husbond, så havde bestyreren den praktiske, men ikke den juridiske forældremyndighed. I nogle reglementer var det specificeret, at forældrene, selv om de også boede på fattiggården, ikke kunne modsætte sig bestyrerens dispositioner ift. deres børn⁶⁰. Og på nogle af de store fattiggårde foreskrev reglementet, at familier ikke måtte bo sam-

men: ægtefolk blev skilt ad og skulle bo i henholdsvis en mande- og en kvindeafdeling, og børn over en vis alder blev skilt fra deres forældre, fordi de skulle opdrages af fattigbestyreren og ikke af deres forældre.⁶¹ Det er dog usandsynligt, at det har været sådan på Lille Løjtofte Fattiggaard, der var for lille fysisk og organisatorisk til at kunne etablere en sådan adskillelse.

Ret og pligt til skolegang

Børn, der var under fattigforsorg, hvad enten det var på en fattiggård eller ej, havde pligt til at gå i skole fra deres sjette år,⁶² men undervisningen var gratis,⁶³ og også deres undervisningsmaterialer blev stillet gratis til rådighed. Denne ret og pligt til at modtage undervisning i læsning, skrivning og regning betød, at fattiges børn havde en reel mulighed for at gå i skole, uden at de var afhængige af, om deres forældre kunne eller deres forsørgelseskommune ville betale skolepenge, skolebøger og skrivematerialer.

Børnene på fattiggården i Lille Løjtofte gik i Løjtofte skole, der var genbo til fattiggården. Landsbyskolen var opdelt i to klasser: De yngste børn – 6 - 10 år gamle både drenge og piger – gik i 'Pogeskolen'⁶⁴, mens de ældste (10-14 år) gik i 'Almueskolen'. De to klasser havde til huse i den samme bygning, men havde hver sin lærer. De ældste blev undervist af lærer Jørgensen, mens de yngste blev undervist af en lærerinde. Skolen i Løjtofte var sognekommunens eneste skole, og børn kom langvejs fra. Typisk var der ca. 30 elever i den yngste klasse og helt op til 50 i den ældste klasse.⁶⁵ Der var kun skolegang hver anden dag – altså tre dage om ugen. På et helt år blev det til kun 118 skoledage. I forhold til nutidens 200 årlige skoledage var undervisningen altså temmelig begrænset, hvilket blev forstærket af den meget høje fraværprocent. Især hos drengene i den ældste klasse; drenge, som skulle hjælpe til

Løjtøfte Skole var genbo til fattiggården, og fattiglemmernes børn fik her gratis skolegang og skolemateriale betalt af sognekommunen. Løjtøfte Skole var sognekommunens eneste skole og havde op til 80 elever fordelt på to klasser opdelt efter alder. Skolen blev nedlagt i 1902. I baggrunden til venstre Ll.- Løjtøfte Kirke. - Lille Løjtøfte gamle stråtekte skole. Fotograf: ukendt. Løjtøfte: ca. 1850 - 1900. Ravnsborg Lokalhistoriske Arkiv, B714.

i forældrenes gårdbrug. Den høje fraværsprocent blev opfattet som et stort problem, og sogneforstanderskabet fik løbende forelagt fraværsregistreringer.

Drengen Ludvig og pigen Emilie

Børn uden deres forældre har kun i yderst begrænset omfang været fattiglemmer i Lille Løjtøfte. Der er kun dokumenteret et enkelt forældreløst barn, der med sikkerhed vides at have været fattiglem i den periode, hvor fattiggården eksisterede. De øvrige forældreløse børn, som sognekommunen havde forsørgelsespligt over, var i privat pleje, og sognekommunen betalte for deres pleje.

Drengen Ludvig Nielsen voksede op på fattiggården uden sine forældre.⁶⁶ Han var blevet forsørgelsesberettiget i Herredskirke-Ll.-Løjtøfte Sognekommune via sin mor, der var født og opvokset i Lille Løjtøf-

te, men som tjenestepige tjente hun uden for sit fødesogn. Hun blev i en ung alder enlig mor til fire uægte børn, og kort tid efter Ludvigs fødsel i 1875, blev han sat i privat pleje i Nakskov hos en fattig familie, hvor familiefaderen var en invalid, tidligere arbejdsmand; en familie, der levede af at sælge pleje til andre folks børn. Når moderen ikke betalte den aftalte plejeløn, blev Ludvig afleveret på Arbejds- og Forsørgelsesanstalten i Nakskov. De første gange, han endte på Arbejds- og Forsørgelsesanstalten, accepterede sogneforstanderskabet i Herredskirke-Ll.-Løjtøfte at betale de 6 kr., som plejen i Nakskov kostede om måneden, men da historien om den manglende betaling af plejeløn gentog sig for tredje gang, mistede sogneforstanderskabet tålmodigheden, og de krævede, at Ludvig blev hjemsendt til sin forsørgelseskommune og indlagt på fattig-

Drengen Ludvig Nielsen voksede som forældreløs op på fattiggården i Ll.-Løjtøfte. Da han som 9-årig kom i pleje hos en københavnsk familie, blev han fotograferet i de gangklæder, som var syet til ham på fattiggården: "blaa Hvergarns Habit, Trøie, Vest og Benklæder samt en Kappe". Kappen var ikke normal påklædning for fattiglemmer - den blev syet, fordi han skulle flytte til København. 1884. Fotograf: A. Lønborg. København: 1884. Privateje, Elise Bays visitkortfotoalbum

gården.⁶⁷ Her boede han som det eneste barn uden sine forældre, indtil han i 1884 blev plejebarn hos en københavnsk familie, der tog ham i pleje uden betaling, men mod at moderen afstod forældremyndigheden over ham til plejefamilien.

En anden historie om et barn med en tilsvarende baggrund, pigen Emilie Hansen,

fik en anden udgang. I 1883 blev Herredskirke-Ll.-Løjtøfte Sognekommune kontaktet af Utterslev Sogneråd, som ville have refunderet de løbende plejeomkostninger for Emilie Hansen, der var i privat pleje for 6 kr. om måneden. Også hun var forsørgelsesberettiget i Herredskirke-Ll.-Løjtøfte, og det accepterede sognekommunen, men de ville have yderligere oplysninger: Fik barnet en god pleje og opdragelse? Kunne og ville forældrene betale noget for barnets pleje og i modsat fald, hvor meget forlangte plejeforældrene af forsørgelseskommunen? Var der oprettet en plejekontrakt mellem barnets forældre og plejeforældrene om, hvilken betaling der skulle ydes af forældrene, og hvor befandt forældrene sig⁶⁸. Da svarene på disse spørgsmål var indkommet, besluttede sognerådet, at man kun var villig til at betalte 3 kr. i månedlig pleje for Emilie Hansen. Hvis plejeforældrene ikke ville acceptere dette, skulle pigen hjemsendes til fattiggården i Lille Løjtøfte.⁶⁹ Her sluttede korrespondancen om Emilie Hansen, og man må formode, at hendes plejeforældre har accepteret den halverede plejeløn for at undgå, at hun endte på fattiggården.

Økonomien

På baggrund af de positive erfaringer fra nabosognet Købelev, var der ved åbningen af fattiggården i Lille Løjtøfte i 1871 formodentlig forventninger om, at gården mere eller mindre ville kunne hvile i sig selv. Gårdens produktion skulle forsørge fattiglemmerne med mad, brænde og sygehjælp og samtidig betale fattigbestyrerens løn og forsørge hans familie. Sådan kom det ikke til at gå. Og det kan i høj grad diskuteres, om det nogensinde har været realistisk, at et agerbrug som fattiggården med et tilliggende på kun 4 tdr. hartkorn med datidens produktionsmetoder og lave udbytter nogensinde ville kunne forsørge 30 fattiglemmer, en fattigbestyrer og dennes familie. Den slags

overvejelser har der ikke været – hverken i agitationen for fattiggårdenes fortræffeligheder eller i referaterne fra sognerådsmøderne i Herredskirke-Ll.- Løjtøfte. Og ingen har tilsyneladende overvejet, hvordan det skulle være muligt kontinuert at drive et agerbrug, når antallet af arbejdsdygtige lemmer – som skulle levere arbejdskraften – varierede kraftigt fra år til år.

Manglen på stabil og kontinuerlig arbejdskraft skulle vise sig at blive et særligt problem i Lille Løjtøfte. Jorden på det nordvestlige Lolland, var – og er – frugtbar og kunne give et højt udbytte, men det var meget arbejdsomt at dyrke denne jord. Det var flade og våde og tunge marker. Der var ingen dræning, og i stedet blev der gravet grøfter og mindre vandhuller, som skulle afvande de våde jorder. Desuden var alle marker og jordlodder indhegnet af pilehegn, som skulle give beskyttelse imod vestenvinden.⁷⁰ Vedligeholdelsen af både grøfter og pilehegn var et årligt tilbagevendende arbejde, som var mandskabskrævende. Mere mandskabskrævende end hvad fattigbestyreren kunne magte alene, og uden vedligeholdelse ville markernes udbytte hurtigt falde.

Antallet af fattiglemmer på fattiggården og deres alderssammensætning fremgår af nedenstående tabel.

Fattiggården i Lille Løjtøfte var indrettet til at kunne huse op til 30 lemmer, men så mange indlagte fik man aldrig, og antallet af lemmer varierede meget fra år til år. Flest var der i 1873, hvor der var 23, men belægningen faldt herefter, og ofte var der ikke mere end et par håndfulde. I 1884 var der udover fattigbestyreren, dennes kone og deres ene barn kun 9 beboere: Ludvig på 9 år, to gamle enker på fattighjælp og to familier med børn, der ikke var fattiglemmer, men som lejede sig ind og ernærede sig selv.⁷²

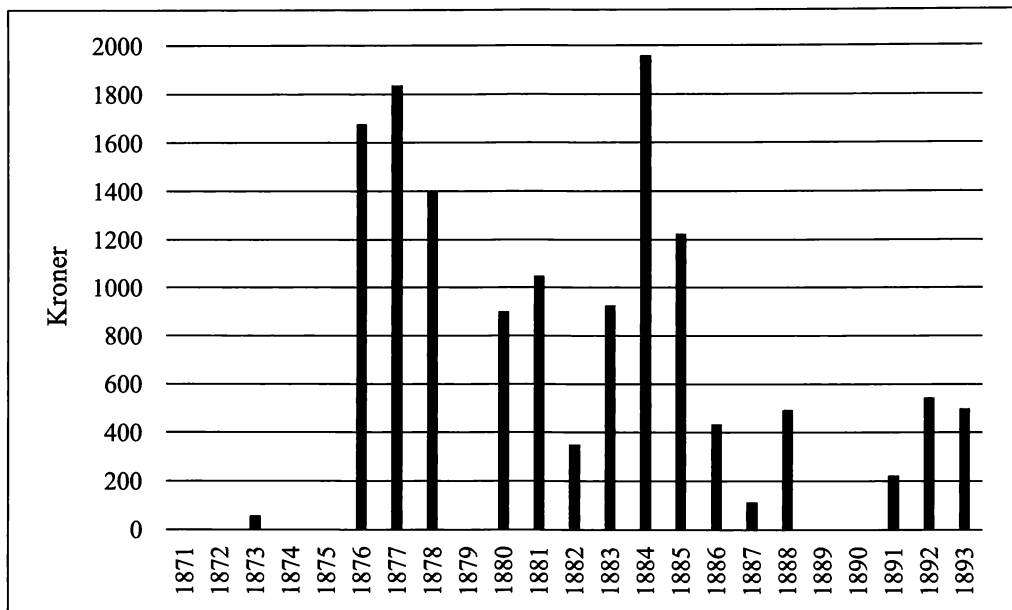
Allerede efter få års drift viste det sig, at fattiggården ikke kunne hvile i sig selv, og i stedet måtte have kontante tilskud fra sognekommunen for at dække de årlige underskud på driften. Tilskuddet varierede betydeligt fra år til år – op til ca. 2.000 kr. i de dårlige år. De gode år var de år, hvor der var indlagt arbejdsdygtige lemmer på fattiggården – de dårlige var de år, hvor fattiggårdens beboere primært bestod af gamle og af børn, der ikke kunne bidrage til landbrugsproduktionen.

I Købelev var pengeudgiften per fattiglem på fattiggården kun ca. 40 Rigsdaler om året – inkl. renter og afdrag på investeringen⁷³. Så billig blev fattigforsørgelsen på fattiggården i Lille Løjtøfte aldrig. I 1873, hvor antallet af lemmer var højest, og hvor

Antal indlagte og deres aldersfordeling på fattiggården i Lille Løjtøfte⁷¹

	< 15 år	15 - 59 år	> 60 år	I alt
1873				23
1880	6	5	5	16
1882				8
1883				8
1884	1	0	2	3
1890	0	1	3	4

Figur 1. Kontante tilskud fra sognekommunen til fattiggården i Lille Løjtofte⁷⁶

økonomien var bedst, var den gennemsnitlige udgift ca. 48 Rigsdaler per fattiglem om året.⁷⁴ Dette år kunne sognekommunen nøjes med at give et kontant tilskud til fattiggården på 30 Rigsdaler, men i de kommende år, hvor antallet af fattiglemmer faldt, steg det kontante tilskud til fattiggården betydeligt. I 1883, hvor der kun var 8 fattiglemmer, udgjorde det kontante tilskud til fattiggården næsten 1000 kr. og den gennemsnitlige udgift ca. 115 kr. per fattiglem – svarende til ca. 58 rigsdaler.⁷⁵ Senere faldt antallet af fattiglemmer yderligere, og det konstante tilskud til fattiggården blev fordoblet.⁷¹

De store kontante tilskud fra sognekommunen til fattiggården skyldtes, at fattiggårdens produktion ikke kunne forsørge beboerne, og at man var tvunget til at købe brænde, korn og andre fødevarer hos de gårde i nærheden, der havde et overskud.

Høstudbyttet har selvfølgelig været påvirket af variationerne i dyrknings- og høstbetingelser fra år til år, men den vigtigste forklaring er uden tvivl, at belægningen på fattiggården ændrede sig. Mens der i starten var en blanding af børn, ældre og personer i den arbejdsdygtige alder, så forsvandt de arbejdsføre efterhånden, og de tilbageblevne børn og ældre kunne slet ikke eller kun i meget begrænset omfang bidrage til landbrugsproduktionen⁷⁷. Denne måtte derfor alene varetages af bestyreren – tyender var der først senere på fattiggården, og de arbejdede kun i huset – ikke i markerne.

Forsøg på at redde økonomien

Økonomien for fattiggården blev fra midten af 1880'erne mere og mere katastrofal, efterhånden som antallet af fattiglemmer i den arbejdsdygtige alder svandt ind. Sognerådet igangsatte en række initiativer for

at begrænse det kraftigt stigende underskud på driften.

For det første forsøgte man at flytte fattige, som var forsørgelsesberettigede i Herredskirke-Ll.-Løitofte Sognekommune, men som boede i andre kommuner, til fattiggården. Fx fik sognekommunen i 1884 en henvendelse fra Nakskov Fattigudvalg, fordi Hans Pedersen Kok, der var indsidder, og som stammede fra Herredskirke, havde søgt om fattighjælp i Nakskov⁷⁸. Nu bad Nakskov om, at få refunderet de 2 kr. som var blevet ydet til ham om måneden. Men sognekommunen nægtede at refundere Nakskovs udgifter – i stedet bad man om, at manden måtte blive hjemsendt, således at han kunne blive indlagt på fattiggården og på den måde få sin forsørgelse her. Herefter er der ikke flere optegnelser om Hans Pedersen Kok – han blev aldrig fattiglem i Lille Løjtofte, og man må gå ud fra, at alene truslen om at blive fattiglem på fattiggården har afholdt ham fra at søge om fattighjælp igen. Afvisningen af at refundere andre kommuners udgifter til fattigforsorg var helt konsekvent i sogneforstanderskabet i Herredskirke-Ll.-Løitofte, når det drejede sig om voksne fattige.⁷⁹ Som i eksemplet med Hans Pedersen Kok fik kommunen altså ikke nødvendigvis flere lemmer på fattiggården, men truslen om hjemtagelse til fattiggården betød generelle besparelser på fattigforsørgelsen, fordi kommunen undgik at skulle refundere fattighjælp i andre kommuner.

For det andet sørgede man for at få lejendtægter, som i et vist omfang kunne nedsætte underskuddet. Når antallet af fattiglemmer var lavt, lejede man dele af fattiggården ud til familier, der var selvforsørgende, og som betalte husleje for at bo på fattiggården.

Noget tyder også på, at man på et tidspunkt opgav eller begrænsede agerbruget. Kornafgrøderne optræder slet ikke i fattiggårdens regnskaber i perioden 1885 - 1993,

og af andre afgrøder har der tilsyneladende kun været dyrket kartofter og fældet træ til brænde. Der blev altså ikke længere dyrket foder til kreaturerne, og fattiggården havde i denne periode da heller ingen hest, ingen grise og heller ikke fjerkræ. Da gården blev solgt, var der kun en ko og en kvie tilbage i besætningen.⁸⁰ Men i stedet for at lade jorden ligge brak har man formodentlig – men dette fremgår ikke af kilderne – bortforpagtet den. Frasolgt blev jorden i al fald ikke, før hele fattiggården blev solgt med jord, bygninger og besætning i 1893.

Yderligere besparelser på fattigforsorgen opnåede man i 1884, da man fik stiftsamtets tilladelse til at nedlægge og sælge fattighuset i V. Karleby, og beboerne blev flyttet til fattiggården i Lille Løjtofte. På den måde sparede sognekommunen udgifterne til fattighuset og rentabiliteten i fattiggården blev forbedret. Men meget har det ikke hjulpet.

Som nævnt havde lønnen til fattigbestyreren siden midten af 1880'erne været 300 kr. om året plus kost og logi. Men da stillingen skulle genopslås, ændrede man aflønningsformen fra fast årsløn til aflønning efter antallet af fattiglemmer: Udover fri bolig og fri afbenyttelse af haven (det var efter jorderne var opgivet) ville den nye fattigbestyrer modtage 55 øre per voksen fattiglem og 40 øre per barn under 14 år per dag til dækning af lemmernes bespisning, lys og varme. På den måde ville sognekommunens udgifter alene afhænge af antallet og alderssammensætningen af lemmerne, mens det blev fattigbestyrerens ansvar at bespise og huse fattiglemmerne og at få økonomien til at hænge sammen.⁸¹ Den nye fattigbestyrer accepterede denne aflønningsform, men det vides ikke, hvordan det har påvirket kommunens udgifter til fattiggården.

På et sent tidspunkt i fattiggårdens funktionstid opstod ideen om, at økonomien kunne forbedres ved at forpagte jorden til

sukkerroeproduktion. Sukkerproduktionen på Lolland var begyndt i 1874 på den ny-opførte fabrik i Holeby, og i 1882 åbnedes endnu en sukkerfabrik i Nakskov, men der var blandt bønderne på Lolland en betydelig modstand imod denne nye afgrøde. Efterhånden bredte sukkerroen sig dog i sognene omkring Nakskov, som efterhånden blev det største center for dansk sukkerproduktion. Men først i 1893 begyndte sognerådet i Herredskirke-Ll.-Løjtøfte at overveje, om fattiggårdens jord kunne forpagtes til sukkerroeproduktion.⁸² Det blev dog ved planerne – nogle måneder senere var fattiggården solgt.

Det lykkedes faktisk at nedbringe underskuddet på fattiggården. Fra midten af 1880'erne faldt det kontante tilskud fra sognekommunen til fattiggården fra mellem 1.500 og 2.000 kr. per år til omkring – og i visse år under – 500 kr. per år. Men den vigtigste årsag til dette fald har været det faldende antal fattiglemmer, hvilket reducerede behovet for kontant støtte.

Nedlæggelsen af fattiggården i Lille Løjtøfte

Fattiggården i Lille Løjtøfte – og fattiggårdene over hele landet – døde af deres egen succes. Et af deres formål var jo at skræmme trængende fra at søge fattighjælp. Og det lykkedes i en sådan grad, at mange gamle og svage undlod at lade sig indlægge på fattiggården, og andre afstod fra at søge fattighjælp, fordi de risikerede at blive henvist til fattiggården.⁸³ På den måde havde fattiggårdene et indbygget paradoks: På den ene side skulle de give husly og forplejning til børn og ældre og andre værdigt trængende, men på den anden side skulle de være et skræmmebillede for de borgere, der ikke ville yde, før de kunne nyde – dvs. de uværdigt trængende. Måden at gøre fattiggården til et skræmmebillede var at stramme disciplinen, gøre rationerne

små og maden dårlig, give beboerne meget simple dragter og gøre boligforholdene usle.⁸⁴ Fattiggårdene var således baseret på afskrækkelsesprincippet – opholdet skulle være så ubehageligt, at det afholdt mange fra at søge om fattighjælp.⁸⁵

Også det meget blandede klientel har bidraget til fattiggårdenes dårlige ry og har været årsag til at mange, der uforskyldt var kommet i økonomisk uføre, undlod at søge om fattighjælp. Fattiglemmerne var ikke kun værdigt trængende familier, børn og gamle, men også drankere, handicappede, mentalt retarderede, personer med psykiske sygdomme og hjemløse. Det eneste, de havde til fælles, var, at de var ludfattige. Denne samling af samfundets mest sårbare og udsatte borgere på fattiggårdene betød, at det blev skamfuldt at modtage fattighjælp.⁸⁶ Skamfuldheden blev understreget af de såkaldte fattighjælps virkninger – tab af borgerlige rettigheder.

I den københavnske presse opstod der i 1880'erne kritik af fattiggårdene. Der var læserbreve og avisartikler, der påpegede og kritiserede, at man lod børn vokse op blandt 'uordentlige mennesker', at de fattige ikke fik mad nok, at beboerne omgikkes på en hård måde, at beboerne ikke kunne holde varmen, og at de ikke måtte varme sig i sengen om dagen, og alle – uanset om de skulle arbejde eller ej – blev tvunget til at stå meget tidligt op.⁸⁷

Allerede i midten af 1880'erne var fattiggården i Lille Løjtøfte i realiteten ophørt med at fungere som en produktionsgård. Der var ingen eller meget få lemmer i den arbejdsdygtige alder, og store dele af landbrugsproduktionen måtte opgives. Tilbage var en smule husflid. Fra dette tidspunkt fungerede anstalten mere som et fattighus og som et forsorgshjem for gamle – selv om betegnelsen fattiggård stadig blev anvendt. Men der skulle gå endnu 10 år, inden fattiggården endelig blev nedlagt. Som beskrev-

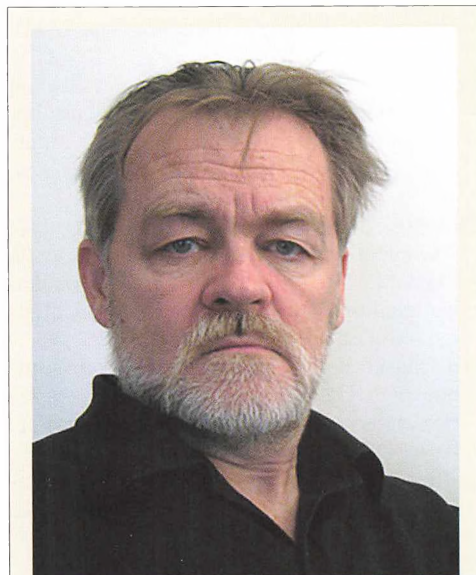
vet i det ovenstående afsnit om økonomien forsøgte sogneforstanderskabet at tilpasse driften til de nye vilkår og at spare sig ud af krisen. Det lykkedes til en vis grad, men i 1893 gav man op.

Fattiggården blev på en auktion solgt til en nabo – en lokal gårdejer, der på den måde fik mulighed for at fordoble sin drift. Salgsprisen var 19.200 kr. for bygninger og jord.⁸⁸ Det var en betingelse for salget, at kommunen i de følgende fem år fortsat kunne anvende stuehuset til sognets fattige – nu som fattighus. Og stiftsamtet gav kun tilladelse til salget under forudsætning af, at overskuddet fra salget blev anvendt til fortsat fattigforsorg – enten til køb af eller nyopførelse af et fattighus.⁸⁹ På dette tidspunkt fungerede fattiggården i realiteten som et alderdomshjem. De eneste tilbageværende beboere var tre meget gamle enker, som altså kunne blive boende som følge af betingelserne i handelen.

Lukningen af fattiggården i Lille Løjtøfte var også nødvendiggjort af, at der i begyndelsen af 1890'erne var blevet vedtaget to nye love, der satte fart i bevægelsen væk fra fattiggårdene. For det første en ny fattiglov⁹⁰, der prioriterede understøttelse i hjemmet frem for forsørgelse i fattiggårde og arbejdsanstalter. Den nye fattiglov betød, at fattighjælp i stigende grad blev bevilget som kontanthjælp til hjælp i eget hjem i stedet for at blive givet som naturalieydelse og tvunget ophold i fattiggården. Dette skifte skete parallelt med en generel udvikling i landsognene fra naturalieøkonomi til pengeøkonomi.⁹¹

Den anden lov var loven om aldersunderstøttelse, som gav ældre over 60 år ret til understøttelse uden rettighedstab, og uden at der kunne stilles krav om tvangsarbejde som forudsætning for understøttelsen.⁹² Samtidig skete der administrative ændringer i for sorgen for de åndssvage, som hidtil havde været placeret på

fattiggårdene. Kommunerne kunne nu søge om støtte fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet til placering af åndssvage på åndssvageanstalter.⁹³ Alle tre reformer medvirkede til at reducere behovet for fattiggårdene.

Joi Bay (f. 1950) er uddannet cand. mag. fra Roskilde Universitet og har tidligere som forsker ved Kriminalistisk Institut på Københavns Universitet arbejdet med bl.a. ungdomssociologi og bandekriminalitet. Efter sin pensionering har han især beskæftiget sig med slægtsforskning og med lokalhistorie i Lyngby-Taarbæk Kommune. Han er barnebarn af drengen Ludvig Nielsen, som voksede op på fattiggården i Ll.Løjtøfte.

E-mail: joi.bay@abaforum.dk

Litteratur og kilder

Bøger

Bentsen, Julius: Om Fattighusene I Kongeriget Danmark: En Bearbejdelse Af Det Til Det Kgl. Sundhedscollegium Indkomne Materiale. (København: Sundhedcollegiet, 1865). (Forkortet Bentsen, 1865)

Bruun, L. J.: Vejledning Til Behandling Af Fattigforsørgelsessager. 5. gennemsete, tildels omarbejdede Udgave ved F. G. F. Ræder (red.) Vol. 5. (Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandels Forlag, F. Hegel & Søn, 1884). (Forkortet Bruun, 1884)

Børresen, C. L.: Veiledning Til Oprettelse Og Indretning Af Fattiggaarde Eller Anstalter Til Fattiglemmers Forsørgelse Ved Agerbrug. (Nakskov, 1865). (Forkortet Børresen, 1865)

Christmas-Møller, Ingeborg: På Fattighuset - Greve Hospital Og Andre Fattighuse På Landet I 1700- Og 1800-Tallet. (København: Nationalmuseet, 1978). (Forkortet Christmas-Møller, 1978)

Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: Ordbog over Det Danske Sprog, Bind 1 - 28. (København: Gyldendal, 1918 - 1956). (Forkortet ODS)

Goffman, Erving: Asylums, Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates.

(New York: Anchor Books, 1961).

Hjorth, A., og I.H. Holm: Beretning Om En Undersøgelse Af Fattiggaarde. (Rønne, 1870). (Forkortet Hjorth & Holm, 1870)

Jørgensen, Harald: Studier over Det Offentlige Fattigvæsens Historiske Udvikling I Danmark I Det 19. Aarhundrede. (København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1940). (Forkortet Jørgensen, 1940)

Jørgensen, Jørgen, og Henrik Ussing: Lollandsk Landsbyliv I 19. Aarhundrede. Redigeret af Henrik Ussing, Lolland-Falsters Historiske Samfund. (Nykøbing F.: Stifttidendes Bogtrykkeri, 1937). (Forkortet Jørgensen & Ussing, 1937)

Krarup, J. B., og S. C. A. Tuxen: Beskrivelse Af Landbrugets Udvikling I Danmark Fra 1835 Indtil Nutiden : Lolland-Falster Og

Bornholm. Redigeret af J. B. Krarup og S. C. A. Tuxen. Vol. 6. (København: Det kgl. danske Landhusholdningselskab, 1912). (Forkortet Krarup & Tuxen, 1912)

Petersen, Jørn Henrik, Klaus Petersen, og Niels Finn Christiansen, (red.): Dansk Velfærdshistorie. Perioden 1536 - 1898: Frem Mod Socialhjælpsstaten. Vol. 1. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010. (Forkortet Petersen, 2010)

Philip, Kjeld: Staten Og Fattigdommen. (København: Gjellerups Forlag, 1965). (Forkortet Philip, 1965)

Scheel, A. W.: Personretten Fremstillet Efter Den Danske Lovgivning. 2den, omarbejdede og forøgede Udgave. (København: C.A. Reitzels Forlag, 1876). (Forkortet Scheel, 1976)

Tang-Petersen, Noe: Lolland-Falsters Lægeforening Gennem Hundrede År, (1862-1962 15. Januar). (Nykøbing F, 1962).

Trap, J.P.: Statistisk-Topografisk Beskrivelse Af Kongeriget Danmark: Anden Udgave. Vol. 4. (København: Forlagsbureauet i Kjøbenhavn, 1873).

Tidsskriftsartikler

Bay, Joi: Drengen Ludvig Fra Løjtøfte. in: *Personalthistorisk Tidsskrift 2018* (under publicering) (2018).

Utrykte kilder

Breve fra Sognerådet i Herredskirke-Løjtøfte sognekommune. Herredskirke-Løjtøfte Kommune, Sogneråd. Kopibog 1883 - 1895. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. BC-379d, pakke nr. 10-7.

Folketælling 1870. Lollands Nørre Herred, Løjtøfte Sogn, Maribo Amt, 1870. (Forkortet FT-1870)

Folketælling 1880. Lollands Nørre Herred, Løjtøfte Sogn, Maribo Amt, 1880. (Forkortet FT-1880)

Folketælling 1890. Lollands Nørre Herred, Løjtøfte Sogn, Maribo Amt, 1890. (Forkortet FT-1890)

Herredskirke-Lille Løjtøfte pastorat. 1836 - 1880. Skolekommissions Forhandlings-Protokol. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. EC-575; pakke nr. D2.3.

Herredskirke-Løjtofte Fattiggård. 1871 - 1892. Fattiggaardsprotokoller: Korn samt Mark- og Haveprodukter. Rigsarkivet. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 42/5.

Herredskirke-Løjtofte Kommune - Kasse og Regnskabsudvalg. 1872 - 1900. Fortegnelse over Børneantallet i L-Løjtofte Skole 1875 d. 14. Januar. 14. jan 1875. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 13-8.

Herredskirke-Løjtofte Kommune - Kasse og Regnskabsudvalg. 1870 - 1880. Udgiftsbi-lag. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 13-7.

Herredskirke-Løjtofte Sogneråd. 1841 - 1970. Sognerådsmødereferater. Rigsarkivet i Kø-benhavn. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 10/1 - 10/3.

Landbygningernes alm. Brandforsikring. Lol-lands Branddirektorat. 1858 - 1874. Brand-forsikring. 3. kvartal 1871 nr. 16. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. MA-171; pakke nr. 2.

Landbygningernes alm. Brandforsikring. Lol-lands Branddirektorat. 1857 - 1871. Brand-taxation. 4 aug 1864 nr. 73. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. MA-171; pakke nr. 1.

Lollands Nørre Herred. 1790 - 1927. Skøde- og panteprotokol. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. DC-147; pakke nr. B.2-19.

Lollands Nørre Herred. 1892 7 5 - 1895 1 15. Skøde. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. DC-147; pakke nr. B.2-29.

Udvalget for Nakskov Fattigvæsen. Nakskov Købstadskommune. Brevjournaler - Udval-get for Nakskov Fattigvæsen. Lollands Stad-sarkiv. Arkiv nr. 42-1/3.

Statistikker

Det statistiske Bureau. Folketallet I Kjøbstæ-derne Og I Landsognene I Kongeriget Dan-mark Efter Tællingen Den 1ste Februar 1870. Vol. 12, Statistiske Meddelelser. (Kjø-benhavn: Det statistiske Bureau, 1875).

Falbe-Hansen, V, og W. Scharling. "Arbejds-lønnen På Landet." I Danmarks Statistik: En Grundbog - Naturkræfterne. Befolkningen. Kapital Og Arbejdsløn, Redigeret af V Fal-be-Hansen og W. Scharling, 770 - 773. (Kjø-benhavn: Forlagsbureauet i Kjøbenhavn, 1885).

Tabelværk, Commissionen for det statistiske. Den Nye Matricul for Jordeiendomme I Danmark. (Kjøbenhavn: Bianco Lunøs Bog-trykkeri, 1844).

Lovgivning

Fattigreglement for Landet. 5. juli 1803.

Kong Christian Den Femtis Danske Lov. 15 april 1683.

Lov Af 9. April 1891 Om Alderdomsunder-støttelse Til Værdige Trængende Udenfor Fattigvæsenet. 9 april 1891.

Lov Om Det Offentlige Fattigvæsen. 9. april 1891.

Tyendeloven Stadfæstet Af Kong Frederik Den Syvende. 10. maj 1854.

Noter

1. Disse virkninger af fattighjælp betød man-ge og omfattende indskrænkninger i fat-tiges råderet over ejendom og i deres be-væghedsfrihed, personlige frihed og deres borgerlige rettigheder. Se A. W. Scheel, *Personretten fremstillet efter den danske Lovgivning*, 2den omarbejdede og forøge-de Udgave. (Kjøbenhavn: C.A. Reitzels Forlag, 1876), s. 478ff.

2. Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen, and Niels Finn Christiansen, red., *Dansk Vel-færdshistorie. Perioden 1536 - 1898: Frem mod socialhjælpsstaten*, vol. 1 (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010), s. 260.

3. Lollands Nørre Herred. 1790 - 1927. *Skøde- og panteprotokol*. Køb af landbrugs- ejendom til fattiggård. 12 dec 1871 nr. 2. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. DC-147; pakke nr. B.2-19.

4. Det statistiske Bureau, *Folketallet i Kjøbstæderne og i Landsognene i Konge- riget Danmark efter Tællingen den 1ste Februar 1870*, vol. 12, Statistiske Medde- lelser (Kjøbenhavn: Det statistiske Bureau, 1875).

5. J.P. Trap, *Statistisk-topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark: Anden Udgave*, vol. 4 (Kjøbenhavn: Forlagsbureauet i Kjø- benhavn, 1873), s. 378.

6. Commissionen for det statistiske Tabel- værk, *Den nye Matricul for Jordeiendom-*

- me i Danmark (Kjøbenhavn: Bianco Lunos Bogtrykkeri, 1844), s. 22.
7. Det vil sige en middelstor gård efter datidens standarder. I 1873 var det gennemsnitlige tilliggende på Lolland 4,9 tdr. hartkorn, J. B. Krarup and S. C. A. Tuxen, *Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 indtil Nutiden : Lolland-Falster og Bornholm*, vol. 6 (Kjøbenhavn: Det kgl. danske Landhusholdningselskab, 1912), s. 41.
 8. Folketælling 1870. "En Gård - pensioneret Skolelærer Hans Lund." *Lollands Nørre Herred, Løjtofte Sogn*, Skema 2.B.4. Maribo Amt, 1870.
 9. Landbygningernes alm. Brandforsikring. Lollands Branddirektorat. 1857 - 1871. *Taxation af Matr. Nr. 4a Lille Løjtofte. 1864*. Brandtaxation. 4 aug 1864 nr. 73. Rigsarkivet i Kjøbenhavn. Arkiv nr. MA-171; pakke nr. 1. 330 kvadratalen svarer til ca. 130 m².
 10. Herredskirke-Løjtofte Sogneråd. 1841 - 1970. *Køb af Materialer og Besætning til Fattiggården*. Sognerådsbeslutning. 20 maj 1871 nr. 3. Rigsarkivet i Kjøbenhavn. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 10/2. Herredskirke-Løjtofte Sogneråd. 1841 - 1970. *Byggearbejder på Fattiggården*. Sognerådsmødereferat. 20 maj 1871 nr. 3. Rigsarkivet i Kjøbenhavn. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 10/1 - 10/3.
 11. Landbygningernes alm. Brandforsikring. Lollands Branddirektorat. 1858 - 1874. *Forsikringsprotokol for Matr. nr. 4a Lille Løjtofte - Fattiggaard*. Brandforsikring. 3. kvartal 1871 nr. 16. Rigsarkivet i Kjøbenhavn. Arkiv nr. MA-171; pakke nr. 2
 12. Herredskirke-Løjtofte Sogneråd. 1841 - 1970. *Køb af hest til fattiggården*. Sognerådsmødereferat. 27 jun 1884 nr. 1. Rigsarkivet i Kjøbenhavn. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 10/1 - 10/3. Herredskirke-Løjtofte Sogneråd. 1841 - 1970. *Køb af Besætning til Fattiggård*. Sognerådsmødereferat. 20 maj 1871 nr. 2. Rigsarkivet i Kjøbenhavn. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 10/1 - 10/3.
 13. Sektion 2-22-75 i *Kong Christian Den Femtis Danske Lov*, (15 april 1683).
 14. I alt boede der i 1870 20 fattiglemmer i de to fattighuse; se FT-1870. "Fattighus." Skema 2 FT-1870. "Fattighus." Lollands Nørre Herred, Løjtofte Sogn, Skema 2.B.5. Maribo Amt, 1870 og FT-1870. "Fattighus." Lollands Nørre Herred, Herredskirke Sogn, Skema 191. Maribo Amt, 1870.
 15. Herredskirke-Løjtofte Sogneråd. 1841 - 1970. *Beslutning om at flytte Fattige til Fattiggård den 1. November*. Sognerådsbeslutning. 28 okt 1871 nr. 6. Rigsarkivet i Kjøbenhavn. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 10/2
 16. A. Hjorth og I.H. Holm, *Beretning om en Undersøgelse af Fattiggaarde* (Rønne 1870), s. 3.
 17. C. L. Børresen, *Veiledning til Oprettelse og Indretning af Fattiggaarde eller Anstalter til Fattiglemmers Forsørgelse ved Agerbrug* (Nakskov 1865).
 18. Hjorth & Holm, 1870.
 19. *Ibid.*, side 4.
 20. Børresen, 1865, s. 7.
 21. Hjorth & Holm, 1870, s. 9f.
 22. *Ibid.*, s. 10.
 23. *Ibid.*, s. 11..
 24. Noe Tang-Petersen, *Lolland-Falsters lægeforening gennem hundrede år, (1862-1962 15. januar)* (Nykøbing F 1962), s. 9.
 25. Julius Bentsen, *Om Fattighusene i Kongeriget Danmark: en Bearbejdelse af det til det kgl. Sundhedscollegium indkomne Materiale* (Kjøbenhavn: Sundhedcollegiet, 1865), s. 2.
 26. *Ibid.*, s. 33.
 27. Herredskirke-Løjtofte Sogneråd. 1841 - 1970. *Distriktslægen kritiserer Regulativet for den kommende Fattiganstalt*. Sognerådsmødereferat. 25 nov 1893 nr. 4. Rigsarkivet i Kjøbenhavn. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 10/1 - 10/3.
 28. Børresen, 1865, s. 40ff.
 29. *Ibid.*, s. 37.
 30. Hjorth & Holm, 1870, s. 12.
 31. Børresen, 1865, s. 40ff.
 32. *Ibid.*, s. 40ff.
 33. *Ibid.*, s. 40ff.
 34. Erving Goffman, *Asylums, essays on the social situation of mental patients and*

- other inmates* (New York: Anchor Books, 1961).
35. At fattiglemmerne på fattiggården i Lille-Løjtofte ikke blev betegnet ved deres navn, men derimod havde numre, er et klassisk middel til anonymisering og undertrykkelse i totale institutioner. Noget, som også kendes fra tidligere tiders fængsler og kaserner.
 36. Herredskirke-Løjtofte Sogneråd. 1841 - 1970. *Distriktslægen kritiserer Regulativet for den kommende Fattiganstalt*. Sognerådsmødereferat. 25 nov 1893.
 37. Vikker er en slægt af ærteblomstfamilien, som tidligere var en vigtig foderafgrøde; jf. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, "Vikke," in *Ordbog over det danske Sprog, bind 26* (København: Gyldendal, 1952).
 38. Herredskirke-Løjtofte Fattiggård. 1871 - 1892. *Fattiggårdsprotokoller: Korn samt Mark- og Haveprodukter*. Rigsarkivet. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 42/5.
 39. Folketælling 1890. "Chirstiansdalsvej." *Lollands Nørre Herred*, Madeskov, Skema 519. Maribo Amt: Larsine Kristiansen - enke efter fattigbestyrer Peter Kristiansen, 1890.
 40. Herredskirke-Løjtofte Sogneråd. 1841 - 1970. *P. Kristiansen og Kone antages som Bestyrere af Fattiggården for 130 Rdl om året*. Sognerådsmødereferat. 2 sep 1871 nr. 7. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 10/1 - 10/3.
 41. Herredskirke-Løjtofte Sogneråd. 1841 - 1970. *Årlig Løn til Bestyrer af Fattiggården fastsættes til 300 kr.* Sognerådsmødereferat. 26 feb 1885 nr. 4. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 10/1 - 10/3. Dog skulle der ske en modregning i den kontante løn, hvis fattigbestyreren fik mere end to børn.
 42. Jørgen Jørgensen og Henrik Ussing, *Lollandsk Landsbyliv i 19. Aarhundrede*, Lolland-Falsters historiske Samfund (Nykøbing F.: Stifttidendes Bogtrykkeri, 1937), s. 46.. Disse tal er fra slutningen af 1870'erne, og i mellemtiden var lønningerne på landet steget. Ifølge Danmarks Statistiks sammenligninger af lønninger på landet i 1872 og 1883 steg pengelønningerne med ca. 25 procent i denne periode; se V Falbe-Hansen and W. Scharling, "Arbejdslønnen på landet," i *Danmarks Statistik: en Grundbog - Naturkræfterne. Befolkningen. Kapital og Arbejds løn*, red. af V Falbe-Hansen og W. Scharling (København: Forlagsbureauet i Kjøbenhavn, 1885), s. 772. Men om det samme har været tilfældet for fæstelønningerne på Lolland vides ikke.
 43. Harald Jørgensen, *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede*, Repr. genudg., genoptrykt af 1940-udgave (København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1940), s. 311 angiver dette misforhold som en mulig forklaring på den store udskiftning blandt fattigforstandere.
 44. Børresen, 1865, s. 35.
 45. *Ibid.*, s. 36.
 46. Herredskirke-Løjtofte Sogneråd. 1841 - 1970. *Opslag af ledig Stilling som Økonom til Fattiggården*. Sognerådsmødereferat. 2 sep 1893 nr. 4. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 10/1 - 10/3. 'Økonom' betyder i denne sammenhæng en 'husholder' - nærmere bestemt en embedsmand, der forestår indkøbene, forplejningen og den øvrige økonomiske forvaltning ved en offentlig anstalt. Økonom var den mandlige pendant til en økonoma. "Økonom," i *ODS*, bind 27 (København: Gyldendal, 1954).
 47. Børresen, 1865, s. 36.
 48. *Ibid.*, s. 36.
 49. *Ibid.*, s. 37.
 50. Dvs. kost og logi.
 51. Jørgensen & Ussing, 1937, s. 46.
 52. Christmas-Møller, Ingeborg. *På fattighuset - Greve Hospital og andre fattighuse på landet i 1700- og 1800-tallet*. København: Nationalmuseet, 1978, s. 78.
 53. Børresen, 1865, s. 8.
 54. Hjorth & Holm, 1870, s. 11.
 55. Børnesagen var en social bevægelse af ideologer og velgørere: bestyrelsesmedlemmer i filantropiske foreninger, anstaltens forstandere, skolefolk, kriminalister samt præster.

56. Børresen, 1865, s. 9.
57. *Tyendeloven stadfæstet af Kong Frederik den Syvende den 10de Maj 1854*, §§ 26-27.
58. Børresen, 1865, s. 36.
59. Hjorth and Holm, 1870, s. 11.
60. Christmas-Møller, 1978 s.79.
61. Petersen, Petersen, and Christiansen, 2010, s. 262f.
62. *Fattigreglement for Landet*, (5. juli 1803), § 41.
63. Retten til gratis undervisning betød, at børn af fattige ikke skulle betale skolepenge til lærerens løn. Skolepengene blev i stedet betalt af sognets fattigforsorg; jf. L. J. Bruun, *Vejledning til Behandling af Fattigforsørgelsessager*, 5., gennemsete, tildels omarbejdede Udgave ved F. G. F. Ræder, vol. 5 (Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandels Forlag, F. Hegel & Søn, 1884), s. 159.
64. En 'Pog' var betegnelsen for en lille dreng. "Pog," i *ODS*, bind 16 (København: Gyldendal, 1936).
65. Herredskirke-Lille Løjtofte pastorat. 1836 - 1880. *Skolekommissions Forhandlings-Protokol*. nr. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. EC-575; pakke nr. D2.3; Herredskirke-Løjtofte Kommune - Kasse og Regnskabsudvalg. 1872 - 1900. *Fortegnelse over Børneantallet i L-Løjtofte Skole 1875 d. 14. Januar*. 14. jan 1875 nr. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 13-8.
66. Historien om drengen Ludvig Nielsen er nærmere udfoldet i en artikel, der bringes i et kommende nummer af *Personalhistorisk Tidsskrift* - Joi Bay, "Drengen Ludvig fra Løjtofte," *Personalhistorisk Tidsskrift* 2018 (under publicering).
67. Brev fra Herredskirke og Lille Løjtofte Sogneraad til Udvalget for Nakskov Fattigvæsen af 23 apr 1879. "Sognerådet vil refundere det udlagte plejeløb og afhente Ludvig den 1. maj 1879." *Nakskov Købstadskommune. Brevjournaler - Udvalget for Nakskov Fattigvæsen*. J.nr. 1879/161. Lollands Stadsarkiv. 42-1/3.
68. Brev fra Sognerådet i Herredskirke-Løjtofte sognekommune til Utterslev Sogneraad af 24. jul 1883. "Korrespondence vedr. pigen Emilie Hansen, plejebarn i Utterslev". *Herredskirke-Løjtofte Kommune, Sogneråd. Kopibog 1883 - 1895*. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. BC-379d, pakke nr. 10-7.
69. *Ibid.*
70. Jørgensen & Ussing, 1937.
71. Herredskirke-Løjtofte Kommune - Kasse og Regnskabsudvalg. 1870 - 1880. *Udgiftsbilag*. I 1873 blev det kontante tilskud udbetalt i rigsdaler, som her er omregnet til kroner efter den kurs, som blev fastsat ved møntreformen i 1875. De manglende oplysninger fra bestemte år kan skyldes, at der ikke i disse år har været kontante tilskud til fattiggården, men kan også skyldes mangelfuld og uregelmæssige regnskabsføring.
72. Brev fra Sognerådet i Herredskirke-Løjtofte sognekommune til Maribo Amtsraad af 12 dec 1884. "Anmodning om Tilladelse til at købe Grundstykke under Fattighus i Vester Karleby." *Herredskirke-Løjtofte Kommune, Sogneråd. Kopibog 1883-1895*. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. BC-379d, pakke nr. 10-7.
73. Hjorth & Holm, 1870, s. 4.
74. Egne beregninger på grundlag af Herredskirke-Løjtofte Kommune - Kasse og Regnskabsudvalg. 1870 - 1880. *Udgiftsbilag*. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. BC-379d, pakke nr. 13-7 og Brev fra Sognerådet i Herredskirke-Løjtofte sognekommune til Amtsraad af 12 dec 1884. "Anmodning om Tilladelse til at købe Grundstykke under Fattighus i Vester Karleby." Der er betydelige usikkerheder knyttet til denne beregning, eftersom den gennemsnitlige belægning på fattiggården ikke kendes – kun et øjebliksbillede. Renter og afdrag på lån til køb af fattiggården indgår ikke i denne beregning.
75. Beregnet efter den omregningskurs mellem rigsdaler og kroner, som blev fastsat ved møntreformen i 1875.
76. Herredskirke-Løjtofte Kommune - Kasse og Regnskabsudvalg. 1870 - 1880. *Udgiftsbilag*. I 1873 blev det kontante tilskud ud-

- betalt i rigsdaler, som her er omregnet til kroner efter den kurs, som blev fastsat ved møntreformen i 1875. De manglende oplysninger fra bestemte år kan skyldes, at der ikke i disse år har været kontante tilskud til fattiggården, men kan også skyldes mangelfuld og uregelmæssige regnskabsføring.
77. Ifølge folketællingen i 1880 var 5 ud af 16 fattiglemmer på fattiggården i den arbejdsdygtige alder. FT-1880. "Fattiggården." *Lollands Nørre Herred, Løjtofte Sogn, Skema Nr. 2.* Maribo Amt: Fattigbestyrer Peter Kristiansen, 1880. Fire år senere var der kun tre fattiglemmer på fattiggården: 2 ældre enker og en dreng på 9 år.
 78. Herredskirke-Løjtofte Sogneråd. 1841 - 1970. *Indsiddet Hans Pedersen Kok skal hjemsendes til sin forsørgelseskommune. Sognerådsmødereferat.* 7 sep 1884. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 10/1 - 10/3.
 79. Se fx Herredskirke-Løjtofte Sogneråd. 1841 - 1970. *Arbejdsmand Hans Korneliussen kan modtages på fattiggården.* Sognerådsmødereferat. 2 sep 1993 nr. 1. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 10/1 - 10/3. Derimod var der mere fleksibilitet med hensyn til krav om hjemsendelse og indlæggelse af børn på fattiggården.
 80. Herredskirke-Løjtofte Sogneråd. 1841 - 1970. *Koe og Kvie, der ikke følger med i salget af Fattiggården, sælges.* Sognerådsmødereferat. 22 juli 1893 nr. 3. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 10/1 - 10/3.
 81. Herredskirke-Løjtofte Sogneråd. 1841 - 1970. *Ny Aflønningsform til den kommende Fattigbestyrer - betaling per Individ.* Sognerådsmødereferat. 2 sep 1893 nr. 5. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 10/1 - 10/3.
 82. Herredskirke-Løjtofte Sogneråd. 1841 - 1970. *Det undersøges om der kan produceres Sukkerroer på Fattiggården.* Sognerådsmødereferat. 4 mar 1893 nr. 14. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 10/1 - 10/3.
 83. Christmas-Møller, 1978, s. 83.
 84. Jørgensen, 1940, s. 310f.
 85. Kjeld Philip, *Staten og fattigdommen* (København: Gjellerups Forlag, 1965), s. 48.
 86. *Ibid.*, s. 48.
 87. Christmas-Møller, 1978, s. 84.
 88. Det giver ikke mening at sammenligne denne salgspris på 19.200 kr. med købsprisen på 12.200 rigsdaler 22 år tidligere, fordi den generelle prisudvikling i samme periode på landejendomme og jord på det vestlige Lolland ikke kendes.
 89. Lollands Nørre Herred. 1892 7 5 - 1895 1 15. *Skøde af 19 Juli 1894.* Salg af Ejendom. 19 Jul 1894 nr. 2. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. DC-147; pakke nr. B.2-29.
 90. *Lov om det offentlige Fattigvæsen*, (9. april 1891).
 91. Krarup & Tuxen, 1912, s. 354..
 92. *Lov af 9. april 1891 om Alderdomsunderstøttelse til værdige trængende udenfor Fattigvæsenet.* (9 apr 1891).
 93. Denne mulighed udnyttede Herredskirke-Ll.-Løjtøfte Sognekommune i 1893 til at få flyttet den åndssvage Peter Poulsen Petersen fra fattiggården til åndssvageanstalten Gl. Bakkehuse - jf. Herredskirke-Løjtofte Sogneråd. 1841 - 1970. *Støtte på 300 kr. årlig til anbringelse af Peter Poulsen Petersen på Aandsvageanstalten Gl. Bakkehuse.* Sognerådsmødereferat. 2 sep 1993 nr. 3. Rigsarkivet i København. Arkiv nr. BC-379d; pakke nr. 10/1 - 10/3.

Handel og søfart på Lolland-Falster

med særligt henblik på Vestlolland i perioden
ca. 1250-1660 (3. del ca. 1450 - ca. 1560)

Af Ole Arpe Munksgaard

I denne tredje artikel, der primært forsøger at afdække handelen og søfarten til og fra Vestlolland, er omdrejningspunktet perioden ca. 1450- ca. 1560. I denne periode lykkedes det i højere grad end tidligere kongemagten at etablere en form for legalt tvangsforhold mellem land og by, således at den ulovlige handel efterhånden langsomt formindskedes. Dette betød dog ikke, at problemer med ulovlige havne, bondesejlads, forprang og landkøb ophørte. Allerede kendte samhandelspartnere blev suppleret med nye af såvel indenlandsk som udenlandsk oprindelse; for sidstnævntes vedkommende etableredes der f.eks. kontakter til Nederlandene og Skotland. Samtidig trådte den lokale adel og gejstlighed i højere grad ind på markedet som en konkurrent for købstæderne. Generelt betød den voksende handel og søfart en økonomisk vækst, der bl.a. kan aflæses i Nakskovs voksende betydning ikke mindst gennem byskatterne, udskrivninger af mandskab til flåden og hæren og en begyndende forstærkning af de eksisterende befæstningsværker. Væksten kulminerede i slutnin-

gen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet med den europæiske prisrevolution, som vil danne grundlaget for den afsluttende artikel i denne serie.

I den forrige artikel¹, der omhandlede perioden fra omkring 1350 og frem til ca. 1450, kunne vi konstatere, at der på trods af pestepidemier og periodisk urolige politiske forhold synes at have været en fremgang for handelen og søfarten på Vestlolland. En del af forklaringen på dette var, at perioden var præget af begyndende strukturelle handelsmæssige ændringer. Disse ændringer betød, at nederlænderne i stigende grad trængte ind i Østersøen og dermed udviklede sig til en magtfuld konkurrent for hanseaterne. Det indebar, at hanseaterne i stigende grad vendte blikket mod Danmark og specielt det sydlige område, der kunne dække dele af den hanseatiske efterspørgsel på specielt landbrugsprodukter.

Et andet karakteristisk træk, der udsprang af ovenstående, var, at et voksende antal danske købmænd og ikke mindst bønder efterhånden tog del i vareudvekslingen over Østersøen, hvilket bl.a. frem-

gik af Lübecks Pundtoldbøger fra 1398 til 1400. Bonde- og skudehandelen florerede i en sådan grad, at den udviklede sig til et stigende problem ikke blot for kongemagten, men også for købstæderne. Ifølge Erik af Pommerns købstadsforordning fra 1422, der var blot et af flere forsøg på siden midten af 1300-tallet at fremme købstædernes vækst og kongemagtens indtægter, skulle handelen monopoliseres i byerne hos købstædernes borgere². Disse forsøg på at fremme handelen via købstædernes torve slog dog tilsyneladende fejl. På bl.a. Lolland-Falster kunne vi konstatere et stigende antal klager fra købstæderne over bønderes og hanseatiske købmænds handel på ulovlige havne, ulovlig udskibning af varer fra samme og over landkøb og forprang; klager, der blev fulgt op af kongemagten med talrige påbud og skærper af eksisterende forordninger og lovgivning. Noget, der dog ikke synes at have haft nogen særlig effekt.

I den efterfølgende periode fra 1450 til ca. 1560, der er det centrale omdrejningspunkt for denne artikel, fortsatte ovennævnte problemer, men efterhånden dog i aftagende grad. Det lykkedes i 1500-tallet - i højere grad end tidligere - en styrket kongemagt og købstæderne langsomt at etablere en form for legalt tvangsforhold mellem land og by, således at den ulovlige handel efterhånden formindskedes³ - uden dog at ophøre. Samtidig forstærkedes nederlændernes direkte handel og opkøb af korn hos producenter i hele Østersøregionen, således at hanseaternes afhængighed af kornleverancer fra bl.a. det sydlige Danmark på grund af de voksende konkurrenceforhold og opkøbsvanskeligheder i Baltikum kom til at spille en væsentligere rolle.⁴

Når 1560 er sat som sluttidspunktet for denne artikel, skyldes det, at vi på europæisk plan fra omkring dette tidspunkt og frem til de første årtier af 1600-tallet ople-

vede en ekspanderende handel med stigende priser; af mange kaldt den europæiske prisrevolution. Denne stigende efterspørgsel med voksende priser på bl.a. landbrugsprodukter fik også stor betydning for bl.a. Vestlolland. Nakskov oplevede i sidste halvdel af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet en økonomisk højkonjunktur, der betød, at byen, hvad angår skat til kronen, var blandt de højst ydende købstæder i kongeriget⁵. Nakskovs voksende betydning afspejler sig dog allerede tidligere i 1500-tallet. Byens befæstning, der i 1525 på en Herredag var blevet besluttet nedlagt sammen med befæstningerne i Ystad, Landskrona og Åhus⁶, blev fra 1539 på byens begæring igen tilladt. Bystyret fik af Christian III - mod at udvise troskab og velvillighed mod kongen og de efterfølgende konger - lov til at befæste byen med volde, mure, grave og andre befæstninger, så den på forsvarlig vis kunne modstå rigets fjender⁷. En tilsvarende betydning viser sig ligeledes samme år, hvor Christian III tildelte byen to markeder, således at bl.a. markedet på Hellig Legemes Dag i Maribo overførtes til Nakskov⁸. På samme tidspunkt besluttede kongen desuden, at Krogsbølle kirke måtte nedbrydes, og at sognet skulle lægges ind under Skt. Nikolaj kirke i byen. Afslutningsvis kan det desuden nævnes, at Christian III i 1551 havde planer om at bygge et slot i Nakskov, idet han i et brev til Peder Oxe befaler denne at nedbryde klostret i Nysted og anvende alt tømmeret og stenene til slottet⁹; et projekt, der dog aldrig blev realiseret.

Fokus for denne artikel vil derfor igen være handelens og søfartens udvikling i perioden og udviklingens betydning for det vestlollandske områdes vækst. Der vil blive anvendt kildemateriale af såvel skriftlig som ikke-skriftlig karakter, som enten direkte eller indirekte indikerer den ovenfor skitserede udvikling.

Handelen på og fra Vestlolland i tidsrummet ca. 1450 og 1513

Ulovlige havne og tvivlsom bondehandel

De nordtyske købmænds og bøndernes gensidige handelsforbindelser via de ulovlige havne langs Vestlollands kyster - f.eks. Lollands Albue - havde, som påpeget i min forrige artikel, i 1454 ført til henvendelser fra Nakskovs bystyre til kongen med henblik på at få ham til at gribe ind og i større grad regulere handelen¹⁰. Problemet var, at de hanseatiske købmænd - primært fra Lübeck og omegn - bedrev detailhandel med befolkningen på Vestlolland, via eksempelvis Albuen og dermed uden om Nakskovs torv og købmænd, og at oplandets bønder drev handel på Tyskland med efterfølgende videresalg af varerne i lokalområdet. Denne problematik forsøgte bystyret i Nakskov i 1460 sammen med andre købstæder på Lolland endnu en gang at få løst, idet byens borgmester, Lange Jens Hansen, mødte frem for Kongens Retterting i Kalundborg¹¹. På dette møde var der ligeledes bønder, der repræsenterede almuens, til stede. Hensigten med at møde frem for rettertingen var at få afklaret de interne uoverensstemmelser mellem parterne omkring handelsrettighederne. Resultatet af mødet blev, at Christian I med reference til tidligere beslutninger og forordninger, hvor der må være tale om fællesprivilegierne for Lolland og Nakskovs privilegium¹², bl.a. slog fast, at ingen udenlandske købmænd, dvs. eksempelvis hanseatiske købmænd, men også danske uden for landsdelen¹³, måtte bedrive købmændskab i ulovlige havne. Altså et direkte forbud mod disse havne. Købmændene blev derimod henvist til købstæderne "og købe der og give os der Told af". Desuden blev det dem forbudt at drive forprang i landsbyerne, hvilket også gjaldt for husmænd og svende. Til gengæld blev det bønderne tilladt at sejle til

Tyskland "og anden Sted" med deres *egne* landbrugsprodukter og samtidig hjembringe kobber, klæde og andre varer til *eget* forbrug. Der var altså tale om en form for kompromis, hvad angik bondesejladsen, idet den enkelte bonde måtte importere visse varer til eget forbrug, men at det samtidig var dem forbudt at videresælge de importerede varer til skade for købstædernes købmænd, der var tiltænkt en mellemhandlerposition¹⁴.

Problemerne med den ulovlige handel på og fra Albuen synes dog delvis at være løst, da vi i 1466 kan konstatere, at dronning Dorothea, Christian I's kone, udstedte enslydende breve til Lübeck og Rostock med tilladelse til byernes borgere, købmænd og indbyggere at drage på "deres forestående skånerejse til Lollands Albue" med henblik på handel og fiskeri. I det tilfælde, at der ingen sild var at fange, blev lejdet dog udvidet til at gælde Skånerejsen i almindelighed¹⁵. Noget tilsvarende ser vi i en kilde fra 1488, hvor dronning Dorothea, nu enkedronning, tillod borgere, skippere, købmænd og fiskere fra Rostock i efterårsperioden at fiske og handle på Lolland, Falster og Møn¹⁶. At bønderne på Lolland også bedrev fiskeri kan illustreres via toldregnskaberne fra Skånør og Falsterbo fra 1494, der bl.a. indeholder en liste over de folk, der fik udstedt "vragertegn" på Skånør; altså dem, der bedrev drivgarnsfiskere. I listen nævnes 12 personer fra Lolland¹⁷.

Vender vi blikket tilbage mod ovennævnte kilde fra 1460, så er den ligeledes interessant i den henseende, at det vist er første gang, at bønderes forbrug af udenlandsk klæde nævnes herhjemme¹⁸. Bøndernes interesse for det kvalitetsmæssigt bedre udenlandske klæde dukker i stigende grad op i de efterfølgende årtier. Et godt eksempel på dette er et kæremål og en åstedesforretning fra Tillitsegård fra 1465, hvor

der oplistede en lang række af “den Boskab, Sølv og Guld, som Jeppe Jenssøn annammede i Tiletzegarth”¹⁹. I rækken indgår bl.a. ædelmetaller, kreaturer, heste, svin og får, der suppleres med en række forskellige former for husgeråd samt flæskesider, et større ølkar og korn. Slutteligt nævnes også en sort kjortel med halve, underforede ærmer produceret i Leiden i Nederlandene, der var et af tidens førende steder for produktion af kvalitetsklæde. Hvordan det leidiske klæde er nået frem til Tillitse, melder kilden dog intet om. Muligheden for, at det er importeret af en bonde på Vestlolland, der drev handel på Tyskland, foreligger dog, ikke mindst når vi tager i betragtning, at der blandt de personer, der bevidnede Jeppe Jenssøns overtagelse af bohavet, var en Michel Skipper, der velsagtens kan have været en af de lokale bondeskipperne.

Et tilsvarende, men langt mere interessant eksempel kendes nogle årtier senere i 1505, hvor en retssag på Midtjylland med boopgørelse og efterfølgende erstatningskrav tegner et billede af en ret så rig handelsbonde²⁰. Retssagen blev rejst af Karine Jeppe, der sammen med ægtefællen Jep var blevet anklaget af Anders Tegmat (Tidemand), lensmand på Ålholm i perioden 1500-1505²¹, for at have slået deres barn ihjel, som var blevet fundet på deres gård. Karine blev i denne forbindelse straks arresteret, mens Jep arresteredes ved hjemkomsten fra en handelsrejse til Tyskland. Deres forskellige ejendele blev enten konfiskeret og bragt til Ålholm, ødelagt eller stjålet, men kort tid efter dette blev begge løsladt. Under en handelsrejse til Nordjylland lige efter løsladelsen døde Jep dog. Karine Jeppe anlagde efterfølgende sag an mod Anders Tegmat og krævede de ejendele, som han uretmæssigt havde konfiskeret, tilbageleveret samt erstatning for de øvrige genstande. Under retssagen og opgørelsen over de mistede ejendele tegner der sig et

Dronning Dorothea stammede fra Brandenburg, hvor hun var født omkring 1430. Hun var først gift med kong Christoffer af Bayern og blev efter hans død i 1439 gift med Christian I og var dermed moder til kongerne Hans og Frederik I. Dorothea fungerede ved kongens fravær flere gange som rigsforsøger og døde i 1495. (Foto: Wikipedia.).

yderst detaljeret billede af en velsitueret og internationalt orienteret handelsbonders rigdom. Jep og Karine havde blandt mange ting været i besiddelse af bl.a. eget skib og mølle, forholdsvis store pengebeløb i forskellige former for udenlandsk valuta, sølvtøj og sølvspænder, guldringe, flere tønder smør og sild, kokød, flæskesider, øksne og andre kreaturer, 6 tønder øl fra Bremen samt en kjortel af klæde fra Brügge, en af blå klæde fra Deventer, to kåber af klæde fra henholdsvis Brügge og England, en kjortel af blå engelsk klæde, en blå kåbe fra Brügge, en kravekåbe af brunt klæde fra Hagen i Westphalen, 6 alen rødt

Billedet, der viser to personer, som er i gang med at farve klæde, stammer fra Flandern, der grænsede op til området omkring Leiden i Nederlandene. Ved farvningen anvendes forskellige planter som eksempelvis vajd og kermes. (Foto: Hammel-Kiesow: Die Deutsche Hanse, 2011).

klæde sammesteds fra og en sort hætte af klæde fra Leiden.

Begge ovenfor nævnte eksempler på bondehandel og handelsforbindelser til udenlandske købmænd indikerer, at købstæderne var udsat for en stigende konkurrence fra bønder, der ikke blot ernærede sig via landbrug, men også via handel og søfart²². I forbindelse med et sognestævne i Gloslunde i 1491 har vi et eksempel netop på en sådan bonde, "Gerdh i Hoby", der 10-12 år tidligere "havde sejlet ud i Forbud"²³, men i andre situationer kan det dog være vanskeligere at skelne mellem lovlige og ulovlige ind- og udførsel, og om handelen foregik via lovlige eller ulovlige havne.

At de hanseatiske købmænd fortsatte med at opsøge bønderne på landet for at opkøbe danske landbrugsprodukter og samtidig eventuelt sælge egne varer, har vi desuden et rammende eksempel på fra Midtjylland i 1482. Herredsfogeden i Rødby, Andreas Hovet, havde mod gældende lovgivning tilladt den lybske købmand Claws (Klaus) under korndyrktiden i 1481-82 at opkøbe korn i sit fogedi. Denne tilladelse syntes dog ikke at have været nok for Claws, idet han bevægede sig uden for det aftalte område, hvor han opkøbte nogle lam med henblik på udskibning til Lübeck. Denne overtrædelse af den givne tilladelse førte tilsyneladende til et juridisk efterspil

og senere til en klage fra Clawes over for rådet i Lübeck, hvor han sammen med Andreas Hovet måtte redegøre for sagen. På baggrund af Andreas Hovets udsagn over for rådet frafaldt man sagen, da Clawes ikke havde lidt skade, på trods af at han havde foretaget ulovlige opkøb.²⁴

Adelens og de gejstliges fremvoksende handel

En anden interessemødsætning, der i stigende grad kom til at præge hele perioden frem mod midten af 1500-tallet var herremændshandelen²⁵. De adelige godsejere og for øvrigt også gejstligheden havde i de tidligere århundreder været vant til frit at kunne afsætte deres produkter til hvem som helst og ligeledes opkøbe varer hos dem, de ønskede at handle med. Disse rettigheder, mente byernes købmænd, blev antastet med Erik af Pommerns handelsforordning af 1422, og det på trods af, at forordningen intet omtaler af denne karakter. Men med tiden opstod der i de forskellige forordningsbestemmelser en stadfæstelse af, at herremænd måtte eksportere deres egen avl til hvem som helst i ind- og udland og hjemtage varer fra udlandet til eget "bords og gårds behov"²⁶. Noget, der selvfølgelig gav anledning til mange fortolkningsmuligheder i forhold til, hvad der var egen avl, og hvad der var til eget "bords og gårds behov" Var indtægterne fra lenene og bøndernes landgildeafgifter i naturalier eksempelvis egen avl, og omfattede "bords og gårds behov" også fæstebøndernes gårde, og hvordan skulle man i givet fald kontrollere dette?

Den stigende konkurrence fra herremændene tog generelt til fra 1400-tallets begyndelse og viser sig også for Lolland-Falsters vedkommende i perioden. I 1457 ser vi, at lensmanden på Ravnsborg, Anders Ebbesen (Galt), på trods af Christian I's alliance med de vendiske hansebyer i kampen mod

den svenske konge Karl Knutsson, klager over tab af varer undervejs til Lübeck på grund af lybske udliggere²⁷. I klagebrevet til Lübeck beder Anders Ebbesen (Galt) om at få sine varer tilbageleveret. Byen gjorde i denne sammenhæng opmærksom på, at den ganske rigtigt havde udliggere i søen, men dette skyldtes først og fremmest, at man ville beskytte købmænd og varer, der ville anløbe byen. Det var ikke et forsøg på at konfiskere deres gods eller skade dem. Derfor opfordrer byen Anders til at komme til Lübeck, hvor man vil vederfa-

Karl Knutsson levede fra omkring 1408/09 til 1470 og var konge i Sverige i perioderne 1448-1457, 1464-1465 og 1467-1470. De vekslende perioder som konge af Sverige skal ses i relation til den danske kongemagts manglende greb om magten i Sverige. Træskulpturen er udført omkring 1480 af maleren og billedskæreren Bernt Notke (ca. 1440 - ca. 1509). Notke er desuden kendt for altertavlen i Aarhus Domkirke. (Foto: Wikipedia).

re ham hans ret. Hvorfra Anders Ebbesen (Galt) har udskibet sine varer til Lübeck, ved vi ikke, men at han har haft direkte relationer til Nakskov og jordbesiddelser dér står klart, idet byen samme år, altså 1457, overdrog ham pantegods i byens ladegårds mark²⁸. Men at den lokale adels interesse for handel i selve Nakskov by var stigende kan eksemplificeres via et privilegium fra 1461²⁹. Af første del af dronning Dorotheas privilegiebrev fremgår det nemlig, at Nakskov har beklaget sig over, at ikke alle, der er bosat i byen, betaler den skat, de burde, når de købslår varer med byens borgere. Det kunne bl.a. dreje sig om flæsk, kokød, malt, mel, korn, salt, humle og stål; altså varer der enten stammede fra oplandet eller var importeret fra Tyskland. I kølvandet på dette slås det fast, at fri mand (det vil i dette tilfælde sige en adelsmand bosat i byen eller med et hus i byen) frit kan handle på torvet til *eget* forbrug, men dersom han vil købslå, altså drive handel som erhverv, skal han betale skatter og afgifter som andre borgere.

At gejstligheden også bedrev handel kan der ikke herske tvivl om. Kildegrundlaget er dog begrænset for vores område, men i 1469 tillader Christian I søstrene og brødrene i birgittinerklostret i Maribo at udføre korn og andre varer til Tyskland eller andre steder og samtidig opkøbe varer "for deres rette Nødtørf til Føde"³⁰. Små ti år senere, i 1478, kan vi konstatere, at præsten Nigels (Niels) Horslunder, der vel har været præst i Horslunde, har solgt en hest til en borger i Lübeck ved navn Hinrik Blome, idet rådet i byen henvender sig til rådet i Nakskov vedrørende købet³¹. At klostret i Maribo har været udsat for forkøb og forprang i forbindelse med klostrets opkøb af varer i byens opland, vidner desuden en kilde fra 1488 om³². Klostrets konfessor klager nemlig til kong Hans over, at klostrets opkøb af varer i oplandet fordyres, da der

bedrives forprang og forkøb. I 1500 er der tilsyneladende problemer igen, for denne gang beklager konfessoren sig over, at byen ikke frit kan nyde sit lørdagstov på grund af tilrejsende handelsfolk og den skade, de påfører byen³³.

Uoverensstemmelser med Danzig omkring 1460. – Klager fra såvel lokale købmænd som adelige

Klagerne mod Danzig fra omkring 1460 er et godt eksempel på den voksende handel udøvet af Nakskovs og omegns købmænd og skippere samt den voksende herremands-handel. Efter at Karl Knutsson var blevet afsat som konge i Sverige i 1457, gik han i landflygtighed i Danzig, der på dette tidspunkt var allieret med Polen i kampen mod Den tyske Orden, som Christian I derimod havde taget parti for. I forbindelse med disse stridigheder kender vi i de efterfølgende år en række gensidige klager mellem Danmark og Danzig begrundet i kaperi, hvor såvel danske som danzigske skibe opererede som udliggere. Klagerne blev udvekslet på et voldgiftsmøde i Lübeck sommeren 1462 og indeholdt ikke blot besværinger over tabt gods, men problemer vedrørende Danzigs ulovlige sejlads gennem Storebælt, uoverensstemmelser om betaling af Sundtold og forholdet til Karl Knutsson.³⁴

Ser vi nærmere på de danske klager over danzigerne, tegner der sig et billede af, at ikke blot en række adelsfolk og danske købstæders købmænd, men også bønder var blevet ramt af diverse former for tab af penge, varer og skibe. Ikke mindst synes købstæderne og en adelig ridder på Lolland at være ramt ret hårdt, mens man på Falster tilsyneladende blev ramt i mindre grad. En unavngiven ridder fra "Masbru in Lalant" (Maribo på Lolland) havde mistet korn, mel, talg, huder sild, sildegarn, salt m.m.³⁵ Lensmanden Johan Frille på Nykøbing klagede over tabet af varer og skib til en værdi

Krantor i Danzig, der både fungerede som byport og kran ved ind- og udskibningen af varer. Danzig havde fra 1300-tallets slutning udviklet sig til en af de væsentligste baltiske havne med hensyn til kornudførsel. Krantor blev opført i 1440'erne. Den blev slemt beskadiget under 2. Verdenskrig, men genopbygget i 1950'erne. (Foto: Internettet).

af 208½ mark³⁶, og en person fra Stubbe-købing var blevet frataget 1200 mark. Der fremførtes desuden klager på vegne af Nakskov og Nykøbing samt en person fra Ger-ringe på Sydlolland.

For Nakskovs vedkommende er indsigelserne vedrørende tabene ret omfattende: 2 skibe med gods til en værdi af 150 lybske mark, Peter Anderssens skib og gods til 60 lybske mark, Hans Tostes skib og gods til 200 mark lybsk, Jens Jacobssøns skib og 13 læst sild til 100 mark lybsk, der var beregnet til henholdsvis Nakskov og Odense, Jeppe

Jenssøns skib, gods og korn til 150 lybske mark, Jeppe Fadherssøns gods til 100 lybske mark, Peter Matthesens gods til 60 lybske mark, Mattis Rannes og Hans Gros-sens varer til hver 60 lybske mark, Laurens Peterssens varer til 40 lybske mark, hvortil kom, at en "stalbroder" på skibet blev slået ihjel og kastet over bord. Derudover havde danzigerne afpresset Barthold Kalligessøn 20 lybske mark, og da de havde modtaget dem, havde de på trods af pengesummen sat ild til hans skib. Samlet set opsummeres Nakskovs tab til 2.000 mark.

For Nykøbings vedkommende var tabene af mindre omfang, idet følgende tab blev oplyst: Lasse Geddes skude med 4 læster Ålborgsild og 9 tønder tørrede ("droges") sild samt gods til en samlet værdi af 19 mark, Eler Jeppe Petherssøns skude og gods til 70 mark, Hans Broths gods til 100 mark, Niels Hemmingsøns varer til 52 mark og Oluf Brandes varer til 10 mark. Sluttelig skal det nævnes, at Hans Plawen (Plov) fra Gerringe ved Rødby mistede skib og gods til 120 mark.

Vender vi os igen mod klagerne, der blev rejst mod Danzig, så tegner der sig et kendt billede af, hvilke varer der primært blev eksporteret fra Lolland. Der er fortsat tale om landbrugsprodukter i bred forstand, kramvarer og fisk, hvor det for fiskenes vedkommende i en af klagerne viser sig, at Nakskov - gennem byens købmand Jens Jacobsson - nu også har etableret handelsforbindelser til Odense. Desværre melder klagerne intet om, hvor lokalområdets handlende - altså købstædernes købmænd, adelen og bønderne - var blevet opbragt af danzigerne, men der må efter al sandsynlighed være tale om den vestlige del af Østersøen og Storebælt, hvor Danzig bl.a. havde kaperskibe i søen³⁷. Handelsruterne til de nordtyske havne synes dermed ikke at have ændret sig i forhold til tidligere. Sluttelig skal det påpeges, at den købmand fra Nakskov, Jeppe Jenssøn, der mistede skib, gods og korn til 150 lybske mark, muligvis kan være identisk med den Jeppe Jenssøn, der som ovenfor omtalt få år senere i 1465 fik Tillitsegård med bohave i forbindelse med et kæremål og en åstedsforretning.³⁸

Lokale og nordtyske købmænds og skipperes handel på og fra Nakskov og Vestlolland

Ovenstående vedrørende bl.a. de danske klager over Danzigs adfærd i slutningen af 1450'erne og begyndelsen af 1460'erne er

ensbetydende med, at de lokale købmænd og skipperne på dette tidspunkt i stigende grad var blevet en del af handelen i Østersøregionen. Men meget tyder dog ligeledes på, at de lokale aktørers aktionsradius var ved at blive udvidet. Som allerede påpeget var denne radius udvidet til Odense og dermed udvidet i forhold til tidligere tiders ret ensidige handel på de nordtyske byer. På omtrent samme tid, i 1467, kan vi dokumentere, at "Mattis Laurissøn aff Nackskow", der uden tvivl må have været købmand, var medlem af Guds Legemes lav i Ålborg, det såkaldte "Papegøjelaug", opkaldt efter dets årlige skiveskydning. Guds Legemes lav, der ret beset var et Kristi Legemes broderskab med religiøse opgaver, var blevet oprettet i de første årtier af 1400-tallet og var ganske eftertragtet at være medlem af. Lavets medlemsskare var bredt sammensat og husede medlemmer fra ikke blot Ålborg og andre danske købstæder, men også folk med tilknytning til de nordtyske hansestæder og Stockholm, hvoraf mange var købmænd³⁹. I 1467 optræder ligeledes som medlemmer i lavet både en "Claues Perssøn aff Nykiøbingh i Falster" og en "Per Jenssøn aff Torpe"⁴⁰. Om sidstnævnte har haft relationer til Torpe på Vestlolland står dog hen i det uvisse.

På trods af denne yderligere udvidelse af aktionsradiussen for handelen i nordlig retning var handelen mellem de nordtyske byer og Vestlolland - ud fra det overlevede kildemateriale at dømme - dog fortsat fremherskende, og vi kan konstatere en begyndende immigration fra Lolland til det nordtyske område, da et tingsvidne i 1478 fra Musse herredsting meddeler, at Jep Lauritszøn, som nu bor i Rostock, skøder Eskil Gøye, høvedsmand på Ålholm, alle sine andele og rettigheder i en gård i Lille Musse med mere.⁴¹

I 1491 tilskriver kong Hans rådet i Nakskov at frigive nogle lybske købmænd og

deres gods, som var blevet tilbageholdt i byen, hvilket efterfølgende fandt sted, idet det blev pålagt byens fogeder og embedsmænd at lade de lybske købmænd rejse bort⁴². Kort tid efter kan vi i perioden 1492-96, hvor Lübeck igen på baggrund af urolige politiske forhold opkrævede pundtold, fremvise handelsforbindelser over Østersøen. For denne periode forefindes pundtoldbøger, der nævner handel på henholdsvis Lolland og Nakskov. Det skal i denne sammenhæng dog påpeges, at kornhandelen ikke blev registreret, da korn ikke hørte til de toldpligtige varer og derfor kun undtagelsesvis indgik i pundtoldbøgerne, hvilket dermed giver et ret fortegnet billede af den syddanske handel i perioden⁴³. I 1492 eksporterer Hans Ertman via skipperen Mattes Renecke varer til en værdi af 24 mk. lybsk til Nakskov, mens Claus Seteman samme år via Peter Oleffsens skib eksporterer en læst salt, en læst tjære og 4 dromter humle til en værdi af 28 mk. lybsk til Lolland.⁴⁴

I 1496 led den lybske skipper Thomas Bertrams skib af ukendte årsager skibbrud i Nakskov havn. Varerne blev reddet, men de blev konfiskeret af den stedlige tolder for efterfølgende at blive sendt til København; en sag, der stod på helt frem til 1503, hvor spørgsmålet om erstatning endnu ikke var afklaret og blev taget op i forbindelse med nogle forhandlinger i Segeberg⁴⁵. Om bord på Bertrams skib befandt sig en række varer tilhørende forskellige købmænd i Lübeck: Hans Tempelman 100 tdr. humle, Lutke Vormeyger på vegne af Hans vame Loo 330 tdr. humle, 9 skippund hør og 6 stk. klæde fra Bussche ('s-Hertogenbosch i Nederlandene) til en værdi af 336 mk. lybsk, Hans Castorp 100 tdr. humle, 1 fad hør vejende 6,5 skippund, engelsk klæde og 5 deker russiske kohuder til en værdi af 135 mk. og 3 skillinge lybsk, Henrick Graa 100 tdr. humle og 10 tdr. æbler, Clawes Bandouw 40 tdr. humle til en værdi af 25

mk. lybsk, Lutge Vormeygers egne varer lig med 30 tdr. humle til 19 mk. lybsk og Hans Thonnysen 1 td. linned fra Monstersch (Münster). I forbindelse med disse erstatningskrav beklagede Hartich Krulle fra Travemünde sig desuden over, at Eskil Gøjes foged, Pawel Pawelsen, med vold havde frastjålet ham 120 mk. på Lolland.

Ovennævnte klager er ret så interessante, idet de klart tilkendegiver, at en del af eksporten fra Lübeck til Nakskov og Vestlolland i dette tilfælde primært har drejet sig om humle - og som et kuriosum: æbler - hvilket indikerer, at man på Lolland ikke har kunnet dyrke humle til ølproduktionen i enten et tilstrækkeligt kvantum eller af en tilfredsstillende kvalitet. Det samme må gøre sig gældende for æbler. Og det på trods af, at man i de såkaldte "Lollands Vilkår", artikel 8, der blev vedtaget på Lollands landsting i 1446 af repræsentanter for kirken, Odensebispen og prioren på Halsted kloster, lensmændene på Ravnsborg og Ålholm og adelen i bred forstand på Lolland, påbød enhver bonde eller vorned at anlægge 30 humlekuler (planter) og plante 6 ymper (podede træer) pære og æble på hver gård.⁴⁶

I 1509 kan vi konstatere, at en bonde-skipper fra Femø også var aktiv som transportør af handelsvarer fra området, da han og hans skib blev brugt af lensmanden på Nykøbing F. til transport af malt til København⁴⁷. Det indikerer, at der senest fra dette tidspunkt har eksisteret skippere på Femø, som har ageret som transportører af andres varer i den indenrigske vareudveksling med i dette tilfælde København som destination; altså det første tilfælde, hvor Femø nævnes og København optræder som aftager af varer fra området.

Få år senere, i år 1511, kan vi ligeledes se, at der er blevet etableret forbindelser til Skælskør. På dette tidspunkt meddeles det i temmelig snørklede vendinger, at Niels

Klæinsmit (Klejnsmid), der var borger i Nakskov, af Oluf Holgersen - lensmanden på Nykøbing - har modtaget bl.a. 32 ½ mk. danske penge, sølvbælter, rhinske gylden, sølvskeer, spænder, en guldring med mere, som Oluf Holgersen på kongens vegne skulle have modtaget af bonden Hans Madsen i Dannemare. Disse værdigenstande skulle ifølge Oluf Holgersen være gods, som en hr. Rasmus i Dannemare havde modtaget i Skælskør på vegne af ovennævnte bonde Hans Madsen⁴⁸. Forbindelsen mellem Nakskov og ikke mindst byens nære sydlige opland og Skælskør synes hermed sat være oprettet. Samme år hen på efteråret har sognepræsten i Horslunde sammen med en Lasse Bring i Tvede haft handelsmæssige forbindelser til Heiligenhafen syd for Fehmarn. De nævnte personer tiltror nemlig en brevviser, Mecklenborg, at opkræve gæld hos en borger, Hans Zaro, i byen. En gæld, som for sognepræstens vedkommende bl.a. beløb sig til 5 tdr. salt og 1 td. "skonrugghen" og for Lasse Bings vedkommende 7 tdr. salt og 13 mk. penge. Gælden til de to borgere fra Nordlolland skyldtes, at Hans Zaro havde opkøbt heste hos sognepræsten og Bing⁴⁹, hvilket klart indikerer, at man på Vestlolland var leveringsdygtig i heste, mens man i Heiligenhafen til gengæld via forbindelsen til Lübeck, som man var underlagt på dette tidspunkt, kunne levere det livsnødvendige salt til konservering af kød. Hermed kommer dette område tilsyneladende for første gang ind i billedet som en handelspartner for Vestlolland, selv om der utvivlsomt har eksisteret forbindelser længe før dette tidspunkt, hvilket blot ikke kan dokumenteres via det bevarede kilde-materiale.

Endelig kan det nævnes, at der under krigen 1509-12 med svenskerne og Lübeck blev udstedt en række udførselstilladelser, hvoraf to vedrører Nysted, idet Erick Hansen fik brev på at udføre huder, talg, skind

og nødder til Kiel, og at gråbrødrene i byens kloster fik tilladelse til at udføre 8 okser til samme by, men dog under den forudsætning, at okserne efterfølgende ikke blev drevet andre steder hen.⁵⁰

Vestlollands voksende handel og søfart og betydningen af dette for området 1450-1513

Ser vi tilbage på denne periode, der strækker sig frem til Christian II's overtagelse af kongemagten i 1513 og krigen mod Lübeck og Sverige i 1509-12, hvor Nakskov og det vestlige Lolland blev hærget af overfald og brande⁵¹, så tegner der sig et billede af, at krisen efter pesten fra omkring 1350 synes overvundet. En række nye aktører inden for handel og søfart dukker op. Bønderne, der dog allerede viste sig som aktører omkring 1400, optræder i stigende grad, mens herremændene og de gejstlige som selvstændigt agerende "købmænd" først nu synes at træde ind på markedet. Hermed opstod en stigende konkurrence i forhold til eksempelvis Nakskovs købmænd, set ikke mindst på baggrund af det voksende antal klager fra byen over ulovlige havne, landkøb og forprang. At de nordtyske byer, ikke mindst Lübeck, benyttede sig af de samme handelsmetoder står ligeledes klart, da vi ser dem agere rundt omkring i oplandet. Men at Lübeck også i stigende grad opsøgte Nakskov er tydeligt ikke mindst fra slutningen af 1400-tallet, hvilket peger i retning af en voksende afhængighed af det vestlollandske område. Der kan derfor ikke herske tvivl om, at man på Vestlolland generelt har oplevet en stigende økonomisk vækst. Væksten afspejler sig såvel direkte som indirekte, bl.a. ved at borgere i ikke blot Nakskov, men også en borger, Thomas Jensen, i Rødby har ejet og solgt jorde og gårde i det nære opland eller på Langeland eller opkøbt og skænket disse til Skt. Nikolaj kirke og kirkens helgenaltre og i et enkelt tilfælde

til Gloslunde kirke⁵². Noget tyder altså på, at der må have eksisteret et kapitaloverskud i byerne på dette tidspunkt. Desuden blev Helligåndshuset i Nakskov ophøjet til kloster i 1470, efter at byens præst, Jep Andersen, havde været en tur i Rom for at få pavens tilladelse til dette på betingelse af, at byens borgmester, Bertold Esbernsen, frasagde sig retten til at styre huset, da det frem til 1470 var underlagt bystyret. Overgangen til et reelt kloster må ligeledes være et udtryk for byens voksende betydning⁵³. Det samme må gøre sig gældende i 1471, hvor vi fra Christian I's regeringstid har overleveret en optegnelse over udskrivning af soldater, hvor Nakskov sammen med andre væsentlige købstæder måtte stille med 80 soldater, kun overgået af København, der stillede med 100⁵⁴. Et tilsvarende dokument findes for 1481, hvor byen sammen med Århus, Horsens, Ålborg, Ribe, Odense, Køge og Landskrona leverede 80 soldater, og denne gang kun overgået af Malmø, København og Næstved med henholdsvis 150, 120 og 100 soldater.⁵⁵

Afslutningsvis skal det nævnes, at der i perioden optræder nye samhandelspartnere for Nakskov, idet Odense, Ålborg, Skælskør og Heiligenhafen syd for Fehmarn bliver mål for byens handel, og at Femø for første gang optræder som aktør på markedet.

Vestlollands handel og søfart fra 1513-1559 med henblik på de nordtyske byer, Hertugdømmerne, Nederlandene, Skotland og det kongerigske område

Inden vi går over til at beskæftige os med handelen og søfarten i ovennævnte periode, vil der blive givet en kort introduktion til væsentlige forhold, der fik indflydelse på udviklingen af det vestlollandske område.

Årtiet op til valget af Christian II som konge i 1513 var præget af interne oprør

Christian II, der regerede 1513-23, forsøgte gennem sin "borgervenlige" politik at fremme købstædernes handelsmæssige udvikling, men da hans regeringsperiode blev kort, fik hans initiativer ringe betydning. Portrættet er udført af Michael Sittow i 1515. (Foto: Wikipedia).

og krige i Unionen ikke blot i Sverige, men også i Norge, og af et voksende modsætningsforhold mellem kong Hans og Lübeck samt de øvrige vendiske stæder⁵⁶. Dette modsætningsforhold udviklede sig til en regulær krig mellem parterne 1509-12 - herunder den før omtalte afbrænding af Nakskov. Krigen afsluttedes med en fred i dansk favør. Forholdet til Sverige og dets medlemskab af Unionen var dog fortsat uafklaret, da Christian II kom til magten, men resulterede senere i en erobring af landet, hyldningen af Christian, der blev efterfulgt af det famøse stockholmske blodbad

i 1520. Noget, der sammen med kongens i bred forstand borgervenlige lovgivning og skærpede skatteudskrivninger førte til oprør og efterfølgende afsættelse af kongen i 1523 og til Sveriges udtræden af Unionen. Frederik I, der hermed kom til magten - støttet af bl.a. Lübeck og den danske adel - måtte nødvendigvis skifte politik. Samtidig bredte reformationsrøret sig fra Tyskland til de danske områder, og social uro prægede landet sammen med angsten for Christian II's tilbagevenden. Efter Frederik I's død i 1533 udbrød der desuden borgerkrig: Grevens Fejde 1534-1536. I forbindelse med borgerkrigen indsattes Christian III i 1534 som konge, og reformationen indførtes i 1536. Landet havde i løbet af et årti gennemløbet ret så fundamentale og turbulente forhold, som dog på sigt ikke blot indebar en stabilisering og konsolidering af kongemagten, men ligeledes en reorganisering og reformering af såvel verdslige som religiøse forhold. Hertil kom en genopbygning og styrkelse af statsfinanserne efter borgerkrigen. Dette skete ved hjælp af sparsommelighed, skatteudskrivninger og lånoptagning, således at forholdene efterhånden stabiliseredes efter krigen med kejser Karl V og freden i Speyer 1544, hvor Christian II's svoger - den tysk-romerske kejser - endelig anerkendte Christian III som konge af Danmark⁵⁷. Fra dette tidspunkt begyndte i Europa en økonomisk og handelsmæssig vækst, kaldt den europæiske prisrevolution, der ramte Danmark fra midten af århundredet og næsten ubrudt herskede frem til de første årtier af 1600-tallet, hvor 30-årskrigen efterhånden satte en stopper for de høje kornpriser på det europæiske marked og dermed for den økonomiske vækst.⁵⁸

De nordtyske byer

I forbindelse med fredsforhandlingerne med de vendiske hansestæder i Malmø i 1512 blev der rejst en række klager fra

dansk side mod stæderne. Klagerne, der angik forhold under krigen 1509-12, blev behandlet på de efterfølgende forhandlinger i maj og oktober 1513, og heraf fremgår det, at borgere på Lolland, Falster og i Vordingborg, når de kom til Lübeck, var blevet arresteret med deres varer uden at opnå erstatning for dem⁵⁹. På den anden side rejste stæderne også klager. Dette skete bl.a. i forbindelse med kroningen af Christian II i juni 1514, hvor Lübeck og Rostock repræsenterede stæderne, som forventede at få deres privilegier i Danmark bekræftet. Klagerne vedrørte overfald på fiskere fra Warnemünde, der under fiskeri i Bæltet og ved Homunde (Hominde) havde måttet erlægge told af deres fangst af sild og last til tolderen i Rødby. Et tilsvarende tilfælde nævnes vedrørende Gedser, hvor det blot gik ud over fiskere fra Rostock, men dog mere dramatisk, idet en af fiskerne under det opståede klammeri med tolderen var blevet slået og efterfølgende var død⁶⁰. Købmanden Peter Deterdes fra Rostock, der på samme tid var ankommet til Lolland, var af lensmanden på Ålholm, Hans Krafse, frataget 3 kasser med varer, 8 oksehuder og 200 lammeskind, som han nu krævede tilbage.⁶¹

Men de vendiske stæders ovennævnte forhåbning om at få bekræftet deres privilegier i Danmark blev ikke til noget, hvilket skabte stor irritation, da man samtidig var klar over, at Christian II ønskede at gøre København til omdrejningspunktet for handelen i den vestlige del af Østersøen. Kongen udstedte nemlig den 1. juli 1514 et fællesprivilegium for Sjælland, Lolland, Falster og Møn⁶², hvori han forbød udenlandske købmænd at udføre okser og danske købmænd at opkøbe okser på Sjælland for fremmede købmænd. Desuden blev det forbudt løbekræmmere at handle på landet med deres kramvarer og gøre landkøb "wore kiøpstædher storligen til skade" samt tyskere og andre udlændinge at nedsalte

blodige sild på ulovlige fiskerlejer på Lolland, Falster, Møn og i Stevns herred, med mindre de havde privilegier hertil. Hvilke fiskerlejer, der er tale om, nævnes ikke eksplicit, men for Lollands vedkommende er der utvivlsomt tale om, at hansekøbmændene fortsat opsøgte Lollands Albue. Under forhandlinger med de vendiske stæder i Sønderborg i august-september 1516 meddelte Christian II nemlig, at han ville overholde stædernes privilegier på Sjælland og Skånemarkedet, men at eventuelle privilegier i Storebælt, Ålborg, Lollands Albue og Møn først ville kunne tages op ved et efterfølgende møde⁶³. Men allerede før disse forhandlinger havde Christian II strammet skruen i forhold til førnævnte fællesprivilegium af juli 1514. Et nyt fællesprivilegium for samme område blev udstedt i marts 1516 og det med en speciel udfærdigelse for bl.a. Nakskov⁶⁴. Baggrunden for privilegierne var et møde, der blev afholdt i København den 5. februar, hvor en række repræsentanter for byen og en borgmester og rådmand fra henholdsvis Helsingør, Køge, Næstved, Nakskov, Sakskøbing, Stubbekøbing, Ålborg, Malmø og Landskrona mødtes med Christian II og fremsatte en række klager over eksisterende handelsforhold. Klagerne drejede sig bl.a. om udlændiges saltning af sild på diverse lokaliteter, fremmede købmænds krænkelse af købstædernes privilegier og Falsters, Lollands og Møns bønders sejlads til Tyskland⁶⁵. Disse klager blev så efterfølgende inkorporeret i fællesprivilegiet af marts 1516 og det for Nakskov ovenfor nævnte. Privilegierne forbød hermed bønderne på bl.a. Lolland at sejle til stæderne i Tyskland og udføre korn, smør, huder, talg og andre købmændsvarer, og desuden blev det dem forbudt at indføre humle, tjære, salt, klæde og andre varer, som købstadmændene plejede at have deres "bieringh og næringh aff". Et eksempel på denne import af bl.a. klæde finder vi

samme år, hvor bønder i Ålholm len betalte bøder til hjælp af klæde, der var produceret i Leiden.⁶⁶

I stedet skulle bønderne bringe deres varer til landets købstæder, herunder altså Nakskov, hvor de så kunne afsætte dem. Til gengæld påtog Nakskovs borgere sig uden betaling ved givne lejligheder at overføre kongens mænd til Tyskland. Det slås igen fast, at bissekræmmere og landkøbere, der handlede i landsbyerne, skulle forbydes, og at kun danske købmænd måtte opkøbe varer med henblik på salg i udlandet. Gejstlige og lavadelige ("riddermendsmend") forbydes ligeledes - med udenlandsk kapital - at opkøbe levende okser til udenlandske købmænd. Det fremgår heraf tydeligt, at Christian II gennem sine privilegier støttede købstædernes handel, og at handelen skulle centreres i byerne, således at byerne og kongemagten kunne kontrollere handelen og oppebære toldafgifterne af den. Desuden kan det konstateres, at på trods af at kongen i håndfæstningen af 1513 havde anerkendt adeliges handelsret uden begrænsninger, så begrænsedes denne mulighed for lavadelen, der i senmiddelalderen befandt sig i en krise, idet den "langt fra at være en godsbesiddende Stand snarest maa betegnes som en "Funktionærgruppe", først og fremmest beskæftiget med at administrere ikke egne, men andres, det være sig Kronens, Kirkens eller den godsrige Højadels besiddelser"⁶⁷. Samtidig er det værd at bemærke, at der på Lolland tilsyneladende også har fundet opdræt af okser sted, der så senere blev drevet videre til det europæiske marked, hvilket vil blive taget op nedenfor.

Forbuddet mod bønders handel på Tyskland fik dog ikke en lang levetid, da det allerede året efter, i november 1517, blev ophævet. Dette førte ifølge den lybske krønikeskriver Reimar Koch til en veritabel "storm" af bondeskuder fra det syddanske opland på Lübecks havn, da 200 skuder

Oksehandels-scene fra Tyskland omkring 1500. Okserne fra bl.a. Danmark nåede efter en længere vandring frem til enten de tyske eller nederlandske markeder, hvor de solgtes til forbrugerne og dermed indgik i kødforsyningen til byerne. (Foto: Ene-mark: Dansk oksehandel bd. 1. s. 213).

med korn i de nærmeste dage efter forbuddets ophævelse anløb byen, og dét på trods af at frosten allerede havde sat ind.⁶⁸

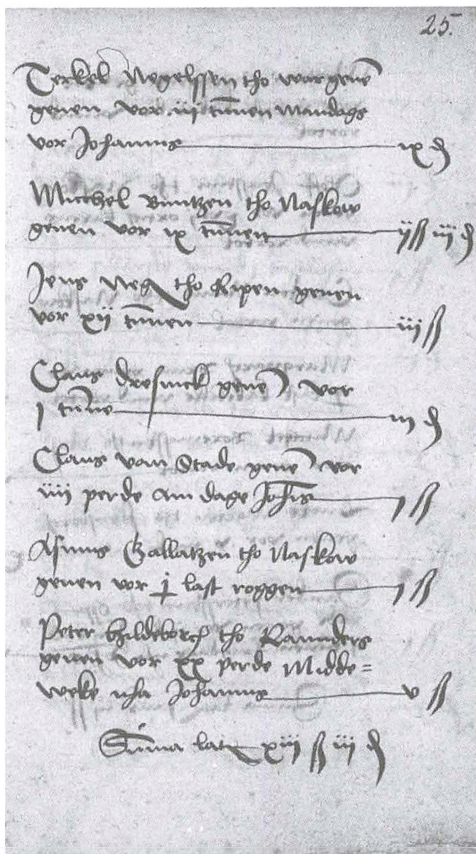
Rødbyregnskaberne 1518-21, der er de første bevarede regnskaber vedrørende toldforhold på Lolland, bringer os dog kun få oplysninger vedrørende import- og eksportforhold til og fra lokaliteter og aktører på øen⁶⁹. Af lokal oprindelse optræder der enkelte fra Rødby. Fra Maribo finder vi desuden Jacob Skotte, Cristern Jyde og Per Juel, der alle eksporterede heste samt

Anders Hund, der eksporterede huder via Rødby⁷⁰. De øvrige posteringer i regnskaberne dækker primært over bl.a. eksport af et stort antal heste og i langt mindre grad okser. Hestene blev drevet til Rødby fra de nordligere liggende områder i Østdanmark som eksempelvis Køge, Slagelse, Kalundborg og Malmø. Ikke mindst i Malmø deltog man aktivt med hensyn til eksport af heste, idet to af byens købmænd, Ditlev Enbeck og Oluf Holgersen⁷¹, opkøbte og solgte omkring 211 heste til tyske køb-

mænd som f.eks. Johan van Ummen og Hans Unbehowen, der efterfølgende udførte disse heste via Rødby, hvilket fremgår af Rødbyregnskaberne. At antallet af okser via Rødby er ringe skyldes sikkert, at okseopdræt primært var en jysk foreteelse, og at størstedelen af de okser, der vitterligt kom fra Sjælland og Skåne, og som skulle sydpå, blev drevet vestpå over Storebælt og derefter via Assens og Kolding mod de europæiske markeder. Men i Enbecks regnskabsbog optræder blandt hans samhandelspartnere to købmænd/skipperne ved navn Jacob og Per Lollandsfar, der må have drevet handel og sejlads på Lolland.⁷²

Det er dog muligt at dokumentere opdræt og salg af okser fra Lolland, idet vi i 1536 har en fortegnelse over bl.a. kreaturbesætningen i Købelev præstegård, hvor den sidste katolske præst på stedet, Mikkel Pedersen, var i besiddelse af 18 færdige driftestude (stude i drivningsklar tilstand), 3 unge stude, 13 køer, 3 konød, 5 kalve og 1 tyr⁷³. Samme Mikkel var som nævnt i noten nedenfor desuden få år tidligere korneksportør. Opdræt af fodernød ser vi - dog i ret så begrænset omfang i forhold til f.eks. Jylland - på nogenlunde samme tidspunkt på Krenkerups fæstegårde spredt på hele Lolland, hvor visse bønder som en del af landgildeydelsen, oksepersil, påtager sig at opstalde og opfodre en eller flere kalve, der utvivlsomt så senere er blevet eksporteret over Østersøen⁷⁴. Der er i begge tilfælde tale om enten gejstliges eller adeliges handel, der i Christian II's sidste regeringsår havde været udsat for kraftige stramninger og forbud⁷⁵, men de var faldet bort igen med Frederik I's tronbestigelse; noget, der også kom Lollands bønder til gode, idet bønder og menig almue i 1523 fik tilladelse til igen at sejle til og fra Tyskland og sælge deres varer og igen købe, hvad de behøvede.⁷⁶

Vender vi blikket mod Lollands Albue, der ovenfor er omtalt flere gange, kan vi i 1524 konstatere, at de nordtyske hansestæders interesse for lokaliteten med hensyn til privilegier og fiskeri fortsat var til stede⁷⁷. På hansestædernes forberedende møder i Lübeck og de efterfølgende møder i København og Malmø med den nye konge, Frederik I, som byerne havde hjulpet på tronen efter Christian II's fald året før, har stæderne diskuteret mulighederne for og ønsket om at opnå privilegier på bl.a. Albuen; vel som en tak for hjælpen. Taktikken lykkedes, da de vendiske stæder og Danzig opnåede privilegier "tho Alborch, Mone, Lalanth-Elbagen und anderen orden, dar sick de herynk thor tydt hen gyft und will vanghen lathen"⁷⁸. Det fremgår heraf, at der ved ikke blot Ålborg, Møn og Albuen har været sild at fange, og at stæderne opnåede privilegier på disse steder. Om de vendiske stæder og Danzig i perioden frem mod midten af 1500-tallet har benyttet sig af disse privilegier og opsøgt Albuen er uvist, men at forbindelsen til de vendiske stæder har været intakt vidner et langt senere fund af en stralsundisk søsling, præget i 1538, på Engvej i Nakskov om⁷⁹. Men i 1537 i forbindelse med kroningen af Christian III rejste Danzig ønsket om at få genfornyet privilegierne af 1524 på bl.a. Lolland og Møn⁸⁰. Et ønske, som Christian III ville tage op med rigsrådet, men hvad angår Albuen, der må være identisk med det omtalte Galleboe fiskerleje⁸¹, kan vi konstatere, at der i 1539 udstedes forbud mod, at fremmede og udenlandske købmænd eller andre må salte sild på stedet og "ved Sønderstranden", hvis ikke de allerede har opnået privilegier til dette. Saltning af sild var derimod forbeholdt rigets og hertugdømmernes egne undersåtter. På samme møde rejste kongen samtidig nogle klager mod Lübeck angående københavnske købmænds tab af gods og penge, og

Udsnit af Haderslevregnskaberne 1539, hvor henholdsvis Michel Buntzen og Asmus Galmannsen optræder på højre side. (Foto: Rigsarkivet - arkivalier online).

blandt disse købmænd optræder en Andres Lollandssfaer, hvilket tyder på, at han bl.a. har ageret på Lolland.⁸²

Senere i 1541, hvor Jørgen Lykke og Peder Oxe blev forlenet med fiskerlejet på Albuen og fik retten til at nyde al told mod at give 1 læst sild på slottet i København, blev der samtidig ansat en tolder, der skulle hjælpe enhver indlænding som udlænding efter gældende lovgivning⁸³. Men at hanseaterne har opereret på Vestlolland i nævn-

te periode er der dog næppe tvivl om, for i 1526 forsøgte en skipper ved navn Olef Kamp, der bl.a. opkøbte varer i Malmø og eksporterede herfra, at bortbytte sin skude for et hus i Nakskov. Handelen blev dog ikke til noget.⁸⁴

Det nordtyske marked var ligeledes blevet interessant for bl.a. Fejø, Femø og Askø, hvor bønderne senere i 1550 fik privilegium til fri handel med deres skuder på Tyskland⁸⁵. Bønderne fik nemlig tilladelse til - når der ikke var udførselsforbud - at eksportere deres egne produkter, korn og kvæg, sydpå og samtidig hjemtage humle, salt, stål, jern, og hvad andet "de have behov til deres eget Hus' Ophold". Intet af dette måtte imidlertid sælges ved forprang. Men privilegiet blev dog bekræftet senere i 1560, hvor bønderne fik tilladelse til at importere humle, salt, stål og jern mod eksport af kvæg og korn.⁸⁶

At der tilsyneladende omkring midten af 1500-tallet fortsat var problemer med forskellige former for ulovlig handel i forhold til handelen på Tyskland, kan der ikke herske tvivl om. I 1547 har der tilsyneladende været afholdt et møde mellem repræsentanter fra købstæderne og bønderne fra Lolland og Falster og Christian III. Mødet drejede sig bl.a. om en ny toldafgift, der var indført i Gottorp i 1542, og hvis konsekvenser for de østdanske købstæder man fandt urimelige, da man jo ikke benyttede denne overgang. Desuden var bøndernes ulovlige sejlads på Tyskland, det vil sige Lübeck, Rostock og andre steder, igen i centrum, idet købstæderne beklagede sig over, at den nye toldafgift blot ville animere bønderne til forøget ulovlig handel, som dermed ville ødelægge købstædernes næring og muligheder⁸⁷. Kongen besluttede derfor, at ingen bønder fra området måtte sejle eller udskibe korn til Tyskland fra "vor frue dag om høsten (15. august) oc saa ind til S. Morthens dag (1. nov.) er for-

loben, oc nar S. Morthens dag er forloben, thaa mue the frit udføre korn til kyndermysse (2. feb) oc siden ingthet korn at udføre eller udskrifve fran kyndermysse oc til voldermysse” (1. maj). På den anden side skulle det være bønderne frit at sejle med okser, heste og andre varer ifølge de privilegier, der hidtil havde været gældende. Desuden skulle bønderne ikke være berørt af den nye told på 20 sk. af hver okse eller tønne kød og 20 sk. af hver hest eller øg, som de udførte, med mindre der var tale om staldøksne. Utilfredsheden med den nye toldafgift, der som nævnt animerede bønderne på Lolland til at udskibe deres produkter via ulovlige havne for at omgå tolden, var blot en fortsættelse af kampen mellem købstæderne og bønderne omkring bondehandelen. En kamp, som købstæderne dog på sigt vandt.

Hertugdømmerne

At der blev sejlet og handlet på hertugdømmerne er allerede tidligere blevet konstateret⁸⁸, men også ovenfor i denne artikel. Aktionsradiussen for de vestlollandske købmænd og skippere blev dog forøget i 1530'erne. Det kommer til udtryk ikke blot i Frederik I's ordre om⁸⁹, at bl.a. Nakskov - om nødvendigt - skal gøre sig klar til at kunne transportere fetalje til Holsten, dvs. Kiel,

Heiligenhafen eller Neustadt, men også i regnskabet for Aabenraa amt fra 1538 og toldregnskabet for Haderslev by fra 1539⁹⁰. Selv om de slesvigske byer hovedsagelig fik deres kornleverancer fra det nærmeste opland, Sønderborg amt, så er der tegn på, at denne produktion ikke har været tilstrækkelig til at dække den lokale efterspørgsel, da såvel det jyske som det slesvigske landbrug var lagt an på en voksende kvægavl og eksport af samme⁹¹. Man måtte derfor ty til import af korn fra de syddanske områder som f.eks. Fyn og Lolland. I regnskabet for Aabenraa amt optræder der nemlig to skippere/købmænd, Asmus Galmansen og Kersten Nansen, der henholdsvis afsatte 16 ½ ørtug 1 ½ skæppe byg og 12 ørtug byg⁹². Galmansen lokaliseres dog i regnskabet for Aabenraa til Falster, men året efter i Haderslevregnskaberne, hvor han optræder to gange - for øvrigt sammen med Kersten Nansen (Christen Nanne) og en række andre fra Nakskov, Lolland, Askø, Nysted og Falster - opgives han hver gang som hjemmehørende i Nakskov⁹³. Eksporten fra Lolland-Falster til Haderslev kan illustreres på følgende vis (se tabel 1).

Som det fremgår af tabel 1 var der tale om eksport af landbrugsprodukter, hvor korn ubetinget spillede den væsentligste betydning. 17 skuder fra Lolland-Falster -

Tabel 1. Antal fortoldede skibe, skippere og varetyper fra Lolland-Falster i Haderslev 1539.

Oprindelsessted	Antal fortoldede skibe	Antal skippere	Varetype
Askø	3	2	Byg, rug, korn og flæskesider
Falster	1	1	Korn
Nykøbing F.	1	1	
Lolland	3	3	Rug og korn
Nysted	1	1	Korn
Nakskov	8	5	Korn

fordelt på 13 skippere, hvoraf nogen utvivlsomt har været bønder - anløb altså Haderslev i løbet af 1539, hvor hovedvægten lå på Nakskov og det øvrige Lolland. Af de 72 skibe, der fortoldede i Haderslev kom de 17 fra Lolland-Falster, altså omkring hver fjerde, og det samme gør sig gældende for antallet af skippere. Området blev kun overgået af Egernførde, der var kendt som eksportør af byens berømte kakkebileøl. Hvad angår omfanget af de fortoldede kornleverancer til Haderslev i 1539, er det tydeligt, at de forskellige kornprodukter fra Lolland-Falster har spillet en væsentlig rolle, idet de udgør mere end halvdelen af det fortoldede korn i byens havn. De øvrige kornleverandører var primært Ærø, Svendborg, Langeland, Fehmarn og Wismar, hvor sidstnævnte desuden leverede humle til ølproduktion.

Af tabel 2 fremgår det, hvilke skippere fra Lolland-Falster der fortoldede varer og

betalte rortold, told af skibet, i Haderslev, og i den forbindelse skal det nævnes, at de to personer, der henholdsvis hedder Oleff og Oloff Jensen sandsynligvis er identiske med hinanden. Dette indebærer, at tre af skipperne, Rasmus Oloffsen, Asmus Galmannsen og Oleff Jenssen, hver har foretaget to ture til Haderslev fra omkring marts til juni måned 1539.

På et senere tidspunkt, i 1556, dukker Flensborg op igen, da Christian III befaler byens borgmester og råd at hjælpe Peder Oxe, der var amtmænd på Ravnsborg, til ret mod byens medborger, Hans Hoepner, i anledning af en fordring på 200 daler⁹⁴. To dage senere befaler kongen igen borgmester og råd i Flensborg at hjælpe Nis Viands, bosiddende i Tillitse, til ret mod Joachim Holste i Flensborg, der havde tiltaget sig en gård i byen, der formodentlig skulle tilkomme Nis Viands og dennes søster i Bredsted i Slesvig efter deres fader

Tabel. 2.

<i>Skippers navne</i>	<i>Oprindelsessted</i>	<i>Registrering i regnskabet</i>
Hans Mikkelsen	Askø	Opslag 16 og 22. s. 15.a. og 21. a.
Oleff Hansen	Askø	Opslag 20. s. 18.b.
Negels Jensen	Falster	Opslag 22. s. 21.a.
Jep Radesen ?	Lolland	Opslag. 16. s. 14.b.
Rasmus Rep	Lolland	Opslag. 17. s. 16.b.
Oluf Jensen	Lolland	Opslag. 22. s. 20.b.
Rasmus Oloffsen	Nakskov	Opslag. 8. og 18. s. 7.a. og 17.a.
Asmus Galmannsen	Nakskov	Opslag 24. og 26. s. 23.a. og 25.a.
Michel Buntssen	Nakskov	Opslag 26. s. 25.a.
Oluf Jonssen	Nakskov	Opslag 27. s. 25.b.
Christen Nanne	Nakskov	Opslag 27. s. 25.b.
Michel Borennsen	Nakskov	Opslag 27. s. 25.b.
Michel Jeppsen	Nykøbing F.	Opslag 22. s. 21.a.
Rasmus Laurensen	Nysted	Opslag 15. s. 14.a.

Andreas Viands, tidligere præst i Gorloff (Jørl?) i Uggelherred; noget, der kun bekræfter den stigende forbindelse vestpå i Østersøen fra Lolland.

Nederlandene og Skotland

Men det var ikke kun i forhold til de nordtyske byer og hertugdømmerne, at handelsforbindelserne blev udvidet, idet vi for første gang, i det mig kendte kildemateriale, i 1550 møder nederlandske handlende på Vestlolland. Efter freden i Speyer i 1544, hvor kejser Karl V efter uroligheder og direkte krige accepterede, at hans svoger Christian II eller dennes svigersøn ikke kunne gøre krav på den danske krone, faldt gemytterne igen til ro, hvilket indebar stigende nederlandsk handelsaktivitet i danske farvande.

I 1550 blev en hollandsk skipper, Rennie, opbragt med sit skib ved Nakskov, idet han og besætningen havde solgt salt uden om byens købmænd⁹⁵. Saltet stammede sandsynligvis fra de franske saltudvindingssteder omkring Loireflodens udmunding i Atlanterhavet, hvor havsalt fra byer som Baie de Bourgneuf og Brouage - på trods af dets ringere kvalitet - var blevet en konkurrent til det nordtyske salt fra Lüneburg i Østersøregionen. Opbringningen af Rennie var dog en fejltagelse, da det viste sig, at han var i Christian III's tjeneste. Kongen rettede derfor henvendelse til Nakskovs bystyre og undskyldte skipperens handlinger, idet kongen gjorde opmærksom på, at disse ikke var sket bevidst. Nogenlunde samtidig med opbringningen af Rennie har vi muligvis et andet eksempel på nederlandsk tilstedeværelse i Nakskov, idet der i forbindelse med møntfundet på Gåsetorvet i 1959 blev fundet en klædeplombe fra nogenlunde samme tidspunkt fra s'Hertogenbosch⁹⁶. Om klædet er bragt direkte fra Nederlandene står dog hen i det uviste, men med nederlændernes voksende tilste-

deværelse i Østersøen er muligheden dog til stede.

Fra omkring 1400-tallets sidste årtier forstærkedes relationerne mellem Danmark og Skotland ikke mindst på baggrund af dynastiske forhold i og med, at flere danske prinsesser blev dronninger i Skotland. Disse relationer betød ikke blot et tættere udenrigspolitisk og forsvarspolitisk samarbejde, resulterende i skotske soldaters og skibsbyggeres tilstedeværelse i landet, men også i tættere handelsforbindelser mellem landene og som en følge heraf en skotsk indvandring af handlende og håndværkere til Danmark⁹⁷. En indvandring, der synes at kulminere omkring 1600, hvor mange skotter havde slået sig ned omkring Øresund, men også på Lolland-Falster.

Vedrørende Lolland-Falster, så møder vi allerede i 1500-tallets første årtier personer med relationer til Skotland⁹⁸, og i august 1553 optræder der i havneregnskaberne for Dundee en "skipper of Lolland" ved navn Mait Splot⁹⁹. Splot er registreret som medbringende forskellige former for tømmer til byen, men det er nok tvivlsomt, om dette tømmer kom fra Lolland, der i 1500-tallet er kendt for sin mangel på tømmer. Mon ikke Splot - efter en transport fra Lolland til Norge - efterfølgende har lastet tømmer i Norge og transporteret dette på sit skib herfra til Dundee?

Den kongerigske handel og søfart

At sejladserne til og fra Norge var begyndt i 1500-tallets første årtier vidner ovennævnte eksempel ikke alene om. I 1528-29 møder vi i de norske regnskaber fra Akershus en skipper ved navn Hans Lollandsfar¹⁰⁰, som i dette tilfælde får udbetalt 2 mark for at have afhentet planker i Drammen til bygningsarbejde på Akershus. Men ud fra tilnavnet, Lollandsfar, må han primært have sejlet og handlet på Lolland, hvorfra han sandsynligvis har købt og afhentet landbrugsprodukter

for så til gengæld at have medbragt trævarer, dvs. tømmer¹⁰¹. Tilsvarende eksempler på personer, der har haft relationer til Lolland, finder vi i 1529 på Amager, hvor der optræder henholdsvis en Hans og en Mads Lollandsfarer, mens vi i Nakskov i 1532 til gengæld møder en Claus Skoning, der må have haft relationer til de østdanske områder i Skåne¹⁰². Parallelt hermed fortsatte og udbyggedes forbindelserne til allerede kendte lokaliteter som eksempelvis Ålborg, der i 1534 i forbindelse med Clementsfejden var blevet stormet, indtaget og plyndret af Johan Rantzaus lejetropper, hvorved en større del af byens borgere var blevet dræbt. Dette betød, at byen i de efterfølgende år åbnede for borgerskab for tilrejsende, og blandt dem var en lollik, der kom til byen i 1535.¹⁰³

At øerne i Smålandsfarvandet, Fejø, Femø og Askø, drev handel og sejlads, har vi allerede tidligere stiftet bekendtskab med, men da øernes bønder var forpligtet til sejlads for lensmanden i Nykøbing, førte dette til en klage til kongen i 1540, da bønderne var af den opfattelse, at antallet af sejladsere havde nået toppunktet af, hvad der var berettiget og muligt¹⁰⁴. Christian III måtte derfor regulere bondeskippernes forhold, således at de i fremtiden fortsat var forpligtiget til at transportere enkedronning Sophies landgilde til Lübeck, Rostock, Kiel og andetsteds, mod at de til gengæld af lensmanden fik tilstrækkelig proviant til rejserne, og at lensmanden indenfor et år ikke måtte kræve flere skuder, end der var brug for med henblik på at fremføre landgilden. Desuden kunne ingen pålægges mere end en enkelt sejlads om året. Bønderne skulle varsles i god tid, så deres så- og høstarbejde ikke blev generet, og enkedronningen eller lensmanden kunne ikke pålægge dem sejlads, hvis det drejede sig om deres egne kommercielle transaktioner på eksempelvis Tyskland. Kom noget sådant i betragtning,

så måtte enkedronningen og lensmanden indgå passende aftaler om betalingen af fragterne¹⁰⁵. Fragt for kongemagten spiller i de efterfølgende årtier en stigende rolle, idet vi også kan konstatere, at bønder og købstadsmænd på Lolland skal transportere ærter og øl til henholdsvis Kolding og København.¹⁰⁶

Øernes bondeskippere var desuden aktive på andre lokaliteter, da der i Nykøbings lensregnskab for 1546-47 nævnes "øtmænd og andre tjenere her i landet, som løber til Skåne"; en interesse for Skånemarkedet, der fortsat eksisterede i 1576¹⁰⁷. Samtidig bør det nævnes, at der allerede på dette tidspunkt havde udviklet sig en skibsbygningskultur på Fejø, idet skibsbygger Laurids Nielsen fra Fejø - via en befaling fra lensmanden Jørgen Urne på Nykøbing - blev indforskrivet til at bygge et skib ved Århus i 1551 sammen med andre skibsbyggere fra øerne.¹⁰⁸

Handelens og søfartens betydning for Nakskovs og Vestlollands vækst i perioden ca. 1450-1560

Som allerede nævnt ovenfor voksede Nakskovs betydning som handels- og søfartsby i den omhandlede periode, i og med at byens aktionsradius for handel og søfart som påvist blev forøget. Byen fik desuden i 1539 lov at beholde sin befæstning og udbygge den, da Krogsbølle kirke samme år blev nedbrudt og anvendt til bl.a. befæstningen. Hermed blev det kirkelige centrum for byen henlagt til Skt. Nikolaj kirke i byens centrum. Byen tildeltes ligeledes i 1539 rettigheder til afholdelse af yderligere to markeder, og ikke mindst Christian III's planer om at opføre et slot i Nakskov peger i samme retning af vækst. Disse indikatorer på byens vækst og betydning understøttes af en række andre eksempler.

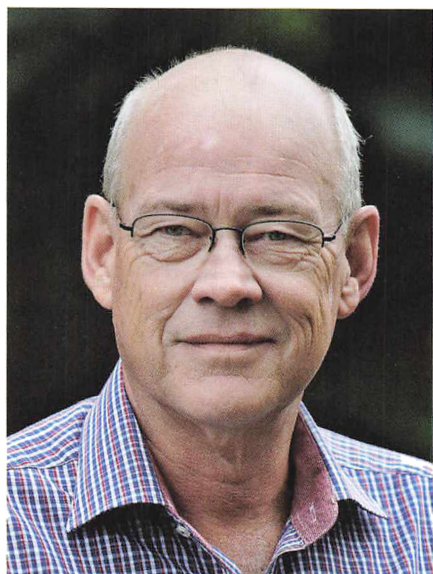
Fra kong Hans' tid (1481-1513) findes bevaret en række optegnelser over indtæg-

ter i rede penge, "som kong Hans havde aarligen af slot og len udi Danmark"¹⁰⁹; optegnelser, som på et senere tidspunkt omkring midten af 1520'erne skulle være nedskrevet af Frederik I's kansler Klaus Gjordsen sammen med diverse lensmandsindberetninger¹¹⁰. I sin artikel bringer Mackeprang en liste over købstædernes årlige byskatter, og ser man nærmere på denne liste, så viser det sig, at Nakskov på kong Hans' tid figurerer som en af de købstæder i Østdanmark, der betaler mest skat til kronen. Byen ligger placeret på en delt andenplads med København kun overgået af Malmø og Næstved, der begge topper listen. En række forskellige forhold må på dette tidspunkt have spillet ind set i relation til beregningerne af byskatterne, som derfor nok må tages med et gran salt, men under alle omstændigheder får vi dog en indikator for byens voksende betydning. Noget tilsvarende kan iagttages i 1548. På baggrund af skattelisterne og en række andre data og funktioner har Ole Degn opstillet et hierarki over købstæderne for bl.a. førnævnte år, hvor Nakskov er indplaceret i en rangfølge på lige fod med bl.a. Odense og Helsingør og kun overgået af København, Næstved, Køge, Ribe og Ålborg.¹¹¹

Fra både 1400-tallet og 1500-tallet er der bevaret et forholdsvis stort materiale, der giver indblik i de udskrivninger af karle, knægte og båds mænd, som kongemagten foretog i perioden. Dette materiale er blevet samlet og kvantificeret og giver dermed i oversigtsform et indtryk af, hvilke købstæder der på et givent tidspunkt måtte stille med mandskab og ofte også antallet¹¹². Af materialet fremgår det - selv om det ifølge forfatteren kan være vanskeligt at påpege principperne bag udskrivningerne - at Nakskov, hvad angår såvel udskrivningen af karle og knægte som båds mænd, gennem perioden og ikke mindst i første halvdel af 1500-tallet bidrog med et

forholdsvis stort antal personer. Kaster vi f.eks. blikket på udskrivningen af karle og knægte i 1502, så udskrives der 80, hvilket svarer til antallet i Odense, Horsens og Ribe, der kun overgås af Malmø, København og Næstved. Et nogenlunde tilsvarende mønster tegner sig for de efterfølgende udskrivninger frem mod 1570. Det samme gør sig ligeledes gældende for antallet af båds mænd til flåden, hvor Nakskov i 1538 skal rekruttere 20, hvilket også er tilfældet for eksempelvis Trelleborg, Helsingør og Køge, mens byer som f.eks. Malmø, Landskrona, Ystad og København skal levere flere end 20.

Suppleres ovenstående med oplysningen om, at Nakskov i 1556 - efter at have klaget over at byen i højere grad end andre af kongens undersåtter blev besværet af told, hvor de handlede i riget - nu "maa bruge deres Handel og Kjøbmandskab her i Riget lige saa frit som Borgerne i Ribe"¹¹³, kan der ikke herske tvivl om byens position som en vigtig handels- og søfartsby ved midten af 1500-tallet; et resultat af bl.a. den tidligere omtalte skudehandel. Denne position fortsatte frem gennem sidste halvdel af 1500-tallet og ind i 1600-tallet, hvor udviklingen dog vendte efter et par årtier, afstedkommet af 30-årskrigenes virkninger på europæisk plan, afsætningsvanskeligheder, Christian IV's fatale engagement i krigen med besættelser og store ødelæggelser til følge. Alt dette kulminerede slutteligt med svenskekrigene i 1658-60, hvor Nakskov i 1659 blev belejret og bombarderet af svenske tropper og derefter nærmest befandt sig på et nulpunkt efter en konstant vækst. En udvikling, som vil blive behandlet i en efterfølgende og afsluttende artikel.

Ole Arpe Munksgaard (f. 1951) er uddannet cand. mag med bl.a. historie som fag fra Aarhus Universitet. Har siden 1981 været bosat på Lolland, hvor han har fungeret som adjunkt og senere lektor og uddannelseschef ved de gymnasiale uddannelser. Har skrevet flere artikler om bl.a. middelalderlige forhold på Lolland-Falster. Han har gennem små 25 år været medlem af bestyrelsen for Lolland-Falsters Historiske Samfund og er Samfundets nuværende formand. Han har gennem tiderne bidraget til Samfundets årbøger med en række artikler.

E-mail: olearpe@gmail.com

Litteratur og kilder:

Bøger:

- Bisgaard, Lars: *De glemte andre. Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark*. (Odense 2001).
- Bugge, A.: *Den norske Trælasthandels Historie bd. 1-2*. (Skien 1925).
- Christensen, William: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*. (Kbh. 1903/1975).
- Christensen, William: *Unionskongerne og Hansestæderne 1439-1466*. (Kbh. 1895/1974).
- Dam, Peder: *Det øvrige vi nyde. Studier af landgilde og landbrugsproduktion i Danmark i 1600-tallet*. (Viborg 2010).
- Enemark, Poul: Frälsets handel, in: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. 5. (Kbh. 1960).
- Enemark, Poul: Kornhandel, in: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. 9. (Kbh. 1964).
- Enemark, Poul: *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede*. bd. 1-2. (Århus 1971).
- Enemark, Poul: Lybæk og Danmark. Skæbneforholdene eller handelspartnere? in: Poul Enemark m.fl.: *Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig*. (Århus 1988).
- Enemark, Poul: Herremandshandel i senmiddelalderen og 16. århundrede, in: Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red.): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*. (Aarhus 2001).
- Enemark, Poul: *Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning*. bd. 1-2. (Aarhus 2003).
- Fonnesberg-Schmidt, Iben: Købstædernes militære ydelser før 1570, in: Søren Bitsch Christensen (udg.): *Renæssancens befæstede byer. Danske bystudier*, 5. (Aarhus 2011).
- Hørby, Kai og Venge, Mikael: *Danmarks historie. Tiden 1340-1648. Bind 2.1*. (Kbh. 1980)
- Ilse, Grethe: Dansk herremandshandel med hansekøbmændene i senmiddelalderen, in: *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen*. (Kbh. 1966).

- Jacobsen, P.V.: *Fremstilling af det danske Skattevæsen under Kongerne Christian III og Frederik II*, s. 116-20. (Kbh. 1833/1974).
- Jahnke, Carsten: *Das Silber des Meeres. Fang und Vertrieb von Ostseehering zwischen Norwegen und Italien (12.-16. Jahrhundert)*. (Köln Weimar Wien 2000).
- Krongaard Kristensen, Hans og Poulsen, Bjørn: *Danmarks byer i middelalderen*. (Aarhus 2016).
- Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. Bd. I-XXII. (Kbh. 1956-78).
- Maarbjerg, John P.: *Scandinavia in the European World-Economy ca. 1570-1625. Some Local Evidence of Economic Integration*. American University Studies, Series IX, History, vol. 169 (New York 1995).
- Petersen, Johannes: *Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels und der Getreidepolitik Lübecks*. (Lübeck 1912).
- Poulsen, Bjørn: Handel dänischer Bauern in Mittelalter und Früher Neuzeit, in: F. Konersmann u. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt (udg.): *Bauern als Händler. Ökonomische Diversifizierung und soziale Differenzierung bäuerlicher Agrarproduzenten (15.-19. Jahrhundert)*. (Stuttgart 2011) (Forkortet: Poulsen 2011).
- Poulsen, Bjørn: Krydderier og klæde, in: Per Ingesman og Bjørn Poulsen: *Danmark og Europa i senmiddelalderen*. (Aarhus 2000) (Forkortet: Poulsen 2000).
- Poulsen, Bjørn: Land og by i senmiddelalderen, in: Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red): *Danmark i Senmiddelalderen*. s. 218. (Aarhus 1994) (Forkortet: Poulsen 1994).
- Poulsen, Bjørn: Late Medieval Migration across the Baltic: The Movement of People between Northern Germany and Denmark, in: Bisgaard (m.fl.): *Guilds, Towns and Cultural Transmission in the North, 1300-1500*. (Odense 2013).
- Trap, J.P.: *Danmark. Maribo Amt* bd. IV, 3. (Kbh.1955).
- Vestergaard, Orla: Forkøb, landkøb og forprang, in: *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen*. s. 185-218. (Kbh. 1966).
- Tidsskriftartikler:**
- Bek Pedersen, J.: Laalands Vilkaar, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarbog for 1960*. (Maribo 1960).
- Brandt C. J.: Kirkelevninger fra Middelalderen, in: *Kirkehistoriske Samlinger* 1. R. 1. (Kbh. 1849-52).
- Danske Magazin* 4. R. I. (Kbh. 1864).
- Danske Magazin* 4. R. II. (Kbh. 1873).
- Danske Magazin* 4.6. (Kbh. 1886).
- Dahlerup, Troels: Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder, in: *Historisk Tidsskrift* 12, R. bd. IV. (Kbh. 1969).
- Degn, Ole: Byer, byhierarkier og byudvikling i Danmark 1550-1700, in: *Historie. Jyske Samlinger, Ny række* 17.4. (Århus 1989).
- Friis Astrid: Rigsrådet og Statsfinanserne i Christian III's Regeringstid, in: *Historisk Tidsskrift* 10 rk. VI:1. (Kbh. 1942).
- Galster, Georg: Møntfund fra Maribo Amt, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarbog for 1924*.
- Jahnke, Carsten: Færch, Ole: *Claus Gjordsens register over kongeligt gods og rente 1525* (Auning 2014). Anmeldelse, in: *Historisk Tidsskrift* bd. 117, hft. 1. (Kbh. 2017).
- Mackeprang, M.: De danske købstæders skattevæsen indtil begyndelsen af det 17. Århundrede, in: *Historisk Tidsskrift* bd. 7. 3 rk. (Kbh. 1900-02).
- Munksgaard, Ole: *Lollands Albue – fiske(r)leje, udskibningshavn og krigshavn i tiden 1524-1648. Træk af udviklingen fra fiske- og handelsplads til støttepunkt under kampen om østersøherredømmet*, in: Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 1994. (Maribo 1994).
- Munksgaard, Ole: Lollands Albue 1416-1532. Fra flådehavn over sildemarkedsplads til fiskerleje, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 1995*. (Maribo 1995).
- Munksgaard Ole Arpe: Handel og søfart på Lolland-Falster 2. del, in: Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 2017. (Odense 2017) (Forkortet: Ole Arpe Munksgaard 2017).
- Munksgaard, Ole Arpe: Det store møntfund på Gåsetorvet i 1959. (Nakskov 2017).
- Nielsen, Christian: Øen i bugten - Et dansk øsamfunds handels- og søfartshistorie, in: *Handels- og søfartsmuseets årbog 1966*.

Nye Danske Magazin 5. R. (Kbh. 1827).
 Poulsen, Bjørn: Aabenraa amt og dets økonomi på reformationstiden, in: *Sønderjyske Årbøger* 1992. (Vojens 1992).
 Poulsen, Bjørn: Skibsfart og kornhandel omkring de slesvigske kyster, in: *Historie* 1995, 1. (Århus 1995).
 Poulsen, Bjørn: Trade and Consumption Among Late Medieval and Early Modern Danish Peasants, in: *Scandinavian Economic History Review*. Vol. LII, no:1. (Kbh. 2004).
 Riis, Thomas: *Should Auld Acquaintance Be Forgot...Scottish-Danish Relations c. 1450-1707*. Vol. I-II. (Odense 1988) (Forkortet: Thomas Riis).
 Stoklund, Bjarne: Bonde og fisker. Lidt om det middelalderlige sildefiskeri og dets udøvere, in: *Handels- og Søfartsmuseets årbog 1959*. (Helsingør 1959) (Forkortet: Stoklund).
 Zangenberg, H.: En lollandsk Gaards Inventar i 1505, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 1928*. (Nykøbing F. 1928).

Trykte kilder:

Andersen, Aage (udg.): *Den danske rigslovgivning 1397-1513*. (Kbh. 1989).
 Andersen, Emilie (udg.): *Malmøkbømanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog. Et bidrag til Danmarks handelshistorie i det 16. århundrede*. (Kbh. 1954) (Forkortet: Emilie Andersen).
 Bricka, C.F. (udg.): *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-1560*. (Kbh. 1885-88) (Forkortet: KB).
 Christensen, William (udg.): *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte*. 2. R. (Kbh. 1928-39) (Forkortet: Rep.).
 Dahlerup, Troels (m.fl.): *Lolland-falsterske herredsboøger, decimantlister m.v. fra tiden efter reformationen* hefte 1-2. (Kbh. 1971 og 1990).
 Ebel, Wilhelm (udg.): *Lübecker Ratsurteile* Bd. 1. 1421-1500. (Göttingen 1955).
 Erslev, K. og Møllerup, W. (udg.): *Danske Kancelliregistranter 1535-1550*. (Kbh. 1881-82) (Forkortet: Da, Kan. Reg).
 Erslev, K. og Møllerup, W. (udg.): *Frederik den Førstes danske Registranter*. (Kbh. 1879) (Forkortet: Fre. 1. Reg).

Færch, Ole: *Claus Gjordsens register over kongeligt gods og rente 1525* (Auning 2014).
Hanserecesse Bd. 2.5., 3.3, 3.4, 3.6, 3.8 og 4.2, (Leipzig 1888ff) (Forkortet: HR).
Hansische Urkundenbücher Bd. 8 og 11. (Leipzig 1916ff) (Forkortet: HUB).
 Huitfeldt-Kaas. H.J. (udg.): *Norske Regnskaber og Jordbøger fra det 16de Aarhundrede*, bd. 4. hft. 1. (Christiania 1903).
 Kroman, Erik (udg.): *Danmarks gamle købstadslovgivning* bd. 3. (Kbh. 1951-61) (Forkortet: DGK).
 Lindbæk, J. og Stemann, G.: *De danske Helligaandsklostre. Fremstilling og Aktstykker*. (Kbh. 1906).
 Lundbak, Henrik: "...Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere". (Odense 1985).
 Nielsen, Oluf (udg.): *Kjøbenhavns Diplomatarium* bd. 1. (Kbh. 1872).
 Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen*. (Kbh. 1895-1904).
 Rørdam, Holger Fr. (udg.): *Monumenta Historiæ Danicæ. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie, især fra det 16. Aarhundrede* 1. R. bd. 1. (Kbh. 1873-75).
 Sejdelin, H.C.P. (udg.): *Diplomatarium Flensborgense, Samlinger af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil Aaret 1559, I-II*. (Kbh. 1875-73).
 Thiset, A. (udg.): *Fru Eline Gøyes Jordebog med tilhørende Brevuddrag*. (Kbh. 1892) (Forkortet: Thiset).
Urkundenbuch der Stadt Lübeck 1.XI. (Lübeck 1905).
 Vogtherr, Hans-Jürgen (udg.): *Die lübecker Pfundzollbücher 1492-1496*. Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte; Neue Folge Bd. 41.1. (Köln, Weimar, Wien 1996).

Utrykte værker:

John Gyllinge: *Forekomsten af ulovlige havne ca. 1400-1513 med særligt henblik på Østdanmark*. (Upubliceret speciale fra Københavns Universitet 1979).

Websider:

<http://mfs.dk/velkommen-ms-videnscenter/bibliotek/digitaliserede-boeger-og-artikler/aarboeger/>

<http://www.koeblergerhard.de/Fontes/LuebeckerRatsurteileBand1-1421-1500.pdf>
http://www.stadtarchiv-luebeck.findbuch.net/php/main.php?ar_id=3730#30312e312d30332e3037x879
http://eremit.dk/ebog/kd/1/kd1_212.html
<https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=20118501#279917,54190613>
<https://www.sa.dk/ao-soegesider/billedviser?b-sid=279972#279972,54200317>
<https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/other/index-creator/155/2096383/20118603>
<http://naskskovlokalarkiv.dk/Lokalemoentfund.html>

Noter:

1. Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 2017 s. 7-31. (Odense 2017).
2. Orla Vestergaard: Forkøb, landkøb og forprang, in: *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen*. s. 185-218. (Kbh. 1966)
3. Bjørn Poulsen: Land og by i senmiddelalderen, in: Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red): *Danmark i Senmiddelalderen*. s. 218. (Aarhus 1994).
4. Poul Enemark: Kornhandel, in: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. 9. sp. 149. (Kbh. 1964).
5. P.V. Jacobsen: *Fremstilling af det danske Skattevæsen under Kongerne Christian III og Frederik II* s. 116-20. (Kbh. 1833/1974) og Ole Degn: Byer, byhierarkier og byudvikling i Danmark 1550-1700, in: *Historie. Jyske Samlinger, Ny række 17.4.* s. 527-46. (Århus 1989).
6. *Nye Danske Magazin* 5. R. s. 97. (Kbh. 1827)
7. K. Erslev og W. Møllerup (udg.): *Danske Kancelliregistranter 1535-1550*. s. 95-96. (Kbh. 1881-82).
8. Se note 6.
9. C.F. Bricka (udg.): *Kancelliets Brevbøger 1551-1555*. s. 4. (Kbh. 1885-86).
10. Ole Arpe Munksgaard in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 2017* s. 7-31. (Odense 2017) og Ole Munksgaard: Lollands Albue 1416-1532. Fra flådehavn over silde-markedsplads til fiskerleje, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 1995*. s. 74-95. (Maribo 1995).
11. William Christensen (udg.): *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtoget af de hidtil utrykte*. 2. R. 1. nr. 1193. (Kbh. 1928-39) og Bjørn Poulsen: Trade and Consumption Among Late Medieval and Early Modern Danish Peasants, in: *Scandinavian Economic History Review*. Vol. LII, no:1 s. 63. (Kbh. 2004).
12. Erik Kroman (udg.): *Danmarks gamle købstadslovgivning* bd. 3 nr. 1. (1442), nr. 2. (1445) og nr. 3. (1454) s. 409-10 samt nr. 18. s. 366. (Kbh. 1951-61).
13. John Gyllinge: *Forekomsten af ulovlige havne ca. 1400-1513 med særligt henblik på Østdanmark*. s. 32. (Upubliceret speciale fra Københavns Universitet 1979).
14. Det skal i denne forbindelse nævnes, at handelslovgivningen omkring bøndernes sejlads og handel på Tyskland i perioden 1450-1560 skifter adskillige gange alt afhængig af de udenrigspolitiske forhold til hanseaterne. Tilladelse til og forbud mod handel på Tyskland skifter ret så ofte, hvilket for øvrigt også gør sig gældende for herremandshandelen - dog i mindre grad. Af pladshensyn vil de skiftende handelslovgivninger derfor kun blive omtalt i særlige tilfælde.
15. *Urkundenbuch der Stadt Lübeck* 1.XI. nr. 86. (Lübeck 1905) og *Hanserecesse* 2.5. nr. 787. (Leipzig 1888).
16. *Hansische Urkundenbücher* Bd. 11. nr. 235. (Leipzig 1916).
17. Bjarne Stoklund: Bonde og fisker. Lidt om det middelalderlige sildefiskeri og dets udøvere, in: *Handels- og Søfartsmuseets årbog 1959* s.107. (Helsingør 1959) se også <http://mfs.dk/velkommen-ms-videnscenter/bibliotek/digitaliserede-boeger-og-artikler/aarboeger/> (besøgt 06.02.2018).
18. Bjørn Poulsen: Krydderier og klæde, in: Per Ingesman og Bjørn Poulsen: *Danmark og Europa i senmiddelalderen* s. 84. (Aarhus 2000).
19. Rep. 2. R. 1 nr. 1873.
20. H. Zangenberg: En lollandsk Gaards Inventar i 1505, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 1928* s. 36-50. (Nykøbing F.1928).

21. J.P. Trap: *Danmark. Maribo Amt* bd. IV, 3 s. 919. (Kbh. 1955).
22. Vedrørende problematikken om bønderhandel i bl.a. senmiddelalderen og tidlig moderne tid: Bjørn Poulsen: *Handel dänischer Bauern in Mittelalter und Früher Neuzeit*, in: F. Konersmann u. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt (udg.): *Bauern als Händler. Ökonomische Diversifizierung und soziale Differenzierung bäuerlicher Agrarproduzenten (15.-19. Jahrhundert)* s. 57-75. (Stuttgart 2011).
23. Rep. nr. 6913.
24. Wilhelm Ebel (udg.): *Lübecker Ratsurteile* Bd. 1. 1421-1500 nr. 277. (Göttingen 1955). Se ligeledes: <http://www.koeblergerhard.de/Fontes/LuebeckerRatsurteile-Band1-1421-1500.pdf> (besøgt 06.02.2018).
25. Poul Enemark: Herremandshandel i senmiddelalderen og 16. århundrede, in: Per Ingeman og Jens Villiam Jensen (red.): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*. s. 398-425. (Aarhus 2001), Enemark: Frälsets handel, in: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. 5. s. 10-11. (Kbh. 1960) samt Grethe Ilsøe: Dansk herremandshandel med hansekøbmændene i senmiddelalderen, in: *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen*. s. 305-335. (Kbh. 1966).
26. DGK III s. 107 og 109.
27. HUB Bd. 8. nr. 652. (Leipzig 1889).
28. Rep. 2. R. 1. nr. 745.
29. DGK III nr. 19 og William Christensen: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede* s. 574-75 og s. 594-95 (Kbh. 1903/1975)
30. Rep. 2. R. 2. nr. 2664.
31. se: http://www.stadtarchiv-luebeck.findbuch.net/php/main.php?ar_id=3730#30312e-312d30332e3037x879 – søg: Nakskov (besøgt 09.10. 2017).
32. Rep. 2. R. 3. nr. 6290.
33. Rep. 2. R. 5. nr. 9155.
34. HUB. 8. nr. 1160, 1161, 1162, 1163, 1164 og 1165, hvor 1163-65 udgør de danske klager.
35. HUB. 8. nr. 989 §3.
36. HUB. 8. nr. 1164.
37. William Christensen: *Unionskongerne og Hansestæderne 1439-1466*. Kap. VII-VIII. (Kbh. 1895/1974).
38. Rep. 2. R. 1 nr. 1873.
39. Lars Bisgaard: *De glemte altre. Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark*. s. 33 og 70. (Odense 2001).
40. C. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen*. s. 668-69. (Kbh. 1895-1904).
41. A, Thiset (udg.): *Fru Eline Gøyes Jordebog med tilhørende Brevudrag*. s, 114. (Kbh. 1892).
42. HR. III. 3. nr. 39-40. (Leipzig 1888).
43. Poul Enemark: Lybæk og Danmark. Skæbnemodstandere eller handelspartnere? in: Poul Enemark m.fl.: *Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig*. s. 169. (Århus 1988).
44. Hans-Jürgen Vogtherr (udg.): *Die lübecker Pfundzollbücher 1492-1496. Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte; Neue Folge Bd. 41.1*. s. 386 og s. 1366. (Köln, Weimar, Wien 1996).
45. HR. III. 4. nr. 429 § 10 (Leipzig 1890).
46. Aage Andersen (udg.): *Den danske rigsgivning 1397-1513*. s. 96-99. (Kbh. 1989) og KLMN bd. VII: Humle sp. 52. (Kbh. 1962) - Lollands Vilkår er desuden optrykt i J. Bek Pedersen: *Laalands Vilkaar*, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarbog for 1960*. s. 271.
47. Poulsen s. 206. (1994).
48. Rep. 2. R. 7. nr. 11746.
49. Rep. 2. R. 7. nr. 11961.
50. *Danske Magazin* 4. R. II. s. 290 og 292 (Kbh. 1873) og Poul Enemark: *Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning*. bd. 2. s. 261. (Aarhus 2003).
51. Holger Fr. Rørdam (udg.): *Monumenta Historiæ Danicæ. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie, især fra det 16. Aarhundrede* 1. R. bd. 1. s. 287, s. 334-35, s. 527-28 og s. 609. (Kbh. 1873-75).
52. Rep. 2. R. 1. nr. 235 (år 1453), Rep. 2. R. 4. nr. 7443 (år 1493), Troels Dahlerup (m.fl.): *Lolland-falsterske herredsboøger, decimantlister m.v. fra tiden efter reformationen hefte 1-2*. (Kbh. 1971 og 1990) – Vedr. hefte 1: s. 90 (år 1440) og hefte 2: s. 32-33 (år 1461, 1466 og 1479). At borgere på Vestlolland har solgt, købt eller fået pant i ejendomme og

- jorde optræder eksempelvis ligeledes allerede i 1447, 1451 og 1484, in: Thiset s. 144, 151, 158 og 162. (Kbh. 1892).
53. J. Lindbæk og G. Stemmann: *De danske Helligaandsklostre. Fremstilling og Aktstykker*. nr. 117, 118 og 119 (Kbh. 1906).
 54. D.M. 4. R. II. s.144. (Kbh. 1873).
 55. D.M. 4. R. II. s.148-49 (Kbh. 1873) og Hans Krongaard Kristensen og Bjørn Poulsen: *Danmarks byer i middelalderen*. s. 278. (Aarhus 2016).
 56. Vedrørende de politiske forhold i perioden: Kai Hørby og Mikael Venge: *Danmarks historie. Tiden 1340-1648*. Bind 2.1. (Kbh. 1980).
 57. Astrid Friis: Rigsrådet og Statsfinanserne i Christian III's Regeringstid, in: *Historisk Tidsskrift 10 rk. VI:1*. (Kbh. 1942).
 58. John P. Maarbjerg: *Scandinavia in the European World-Economy ca. 1570-1625. Some Local Evidence of Economic Integration*. American University Studies, Series IX, History, vol. 169 (New York 1995).
 59. HR. III. VI. nr. 506 § 10, 513 § 4 (Leipzig 1899).
 60. *ibid.* nr. 534 § 5 og § 9.
 61. *ibid.* nr. 582 § 7 og 534 § 6 anm. 5.
 62. DGK. Fællesprivilegier for Sjælland, Lolland, Falster og Møn bd. 3. nr. 1. s. 459-60.
 63. HR, 3. VI. nr. 723 § 61. Se desuden Carsten Jahnke: *Das Silber des Meeres. Fang und Vertrieb von Ostseehering zwischen Norwegen und Italien (12.-16. Jahrhundert)* s. 175 anm. 805. (Köln Weimar Wien 2000).
 64. DGK: Fællesprivilegier for Sjælland, Lolland, Falster og Møn bd. 3. nr. 2. s. 460-62 og Nakskov bd. 3. nr. 26 s. 371-73.
 65. Oluf Nielsen (udg.): *Kjøbenhavns Diplomatarium* bd. 1. nr. 212. (Kbh. 1872) se også http://eremit.dk/ebog/kd/1/kd1_212.html (besøgt 30.10. 2017) og Henrik Lundbak: "...Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere". s. 46. (Odense 1985).
 66. Bjørn Poulsen s. 86. (Aarhus 2000).
 67. Troels Dahlerup: Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder, in: *Historisk Tidsskrift 12, R. bd. IV* s. 34. (Kbh. 1969).
 68. P. Enemark: Kornhandel, in: *KLNM* bd. 9. sp. 151 og Johannes Petersen: *Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels und der Getreidepolitik Lübecks* s. 29. (Lübeck 1912).
 69. se <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=20118501#279917,54190613> (besøgt 02.11. 2017) – Regnskaberne fra Rødby er digitaliseret og bringes sammen med Ålborgregnskaber fra samme periode og begynder med opslag nr. 59.
 70. Anders Houl er at finde i opslag nr. 64. - se desuden Poul Enemark: *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede*. bd. 1-2, bd. 2 bilag 24, 25 og 35.2 (Århus 1971) og Bjørn Poulsen: *Late Medieval Migration across the Baltic: The Movement of People between Northern Germany and Denmark*, in: Bisgaard (m.fl.): *Guilds, Towns and Cultural Transmission in the North, 1300-1500* s. 42. (Odense 2013).
 71. Emilie Andersen (udg.): *Malmøkbmanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog. Et bidrag til Danmarks handelshistorie i det 16. århundrede*. s. 88, 93-94 og 105. (Kbh. 1954)
 72. *ibid.* s. 28, 45, 78, 93 og 104.
 73. C. J. Brandt: Kirkelevninger fra Middelalderen, in: *Kirkehistoriske Samlinger 1. R. 1. s. 458-463* (Kbh. 1849-52) og Poul Enemark: *Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning 1-2*. bd. 1. s. 70. (Aarhus 2003) – Enemark, der refererer til Brandt, lokaliserer som denne Købelev til Falster, hvilket ikke er korrekt, da Købelev ligger på Nordvestlolland. Desuden må Mikkel Pedersen være identisk med den "herr. Michel til Købelev", der i 1532 fik tilladelse til at udføre en skude korn til fyrstedømmet eller Tyskland (Kr. Erslev og W. Møllerup (udg.): *Frederik den Førstes danske Registranter* s. 378, 411 og 432). (Kbh. 1879).
 74. Thiset (Kbh. 1892) s. 70-82 samt Peder Dam: *Det øvrige vi nyde. Studier af landgilde og landbrugsproduktion i Danmark i 1600-tallet*. s. 188-196. (Viborg 2010).
 75. DGK: Fællesprivilegier for Sjælland, Lolland, Falster og Møn. bd. 3. nr. 3. s. 462-469.
 76. Fre.1. Reg. s. 17.
 77. HR. III. 8. (1910) nr. 793, 811 og 830, og Munksgaard (1995).
 78. *ibid.*
 79. Georg Galster: Møntfund fra Maribo Amt,

- in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarbog for 1924*. s. 116.
80. HR. IV. 2. (1970) nr. 623.
81. *Da. Kan. Reg.* s. 96. (Kbh. 1881-82).
82. se note 80 nr. 612.
83. Ole Munksgaard: *Lollands Albue – fiske(r) leje, udskibningshavn og krigshavn i tiden 1524-1648. Træk af udviklingen fra fiske- og handelsplads til støttepunkt under kampen om østersøherredømmet*, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 1994* s. 45-57. (Maribo 1994).
84. Emilie Andersen s. 117 (Kbh. 1954).
85. *Da. Kan. Reg. 1535-50* s. 440 og Christian Nielsen: *Øen i bugten - Et dansk øsamfunds handels- og søfartshistorie*, in: *Handels- og søfartsmuseets årbog 1966* s. 192.
86. K. B. 1556-60 s. 365 og Bjørn Poulsen: s. 75, (2011).
87. *Danske Magazin* 4. R. 1. s. 315. (Kbh. 1864), *Da. Kan. Reg.* s. 365-66 og Enemark: *Toldregnskaber* bd. 1. s. 211 og *Dansk oksehandel* bd. 1. s. 539.
88. Ole Arpe Munksgaard (2017).
89. Fre. I. Reg. s. 360.
90. Aabenraa amts inventar og regnskaber 1523, 1535 og 1538-39, se <https://www.sa.dk/ao-soegesider/billedviser?b-sid=279972#279972,54200317> opslag 43 og Haderslev toldregnskaber 1539, se <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/other/index-creator/155/2096383/20118603> samt denne artiklens tabel 2. (begge besøgt 01.12.2017).
91. Bjørn Poulsen: *Skibsfart og kornhandel omkring de slesvigske kyster* s. 53-54, in: *Historie* 1995, 1. (Århus 1995) og samme: *Aabenraa amt og dets økonomi på reformationstiden* s. 26-29, in: *Sønderjyske Årbøger 1992*. (Vojens 1992).
92. Se note 90: Aabenraa amts inventar og regnskaber 1523, 1535 og 1538-39, opslag nr. 43.
93. Se note 90: Haderslev toldregnskaber 1539 opslag 24 og 26 samt denne artikels tabel 2.
94. H.C.P. Sejdelin (udg.): *Diplomatarium Flensborgense, Samlinger af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil Aaret 1559, I-II*. nr, 704, s. 674. (Kbh. 1875-73).
95. *Danske Magazin* 4.6. s. 237f. (Kbh. 1886).
96. Ole Arpe Munksgaard s. 19-20. (2017) og <http://nakskovlokalarkiv.dk/Lokalemoentfund.html>
97. Thomas Riis: *Should Auld Acquaintance Be Forget...Scottish-Danish Relations c. 1450-1707*. Vol. I-II. (Odense 1988).
98. Fre. I. Reg. s. 443 og 455-56, hvor en Hans Skotte fra Nakskov i 1532 omtales, idet han får pasbord til at hente nogle okser i Vordingborg for kongen og sørge for den videre transport af disse.
99. Thomas Riis (1988) s. 69.
100. H.J. Huitfeldt-Kaas (udg.): *Norske Regnskaber og Jordböger fra det 16de Aarhundrede*, bd. 4. hft. 1. s. 278. (Christiania 1903).
101. A. Bugge: *Den norske Trælasthandels Historie* bd. 1-2. bd. 1. s. 318 og 323. (Skien 1925).
102. Fre. I. Reg. s. 223-24 og s. 425.
103. Krongaard Kristensen og Bjørn Poulsen (2016) s. 416.
104. *Da. Kan. Reg. 1535-50* s. 119.
105. *ibid.* s. 119-20.
106. C. F. Bricka (udg.): *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-55*. s. 184-85. (Kbh. 1885-86) og 1556-60 s. 158.
107. Bjarne Stoklund (1959) s. 108.
108. K.B. 1551-55. s. 84.
109. M. Mackeprang: *De danske købstæders skattevæsen indtil begyndelsen af det 17. Århundrede*, in: *Historisk Tidsskrift* bd. 7. 3 rk. s. 187 (Kbh. 1900-02).
110. *Indberetningerne er udgivet af Ole Færch: Claus Gjordsens register over kongeligt gods og rente 1525* (Auning 2014). En indgående kritik af Færchs udgivelse kan læses i Carsten Jahnkes anmeldelse, in: *Historisk Tidsskrift* bd. 117, hft. 1. (Kbh. 2017).
111. Ole Degn: *Byer, byhierarkier og byudvikling i Danmark 1550-1700*, in: *Historie. Jyske Samlinger* 17,4. s. 540-41 (Århus 1987-89).
112. Iben Fønnesberg-Schmidt: *Købstædernes militære ydelser før 1570*, in: Søren Bitsch Christensen (udg.): *Renæssancens befæstede byer. Danske bystudier*, 5 s. 99-144 (Aarhus 2011) Udskrivningerne findes på s. 129-44.
113. K.B. 1556-1560 s. 41 (Kbh. 1887-88).

Den spanske syge på Lolland-Falster

Af speciallæge Hans Trier

Den spanske syge var en verdensomspændende epidemi, der hærgede i 1918-1920 og var forårsaget af en influenzavirus af særlig dødbringende art. I Danmark døde mindst 15.000 mennesker af sygdommen. På Lolland-Falster, hvor ca. 500 mennesker omkom, ramte epidemien meget ujævnt, hårdest i Nakskov og på øvrige Vestlolland, mildest på Midtlolland. Artiklen beskriver epidemien på baggrund af beretninger fra øjenvidner, embedslægers og andre lægers optegnelser, de lokale aviser samt lokalt arkivmateriale. Epidemien fik frygtelige konsekvenser for enkeltpersoner og familier, og myndighederne og hjælpeorganisationerne fik travlt med at dæmme op for katastrofen og sikre de syge pleje og behandling. I amtets to største byer Nykøbing og Nakskov blev der i efteråret 1918 på henholdsvis privat og kommunalpolitisk initiativ etableret nødlazaretter for influenzasyge. I Nakskov var det offentligt finansierede hjælpearbejde nok atypisk for landets byer, men typisk for det socialdemokratiske bystyres generelle måde at håndtere socialpolitikken på.

Kort før sin død fortalte gårdejer Hans Laurits Hansen (1886-1968), Hæsø ved Vejleby på Sydlolland, om sit lange liv til et familiemedlem, der skrev hele hans historie ned. Beretningen er indleveret til Sydlollands Lokalhistoriske arkiv.¹ Om den spanske syge berettede han:

“Ligeledes skete det under den spanske syges rasen, at min nabo til den anden side, Askø, (altså ret langt borte) blev meget syg og hans kone også. Konen døde, og han kunne ikke røre sig. Hans gamle mor var der og kunne heller ikke gøre noget, og ingen turde hjælpe. Man var jo bange for smitten, og det var vel heller ikke ugrundet. En nabo over ved ham kom så til mig og spurgte, om jeg turde være med til at lægge konen i kisten. Vi havde en 5-6 børn, jeg talte med mor om det og hun sagde: Jo, det er vor pligt. Jeg gik så ud i et fraliggende brændehus og skiftede helt tøj, så gik jeg med der over. Nu traf det sig, at jeg havde en hel flaske snaps stående, den tog vi med, og før vi gik ind, tog vi et par gode slurke heraf, og ligeledes da vi gik igen. Vi fik lagt konen i kisten, men det var svært, hun lå tværs over sengen og var helt blå, og det var en meget stor og kraftig kone. Desuden var hun frugtsommelig, så vi måtte bakke

noget med hinde, før vi fik det gjort. Så gik vi hver til sit, jeg hjem og klæde om i brændehuset. Der var ingen af os, der fik den spanske syge, men morsomt var dette hverv nu ikke.”

Denne beretning fra Sydvestlolland indeholder på mange måder essensen af, hvordan befolkningen oplevede og huskede den spanske syge. Den fortæller om frygten for at blive smittet af den farlige influenza og om, hvordan man søgte at begrænse smitten med et velkendt gammelt desinfektionsmiddel som alkohol. Den siger noget om isolationen på landet, om dødens nærvær og det særligt tragiske omkring gravide kvinder og deres fostres høje dødelighed. Og så fortæller den en historie om, hvordan nogle – måske de færreste – mennesker af pligtfølelse overvandt frygten for smitte og hjalp deres nødstedte naboer.

Dele af Lolland-Falster blev ramt særligt hårdt af den spanske syge, og navnlig Nakskov måtte lide. Regionen er et godt eksempel på, hvor forskelligt svøben ramte selv i tæt forbundne naboområder, og også på forskellene i den måde, hvorpå myndigheder og befolkning søgte at imødegå epidemitruslen.

En glemt epidemi

I mange år syntes den spanske syge at være glemt både af de læger, der skulle behandle og bekæmpe epidemiske sygdomme, og af historikerne. Det kan blandt andet bero på, at den ikke var nogen succes for lægevidenskaben. For sygdommen kunne ikke behandles effektivt med nogen kendte midler. For historikerne kom der hurtigt andre, og måske umiddelbart mere dramatiske og betydningsfulde begivenheder at beskæftige sig med: 1. verdenskrigs afslutning, social uro og i nogle lande revolutionære omvæltninger, spørgsmålet om Sønderjylland og senere i mellemkrigstiden kampen mellem demokrati og totalitære bevægelser.

På den måde kan den spanske syge på trods af det enorme antal døds ofre siges at være blevet fortrængt i historieskrivningen – i hvert fald den officielle. Men mindet om denne katastrofe har alligevel levet videre på et mere skjult plan, nemlig som overleverede fortællinger i de familier, der blev hårdest ramt. Hundredåret for den spanske syge er en passende anledning til at genopfriske, hvad der skete dengang.

Epidemien formede sig på Lolland-Falster på mange måder som en repræsentativ miniudgave af dens generelle forløb her i landet. Men fordi Nakskov blev usædvanligt hårdt ramt, og fordi hjælpeinitiativerne her skete efter en overvejende kommunalt finansieret og derfor noget atypisk model, har jeg gravet lidt dybere i denne bys forhold.

Jeg indleder artiklen med et summarisk overblik over, hvad den spanske syge var, hvornår og hvordan den ramte Danmark, og hvilke initiativer myndigheder og andre tog på nationalt niveau. De efterfølgende afsnit handler om lokale forhold på Lolland-Falster og især Nakskov. Ved citater er anvendt nutidig retskrivning.

Kilderne

Mine kilder er beretninger fra officielle sundhedsmyndigheder, dvs. Sundhedsstyrelsen og embedslægerne, den lokale presse² samt beretninger fra øjenvidner, nedskrevet flere årtier efter epidemien. Nakskov Lokalhistoriske Arkiv, Guldborgsund Stadsarkiv, Falsters Egnshistoriske Arkiv og en række andre arkiver, biblioteker og museer har bidraget med yderligere dokumenter og fotos, hvilket jeg skylder dem stor tak for.

Som tidligere mangeårig embedslæge synes jeg, det var særligt interessant at inddrage embedslægernes årlige medicinalberetninger som kilder. Embedslægerne var i flere hundrede år frem til 2016 betegnelsen for statsansatte læger med en række for-

skellige opgaver. De skulle føre tilsyn med sundhedsvæsenet, bekæmpe smitsomme sygdomme, rådgive kommuner og amter om sundhedsforhold og udføre retsmedicinske opgaver for politiet. De var i 1918 organiseret i 78 lægedistrikter med hver sin kredslæge. I hvert af de 20 amter fungerede én af kredslægerne som amtslæge, der ud over kredslægefunktionerne også havde overordnede administrative opgaver dækkende hele amtet. Næsten alle landets embedslæger var dengang samtidig deltidspraktiserende læger, der udførte almindelig patientbehandling.

Alle embedslæger skulle fra tidligt i 1800-tallet hvert år udarbejde en medicinalberetning (i noterne forkortet MB) om deres aktiviteter og om sundhedstilstanden i deres område. Landets øvrige læger skulle indsende en årlig beretning til deres kredslæge, som indarbejdede oplysningerne i sin egen beretning og sendte det hele til amtslægen. Amtslægen udarbejdede en beretning for hele amtet og sendte årets beretninger til Sundhedsstyrelsen, som sammenfattede indholdet af dem i den årlige "Medicinalberetning for den danske Stat". Medicinalberetningerne udgør samlet set en fremragende kilde til sundhedsforholdene og til levevilkårene for den danske befolkning på helt lokalt niveau gennem 200 år.

Hvad var den spanske syge?

Den spanske syge var en meget dødbringende influenzaepidemi, der ramte alle verdensdele i 1918-1920. Den fik sit navn, fordi den tidligt i 1918 blev beskrevet i spanske medier, mens omtalen af den var underlagt censur i de lande, der deltog i 1. verdenskrig. Det betød dog ikke, at den havde sit udspring i Spanien, men betegnelsen kom hurtigt til at hænge fast, også i danske aviser.

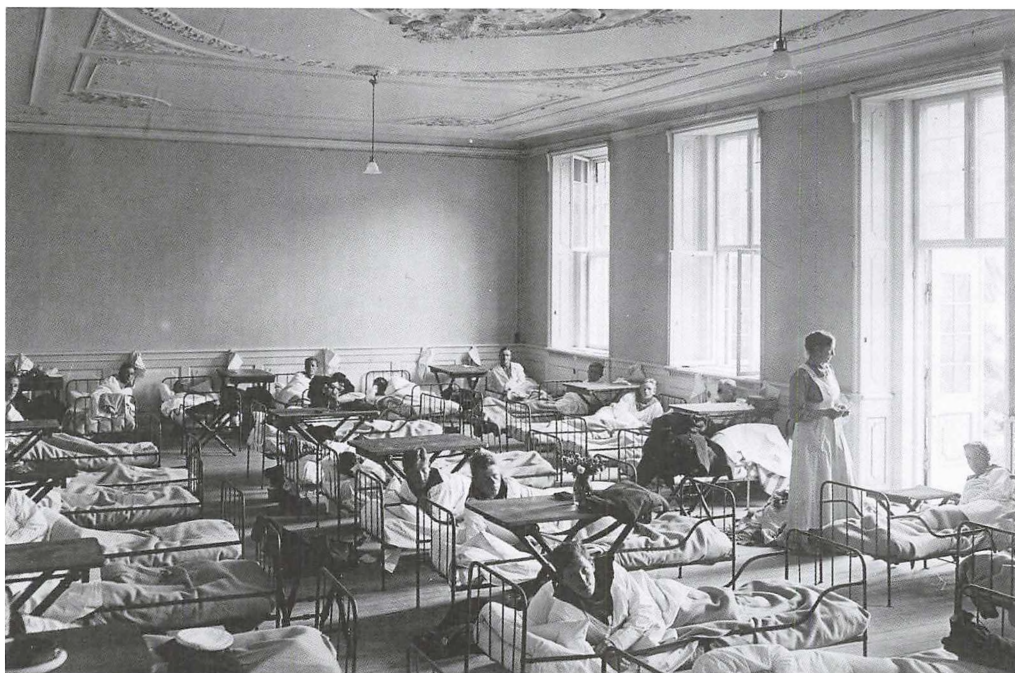
I 1918 vidste ingen, hvad der var årsag til den spanske syge. Lægevidenskaben

formodede, at det var en særlig ondskabsfuld variant af influenzasygdommen. Denne infektionssygdom havde været kendt i århundreder som en generende, men oftest mild og sjældent over få uger varende sygdom med feber, hoste, hovedpine og smerter i kroppen. Siden antikken havde man jævnligt haft influenzapandemier, dvs. epidemier, der bredte sig til flere verdensdele. I 1918 huskede man den seneste pandemi, som kom fra Rusland. Den hærgede i Danmark med ret høj dødelighed i 1889-92.

Man havde en relativt klar opfattelse af, at sygdommen kunne overføres med dråber fra de syge menneskers (og dyrs) luftveje, f. eks. ved hoste eller nysen. I løbet af et par dage efter udsættelse for smitte fik patienten betændelse i luftrøret og bronkieslimhinderne.³

I slutningen af 1800-tallet påviste man bakterier som årsag til en lang række infektionssygdomme: tuberkulose, lunge- og byldepest, kolera, tyfus og mange andre. Man kunne se bakterierne i lysmikroskop og dyrke dem på vækstmedier i laboratoriet. Men ved mange smitsomme sygdomme manglede man stadig at identificere en specifik mikroorganisme. Den tyske mikrobiolog Richard Pfeiffer havde under den russiske influenzapandemi isoleret en lille bakterie – *Haemophilus influenzae* – som han mente var årsag til influenzaen. Men i 1918 kendte ingen videnskabsmand med sikkerhed sygdommens årsag, og Pfeiffers bud viste sig at være forkert. Man regnede med, at den skyldtes en lille bakterie eller måske en virus, som er en anden type mikroorganisme.

Først i 1933 påviste man for første gang i laboratoriet en specifik virus, der udløste en influenzaepidemi.⁴ Virus kan ikke dyrkes på almindelige næringssubstrater, som bakterier kan. De kræver levende celler – f. eks. fra hønseæg – for at kunne formere sig. Desuden er influenzavirus oftest for små til

Sengestue på Marinelazarettet, et nødhospital for søværnets influenzasyge og senere også civile patienter. Fotograferet af Holger Damgaard, formentlig ved indvielsen midt i juli 1918. Det Kongelige Bibliotek.

at kunne ses i et almindeligt lysmikroskop, men de kan iagttages med elektronmikroskoper, der først blev opfundet i 1930'erne.⁵

Der blev påvist tre forskellige arter influenzavirus, der kunne smitte mellem mennesker – A, B og C. Nye influenzapandemier i 1957, 1968 og 1977 – alle mildere end den spanske syge – udløste yderligere forskning. Formålet var blandt andet at skaffe større indsigt i, hvorfor pandemien i 1918-1920 blev så voldsom.⁶

Forskerne konstaterede, at influenza generelt kunne overføres til mennesker fra fugle, svin og andre dyr, alt afhængig af hvilken undertype det drejede sig om. Der opstår hele tiden ved mutation nye typer af influenzavirus. De influenzavirustyper, der forårsager epidemier og nogle gange pandemier, er oftest forskellige fra år til år.

Selv om man længe har kunnet vaccinere mod influenza, bliver man på grund af de vekslende virustyper nødt til at fremstille nye vacciner til hver ny sæson. Det er ikke til at forudsige, hvornår der kommer en pandemi ligeså dødelig som i 1918. Den seneste pandemi kom i 2009. Den skyldtes influenzavirus A af undertypen H1N1 og var relativt mild.⁷ Først i 2005 blev det klart, at den spanske syge skyldtes influenzavirus type H1N1. Ved moderne genteknologi blev der påvist influenzavirus H1N1 i væv fra mennesker, der var døde af den spanske syge i 1918-1919.

Den spanske syge blev meget omfattende og dødelig af to grunde. For det første ramte sygdommen usædvanligt mange mennesker, måske halvdelen af jordens befolkning. Den var tilmed usædvanligt hyppig blandt yng-

re voksne, måske på grund af manglende immunitet. For det andet var den spanske syge alvorligere end almindelig influenza. Ifølge nutidig forskning var den udløsende virus i 1918 særligt tilbøjelig til at fremkalde en svær betændelse i lungernes yderste lufttrørsforgreninger. Det skyldtes måske et overreagerende immunsystem, hvilket kan bero på særlige egenskaber ved proteinerne i viruspartiklens kapsel.⁸ Det medførte svære komplikationer, især en ondartet lungebetændelse med blødning i lungevævet, svær åndenød, ophostning af blodigt slim og til slut svigt af lungefunktionen, så de syge på grund af lav iltmætning i blodet i slutstadiet fik en mørkeblå til sort kulør.⁹ Også ligene blev mørke, hvilket førte til, at den spanske syge af mange blev opfattet som identisk med pestsygdommen – den sorte død.

Pandemien 1918-1920 og forløbet i Danmark¹⁰

Den spanske syges første bølge opstod øjensynligt i USA i marts 1918. Den spredtes herefter via soldater i amerikanske militærlejre og troppetransporter til Europa. I juli 1918 havde den nået Nordafrika, In-

dien, Kina og Australien. Koncentration af soldater i træningslejre, transportskibe og på 1. verdenskrigs slagmarker fremmede spredningen.

Pandemiens anden bølge startede – muligvis i Frankrig – i august samme år. Herefter bredte den sig eksplosivt til resten af verden, så den i januar 1919 havde nået næsten alle beboede områder på kloden.¹¹

Den spanske syge kom i Danmark i tre bølger: Første bølge, eller sommerbølgen, varede fra juli til september 1918. Den var ret mild, men synes at have ramt militærforlægninger særligt hårdt. Der blev anmeldt omkring 80.000 tilfælde af de behandlende læger. Den anden bølge varede fra oktober 1918 til april 1919, hvor omkring 650.000 influenzatilfælde blev anmeldt. Den tredje bølge med ca. 170.000 anmeldelser varede fra januar til april 1920. Influenza var blandt de smitsomme sygdomme, for hvilke lægerne skulle anmelde det ugentlige antal konstaterede tilfælde til den lokale embedslæge, som sendte oplysningerne videre til Sundhedsstyrelsen. Sundhedsstyrelsen skønnede i 1919, at lige så mange tilfælde ikke blev anmeldt af lægerne. Den

Motorambulance med personale ca. 1920. Under den spanske syge blev der ellers ofte benyttet hestetrukne ambulancer til patienttransporter. Nakskov Lokalhistoriske Arkiv.

spanske syge ramte således skønmæssigt godt halvdelen af den samlede danske befolkning på ca. 3,1 millioner mennesker.¹²

Alle tre bølger startede i hovedstadsområdet, bredte sig herefter til en række købstæder og sidst til provinsbyernes opland. Hvorfra den spanske syge kom til Danmark vides ikke med sikkerhed – måske fra Tyskland, måske Norge. Men i anden uge af juli steg antallet af tilfælde brat i København. Blandt andet sås større udbrud blandt soldater både på flådens skibe og i den store militærstyrke – sikringsstyrken – der var indkaldt under 1. verdenskrig til at forsvare landets neutralitet. Der var også andre ophobede tilfælde blandt især yngre ansatte i nogle af byens forretninger og på kontorer og andre arbejdspladser.

Den 13. juli blev det første dødsfald meldt fra København, hvorfra epidemien spredte sig eksplosivt til resten af hovedstadsområdet. Ikke mange dage senere dukkede den op i købstæderne i Roskilde

og Frederiksborg amter. Samtidig spredtes den ad søvejen til Assens og Hjørring og efterfølgende til landets øvrige købstæder. Fra købstæderne spredtes influenzaen i løbet af slutningen af juli samt august til landområderne, så intet sogn gik fri. Jernbanestationer og ferierejsende blev af flere embedslæger nævnt som udvekslingscentre og transportører for smitten.¹³ I september måned 1918 var der forbavsende få nye sygdomstilfælde.

Der var flest dødsfald blandt unge mellem 15 og 40. Kun få tusinde mennesker over 65 år fik sygdommen. Den gennemsnitlige dødelighed under den samlede epidemi var ca. 2 % af de syge, hvilket var 5-20 gange højere end under vanlige influenzaepidemier. Blandt gravide kvinder sås foruden en særlig høj dødelighed også et stærkt øget antal spontane aborter. Hvis den angrebne person i forvejen led af hjertesygdom eller tuberkulose var dødeligheden særligt høj.¹⁴

Aspirinpakning ca. 1920. Aspirin er et febernedsættende og smertestillende lægemiddel, der ofte blev givet til influenzapatienter, og som fortsat anvendes. Dansk Farmacihistorisk Fond.

Glaseballage til kinin-tabletter ca. 1918. Kinin er febernedsettende og indgik som standardbehandling ved spansk syge. Dansk Farmaci-historisk Fond.

I alt døde i 1918-1920 efter Sundhedsstyrelsens skøn mellem 15.000 og 18.000 danskere af influenza, heraf ca. 2/3 i anden bølge.¹⁵ Usikkerheden om tallet skyldes blandt andet, at mange dødsattester på landet ikke blev udstedt af læger, men af såkaldte ligsynsmænd. De var lægfolk, der ikke havde samme forudsætninger som lægerne for at fastslå dødsårsagen, og som heller ikke behøvede at gøre det.¹⁶ I "normale" influenzaår døde oftest kun få hundrede af sygdommen.

Symptomer, behandling og følger

Særlige beskrevne symptomer for den spanske syge var næseblod, blodigt opspyt og i svære, oftest dødelige tilfælde mørkefarvning af huden, navnlig i ansigtet. Ifølge Statens Sygekasseinspektorat fik 13 % af de sygekassemedlemmer, der havde konsulteret læge på grund af influenza, konstateret lungebetændelse. Ca. hver fjerde af patienterne med lungebetændelse døde ifølge denne opgørelse.¹⁷

Forholdsregler mod Epidemien.

Paa Foranledning af Københavns Sundhedsstyrelse er der opslaaet Plakater paa Københavns Gader, hvori det indskærpes, hvad Folk bør gøre for at hindre Influenzaepidemiens Udbredelse. Plakaten nævner følgende 12 Foranstaltninger:

- 1) Iagttag den størst mulige Renlighed.
- 2) Hold Haanden for Munden, naar De hoster eller nyser.
- 3) Pas paa, at ingen hoster, nyser eller taler ind i Ansigtet paa Dem.
- 4) Hold Telefontragten ren, særlig hvor den bruges af mange.
- 5) Sørg for god Udluftning af Værelserne.
- 6) Hold de raske saa vidt muligt borte fra de syge.
- 7) Undgaa unødvendige Besøg hos de syge.
- 8) Staa ikke for tidligt op efter Sygdommen.
- 9) Undgaa de Steder, hvor mange Mennesker er samlet.
- 10) Udsæt større Møder og Forsamlinger.
- 11) Kør ikke mere end nødvendigt i Sporvogn.
- 12) Sørg for, at Børnene er saa meget som muligt i fri Luft.

Sundhedsstyrelsens 12 råd til befolkningen mod smitte med influenza. Her fra Vestlollands Avis 24. oktober 1918.

Influenzaen kunne ikke helbredes med medicin. Der blev givet generelle midler mod bakterier, febernedsættende medicin, smertestillende og beroligende midler, puls-nedsættende medicin som digitalis samt alment stimulerende medicin som kamfer, koffein og alkohol. Der blev forsøgt seruminjektioner blandt andet ud fra hypotesen om, at bakterier forårsagede sygdommen eller den tilstødende lungebetændelse. Talrige andre midler og kure blev falbudt som virksomme af forskellige producenter. I desperation tog befolkningen, og også nogle læger, en række ellers glemte behandlingsmetoder op.

Ofte var der en rekonvalescensfase på adskillige måneder efter den akutte sygdomsfasen. Mange patienter var ikke så arbejdsdygtige som før sygdommen. Enkelte lokalhistoriske artikler nævner, også med indberetninger til Sundhedsstyrelsen som kilder, månedlang nervesvækkelse eller rekonvalescens hos mange patienter.¹⁸ I årene omkring 1920 fremkom i lægetidskrifter artikler om langtidskomplikationer til den spanske syge, herunder depression, psykose, nervesvækkelse (neurasteni), hjernebetændelse (encephalitis lethargica), hjertesygdom samt kronisk svækket lungefunktion på grund af betændelsestilstand (kronisk bronkitis og pneumonitis).¹⁹

Myndighedernes råd og indgreb

Sundhedsstyrelsen og Københavns Lægeforening kom i epidemiens anden bølge i oktober 1918 med råd på plakater, i aviser m.v. Der blev rådet til personlig renlighed, at holde hånden for munden ved hoste eller nys, at undgå at blive hostet, nyst eller talt til ind i ansigtet og at holde telefontrakte rene. Sygeværter skulle udluftes og raske adskilles fra syge. Unødvendige besøg hos syge og på steder med store menneskeforsamlinger skulle undgås. Store møder og forsamlinger blev anbe-

falet udskudt og sporvognskørsel begrænset. Personer, der plejede de syge, skulle vaske hænder, når de forlod sygeværket. De syge skulle ufortøvet gå i seng og holde sig der, til de havde været feberfri i et par døgn. Derefter skulle de – også af hensyn til smitten – holde sig i hjemmet i 3-4 dage. Børn skulle være så meget som muligt i fri luft.²⁰

Vitale samfunksfunktioner blev påvirket af det høje sygefravær blandt de ansatte. Navnlig havde telefoncentralerne, jernbanerne og postvæsenet mange syge, så f. eks. køreplaner måtte indskrænkes og post uddeles af nabodistrikternes personale.

Særlige faktorer for sygdommens spredning var sammenstuvning af personer i bygninger og transportmidler. Flere læger pegede i faglige artikler og rapporter i 1918-1920 på betydningen af dårlige boligforhold for influenzaens udbredelse.²¹

Under første bølge blev skolernes sommerferie af Sundhedsstyrelsen forlænget med tre uger. Den 12. oktober 1918 blev skolerne i Københavns og Frederiksberg kommuner og en del af Københavns amt lukket igen. Skoler i resten af landet kunne lukkes efter nærmere aftale mellem skoledirektionerne og embedslægerne. Nogle steder varede skolelukningerne til efter nytår 1919.

Den 23. oktober 1918 lukkede Justitsministeriet teatre, varieteer, biografteatre, danselokaler, koncertlokaler og lignende forlystelsesanstalter i København og på Frederiksberg. I provinsen kunne tilsvarende etableringer lukkes af embedslægen efter skøn. Disse regler blev ophævet eller lempet igen den 15. november. Den 1. november henstillede Kirkeministeriet til præsterne at begrænse antal deltagere ved bryllupper og begravelser (fra den 8. november til maksimalt 50 personer) og at afkorte gudstjenester til ½ time.

Sundhedsvæsenet under pres

Influenzaens anden bølge medførte udtalt pladsmangel på mange hospitaler fra slutningen af oktober 1918. I København og mange købstæder blev der derfor oprettet nødhospitaler og lazaretter, blandt andet i skoler og i fattiggårdenes sygestuer. Der blev ansat ekstra plejepersonale på hospitalerne og mange steder i kommuner og sygekasser. I København udvidede man lægevagten, som fik stillet biler og benzin gratis til rådighed.

Frivillige organisationer som Røde Kors og Frelsens Hær ydede en stor hjælpeindsats med pleje i hjemmene og madlavning. Private organisationer indsamlede store beløb til betaling af øget hjælpeindsats. Pengene gik til lægehjælp, sygepleje, medicin, nødhospitaler, hjemmepleje, madordninger, tøj, sengetøj og kontanthjælp til nødstedte familier.

Den spanske syge rammer Lolland-Falster

Maribo amt omfattede fire lægekredse. Amtslægen var Søren Damsgaard (1859-1929), der selv dækkede Falster-kredsen. Han skulle som overordnet embedslæge indsamle sygdomsstatistik for hele Lolland-Falster. I sin medicinalberetning for 1918 skrev han om influenzaens første bølge: "Allerede i juli havde epidemien sine fortrøpper fremme, men i så ringe grad, at man i almindelighed ikke har erkendt det".

I oktober kvartal ramte sygdommen området med voldsom kraft, men til amtslægens store undren meget forskelligt i de forskellige dele af amtet. Således havde byen Nakskov i forhold til befolkningstallet seks gange så mange syge som Rødby og fire gange så mange døde som Nysted. Vestlollands Lægekreds havde i dette kvartal 3,15 dødsfald pr. 1000 indbyggere, hvilket var næsten tre gange så mange dødsfald som Midtjylland (1,20 pr. 1000). På Falster

døde 1,88 pr. 1000 og på Østlolland 1,83 pr. 1000. Damsgaard kommenterede forskellene i sin beretning: "Som et mærkeligt fænomen, for hvilket ingen forklaring er at finde, skal jeg endelig kun gøre opmærksom på Midtllands forhold til epidemien med det færreste antal syge, skønt det er omgivet på begge sider af stærkt hærgede landsdele."²²

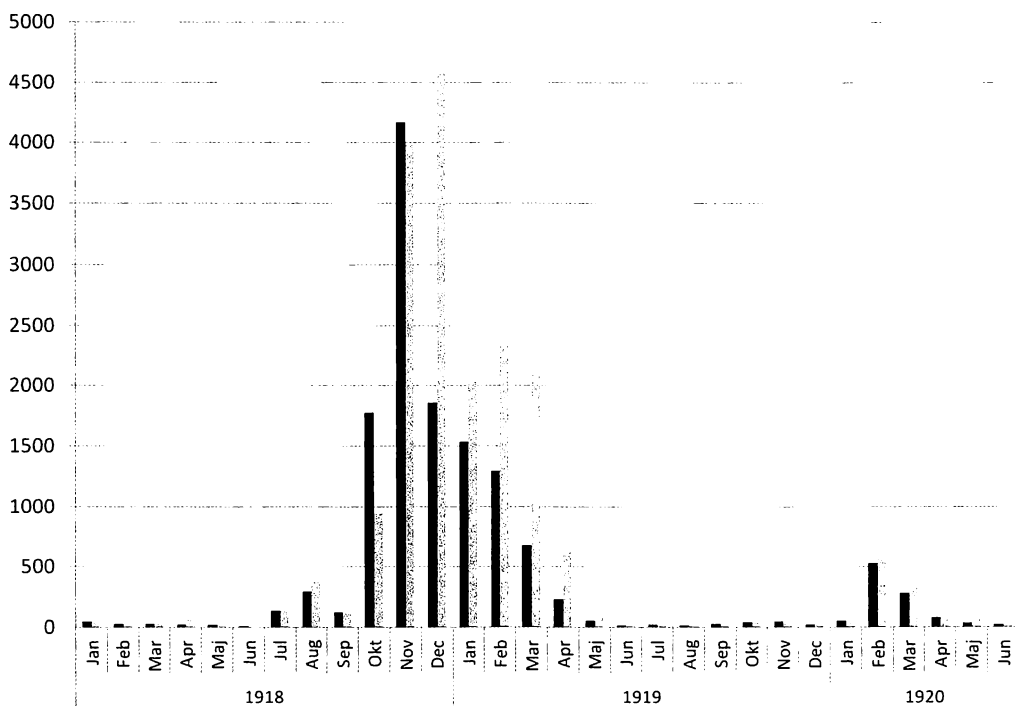
I alt døde under hele epidemien ca. 500 mennesker på Lolland-Falster af influenza.²³

Den gamle Nystedlæges iagttagelser

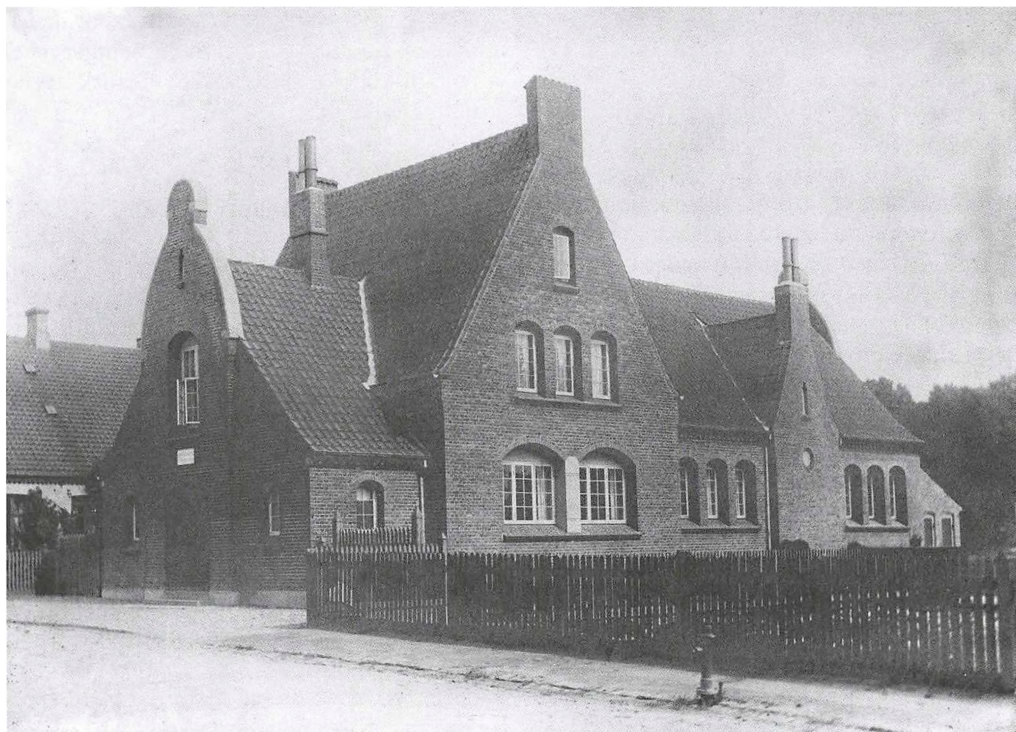
Praktiserende læge Carl Adam Hansen (1847-1927) havde i 1918 været læge i Nysted i 43 år. Han havde således også oplevet den russiske influenza i 1889-92. Den

27. marts 1919 skrev han en stor artikel i Ugeskrift for Læger om sine erfaringer med behandling af patienter med spansk syge. Han noterede, at Lolland-Falster næsten var gået helt fri af den første bølge hen over sommeren, og særligt Nysted og omegn var slet ikke blevet ramt helt frem til slutningen af oktober 1918. Dr. Hansen hæftede sig ved de mange patienter med "nervøse" symptomer. Det kunne være overvældende træthed og søvntrang, men også uro, hvileløshed og søvnløshed. Om en af patienterne skrev han:

"Den 30. november blev jeg anmodet af politiet om at se til en ukendt mandsperson, der opholdt sig i banegårdens ventosal i

Antal anmeldte influenzatilfælde i hhv. byer (sorte søjler) og på landet (grå søjler) i Lolland-Falsters lægekreds 1. januar 1918 til 30. juni 1920. Bemærk at epidemien under anden og tredje bølge som i resten af landet nåede sit højdepunkt noget senere på landet end i byerne. Kilde: Medicinalberetning for Kongeriget Danmark, Sundhedsstyrelsen 1918-1920.

Menighedshuset i Voldgade i Nykøbing Falster. Huset blev i 1918 på initiativ fra Røde Kors anvendt som nødlazaret for influenzapatienter. Datering ukendt. Falsters Egnshistoriske Arkiv.

sindsforvirret tilstand. Det var en lille, spinkel mand, formentlig tjenestekarl, påklædt som til en rejse. Han forstod aldeles ikke tiltale, mumlede af og til usammenhængende eller meningsløse ord, stirrede ud for sig med et afvekslende tomt, forskræmt eller forbitret blik. Af og til indtog han en truende holdning, ville slå og sparke. Han indlagdes på sygehuset.”²⁴

Næste dag konstaterede dr. Hansen ved lytteundersøgelse af mandens brystkasse, at der var tilstødt lungebetændelse:

“Temperaturen bevægede sig de følgende dage mellem 40,3 og 39: pulsen 130. Uroen tabte sig; han henlå i en fuldstændig koma-tøs tilstand og døde den 3. december uden at være kommen til bevidsthed. Det viste

sig at være en tjenestekarl fra Herritslev, der havde begivet sig på vej for at komme med toget. I nævnte landsby herskede influenza vidt og bredt, og der havde været flere (5) dødsfald af lungebetændelse.”

De skræmmende psykiske symptomer, hvor patienterne flakkede om i omtåget tilstand, påkaldte sig i det hele taget megen opmærksomhed, også i pressen.

Røde Kors organiserer i Nykøbing

I Nykøbing var sygehuset overfyldt. Derfor blev der på initiativ af præsidenten for Røde Kors’ dameafdeling for Falster, fru K.D. Mikkelsen, den 9. november åbnet et hjælpelazaret med plads til ca. 25 patienter i Menighedshuset i Voldgade. Det blev

bemandet med Røde Kors-søstre og kvinder fra Samaritanerforeningen. Der blev annonceret efter en sygeplejerske, og det lykkedes at skaffe en fra København. Lægetilsynet blev varetaget af overlæge Christian Kier (1871-1961) fra sygehuset, som modtog patienter med lungebetændelse. Lazarettet tog de lettere angrebne, mest fra byen, men også fra landdistrikterne. Allerede den 13. november var lazarettet fuldt belagt. Lazarettet fungerede efter kilderne at dømme umiddelbart uden udgift for kommunen.

Den helt lokale Røde Kors-afdeling i Nykøbing by gik også i aktion. Sammen med lokale læger og Frelsens Hær med dens slumsøstre fik afdelingen organiseret madordning til hjemmeliggende syge efter lægeattestation. Allerede den 9. november blev der uddelt 50 middagsportioner. Maduddelingen blev yderst populær, og i slutningen af november var man oppe på daglig uddeling af to-retters middage à 60 øre til 150-160 personer, enten som særlig feberkost eller rekonvalescentkost. Der var imidlertid fortsat et udækket behov. Røde Kors søgte derfor den 28. november byrådet om tilskud til kostordningen og til den dyre gas til madlavningen i Frelsens Hærs køkken, hvilket byrådet bevilgede kort før nytår. Madordninger, lazarettet og hjælp i hjemmene blev støttet, ved at 30 unge damer fra Røde Kors den 14. november indsamlede 7700 kr. i frivillige bidrag.²⁵

På sygehuset i Nykøbing var der mange syge blandt sygeplejerskerne, så lægerne opfordrede via pressen byens kvinder til at hjælpe. Dog skulle kvinderne selv have haft sygdommen, da man antog, at man ikke kunne få den to gange.²⁶

Den 18. november meddelte *Lolland-Falsters Folketidende*, at et lazaret på skolen i Stubbekøbing var taget i brug, da sygehuset var overfyldt. De allerfleste tilfælde var dog lettere. Offentlige funktioner

som postvæsenet blev påvirket. Således måtte postkontoret i Nykøbing sende personale til kollegerne i Saksøbing, der havde haft mandefald.²⁷

Nykøbings skoler og biografer lukkes

Amtslæge Søren Damsgaard mente, at sygdommen var kommet fra København. Skolelukninger gjorde sygdommens spredning mindre eksplosionsagtig, men til gengæld strakte den sig over et længere tidsrum. Men det var en fordel, for som han skrev: "... herved har man undgået hospitalsnød og sygeplejemangel."

Embedslægerne skulle beslutte skolelukningerne i samråd med skolemyndigheden. Beslutningen var ikke altid baseret på rationel vurdering af smittefaren – også andre hensyn kunne spille ind. Således svarede overlærer Th. Bang (1872-1930) i et interview med *Lolland-Falsters Stiftstidende* den 23. oktober 1918 på spørgsmålet, om det ikke var på tide at lukke skolerne, som man havde gjort andre steder:

"Jeg finder ikke, det er uforvarsomt at vedblive med undervisningen. Her på Østre Skole har vi i 22 klasser 20 elever, som er angrebet af sygdommen, medens en del er hjemme på grund af, at sygdommen findes i hjemmet. På Nørre Skole er der kun et par elever syge, medens betalingskolen har et noget lignende antal som os. Hvad der forekommer mig at være det mest foruroligende er, at de fleste tilfælde er i to klasser, så de tilsammen har flere syge end alle de andre klasser tilsammen. Som sagt synes jeg ikke, der er nogen presserende grund til at lukke skolerne, men der er i dag næsten panik blandt publikum, og på grund heraf har jeg anbefalet, at man lukker skolen. Det er bedre at gøre dette, end Folk skal være kede af at sende deres børn i skole".

Avisen meddelte samme dag, at alle kommuneskoler på amtslægens foranledning blev lukket. På Katedralskolen havde rektor

Reportage om den spanske syge på Lolland-Falster i Vestlollands Avis 26. oktober 1918. Avisernes beretninger handlede især om de enkelte dødsfald, om lukninger af skoler og forlystelser samt om, hvorvidt epidemien var i fremgang eller tilbagegang.

Den spanske Syge paa Lolland-Falster.

Har Epidemien kulmineret?

Under en Samtale i Dag med Læge Rosengreen udtalte denne som sit Syn paa Epidemien, at denne nu er ved at være i Tilbagegang. Der er nemlig et noget mindre Antal ny Tilfælde anmeldt i Dag sammenlignet med de foregaaende Dage, og alle de ny Tilfælde er af lettere Art.

Det er at haabe, at Epidemien virkelig har kulmineret, saa vi inden længe er Sygdommen kvit.

Et Dødsfald i Kragenæs.

Et af de Steder paa Vestlolland, hvor Influenzaepidemien har grebet stærkest om sig, er i Kragenæs, hvor der skal være forefaldet 16 Tilfælde.

Desværre kommer der ogsaa herude fra Meddelelse om et Dødsfald, nemlig Hotelejer Svend Hommel. Han blev syg i Søndags, og i Løbet af Ugen bar det mod en voldsom Krise, som han altsaa ikke kunde staa igennem. Hommel købte Kragenæs Hotel den 20. Marts i Aar af Hotelejer Nielsen; indtil da havde han været Hestehandler med Bopæl i Horslunde. Det er altsaa kun godt et halvt Aar, han boede i Kragenæs. Hommel, der blev 31 Aar gammel, var ugift.

bliver Kafémusikken i Hotel Skandinaviens Restaurant ikke berørt af Forbudet.

I Maribo

har man foreløbig udsendt en Meddelelse, hvorved alle offentlige Baller og Foreningsballer i offentlige Lokaler forbydes.

I Rødby

bliver alle Skoler lukkede fra paa Mandag og foreløbig i 8 Dage. Lukningen gælder ogsaa Handelsskolen og Teknisk Skole.

Samtidig er der baade i Rødby og Fuglse Herred nedlagt Forbud mod, at Danselokaler benyttes til offentlige eller private Baller.

I Nysted

har der hidtil kun været meget faa Tilfælde af Influenza, og af disse har kun et enkelt været ret alvorligt. Der vil derfor foreløbig ikke blive Tale om at lukke Skolerne, men i Byraadet blev der Fredag Aften forhandlet om eventuelle Foranstaltninger, hvis Epidemien skulde gribe videre om sig.

Paa Aalholm har man tilbuddt at stille 10 Senge til Raadighed, hvis det skulde blive nødvendigt.

Epidemien tager af i Nykøbing.

Efter hvad der meddeles fra

Sophus Andreas Christensen (1861-1943) efter konference med amtslægen besluttet at sende en klasse med ni syge hjem, og man var klar til at lukke skolen med kort varsel.

Midt i december begyndte epidemien at klinge af i Nykøbing. Den blussede imidlertid op igen i januar, ifølge amtslæge Damsgaard blandt andet fordi adskillige

syge var stået op af deres seng for at deltage i de mange juletræsfester i foreningerne. Amtslægen accepterede i slutningen af samme måned, at byens biografer kunne genåbnes – så meget desto mere velbegrunnet på baggrund af, at der den følgende uge ville blive vist "en køn patriotisk film, som børn havde så godt af at se".²⁸

En standhaftig håndværker

Den 27-årige håndværker Karl Larsen i Nykøbing Falster blev syg sammen med sin kone, og deres lille barn måtte passes af svigerforældrene. Svigermoderen kom et par gange dagligt for at give ham og konen mad. Han forsøgte en dag at slæbe sig på arbejde på sit værksted, men måtte opgive det og gå i seng igen med høj feber. Ved at banke i gulvet fik han og konen alarmeret underboen. En tilkaldt læge ville have ham indlagt.²⁹

“... han sagde, at jeg måtte på sygehuset hvis der var plads. Det var der ikke, og der var ikke til at få hjælp, da alle var bange for smitten. Min svigermor kendte heldigvis en privat sygeplejerske som var meget optaget, men lovede at komme to gange om dagen og give mig omslag, da jeg også havde lungebetændelse. Jeg svedte så lagen og dyner var våde, var meget tørstig [og] kunne intet spise, kun lidt havresuppe (..) havde dejlige feberdrømme, dejlige landskaber og var ellers lige glad med det hele, havde tabt livslysten (..) lå ca. 3 uger og plagede lægen om at komme lidt op, men han sagde nej. Ikke så længe der var feber. Så snød jeg med termometeret og fik lov til at komme op en time, men var meget mat og måtte i seng igen. En dag havde sygeplejersken talt med overlægen på sygehuset og havde omtalt mig. Han var forbavset, da han havde forstået på min læge, at jeg kun skulle over på en af gangene for at dø. Jeg sagde til min læge hvad sygeplejersken havde sagt. Han indrømmede, at havde jeg kommet ud for at [blive] transporteret til sygehuset, var det gået galt, nu gik det.”

I betragtning af lægernes bekymring for de lange transporter til sygehuset – måske med hestetrukken ambulance – var Karl Larsens stædighed nok ikke nogen urimelig holdning. Den blev understøttet af en traditionel, og måske især blandt landbefolkningen udbredt forestilling om, at sygehuset var et sted, hvor man først og fremmest kom for at dø.

Landbefolkningen led – Maribo slap lettere

Kredslæge Frederik Ingerslev (1867-1945), der dækkede Østlollands lægekreds med Saksø og Nysted, bemærkede de dårlige forhold for tyende på landet: “Uheldigt stillet var sygt tyende på landet i de ofte usle karle- eller pigekamre, ligeledes personerne i de fattige hjem, særligt når i løbet af få dage hele familien blev syg, hvad jævnlige skete”. Kredslægen fik foranlediget, at det i april 1918 nedlukkede sygehus i Nysted blev genåbnet til 19 influenzapatienter. Til gengæld afviste byrådet i Saksø hans anbefaling om at skaffe flere sengepladser.³⁰

Hans kredslægekollega Oluf Olsen (1877-1957), der fra Maribo tog sig af Midtllands lægekreds, noterede sig her et mildt forløb. Kun ti patienter døde i Maribo by, heraf otte udenbys. Alle patienter kunne plejes i hjemmene eller andetsteds. Et nødlazaret med 25-30 senge, der var forberedt af sundhedskommissionen i byen, blev ikke til noget på grund af de relativt få patienter. Kredslægen noterede med lettelse, at der ikke i hans distrikt havde været større problemer med at få hjælp til de ramte familier. Man havde været “... forskånet for den rædelige frygt og ubarmhertighed, hvormed folk efter beskrivelsen har skyet de angrebne familier andetsteds.”³¹ Da sygehuset i Rødby var overfyldt, blev det også besluttet at indrette et lazaret med 16 sengepladser i Teknisk Skole. Beslutningen synes dog ikke at være blevet ført ud i livet.³²

Der havde midt i roehøsten været et lidt større udbrud blandt Maribo Sukkerfabriks sæsonarbejdere. De havde tilknytning til “Affaldsloftet”, en afdeling som havde berøring med alle leverandørerne. Arbejderne havde trods gentagne formaninger medbragt et anker øl med ét krus, som de alle drak af. Det måtte ifølge kredslægen være smittekilden. Normalt medbragte arbejderne deres egne krudd ved kontakt med

Nørre Boulevard (nu Nørrevold) i Nakskov ca. 1915. Den hvide bygning til venstre var i 1918 et missionshotel, som byrådet købte og omdannede til influenzalazaret. I baggrunden til højre ses kommuneskolen (Byskolen). Nakskov Lokalhistoriske Arkiv.

de lokale roeleverandører. Også på byens dampmølle var der konstateret et udbrud, her med en snes syge medarbejdere. På skibsværftet i Rødby Havn var der den 4. december 44 syge medarbejdere.³³

En tragedie i Søllested

På Vestlolland ramte epidemien som nævnt usædvanligt hårdt. I Nakskov by døde alene i oktober kvartal 1918 efter embedslægerens optælling 81 mennesker af influenza, svarende til 7,2 promille af byens befolkning. Landsgennemsnittet for alle byer var i samme kvartal 3,1 promille.³⁴ Kredslægen for Vestlolland, Franz Berg (1873-1940), skrev i sin medicinalberetning: "Trods skolelukninger og forbud mod alle offentlige forlystelser gik epidemien stadig sin sejrsgang". Forholdene var især i Nakskov

fortvivlende. På landet optrådte sygdomme ikke så eksplosionsagtigt, men der kunne opstå fortvivlende forhold, når både familien og hele tyendepersonalet lå syge. Ifølge kredslægen hjalp det, da Nakskovs sygehus rømmede nogle stuer på øverste etage til hårdt angrebne familier fra landet.³⁵

For den 15-årige Julie Hansen i Søllested, der hjalp sin storebror Wilhelm med hans gartneri, var den spanske syge et rædselsfuldt minde. Den efterlod sig varige sociale og økonomiske sår.³⁶

"Når jeg husker alt så tydeligt skyldes det flere årsager. For det første som 15-årig datter i et hjem hvor min fader, to lidt ældre søstre samt to brødre (unge mennesker) alle var til dels opgivet af lægen. Det blev dog kun den ene broder der måtte lade livet. Dels fordi mit hjem lå nabo til kirke og kir-

Nakskov. Den spanske Syge.

4 Dødsfald.

Der er stadig ingen Bedring at spore i Influenzaepidemien. Der anmeldes daglig et stort Antal ny Tilfælde, og Lægerne er saa travlt optagne som ingen Sinde før. Heldigvis har dog det overvejende Antal af de angrebne kun Sygdommen i mildere Grad.

Desværre er der atter Dødsfald at melde om som Følge af Sygdommen. Den ene er en 22-aarig Murerarbejdsmand Georg Petersen fra Engvej. Han var indlagt paa Lazarettet, hvor han hørte til de haardest angrebne.

Den anden er en ung Polak-kvinde, den 25-aarige Bertha Borutsch a. Hun kom Tirsdag Eftermiddag til Nakskov Station fra Købelev og var da saa medtaget af Sygdommen, at Politiet maatte tage sig af hende og sørge for at faa hende indlagt paa Lazarettet. Her udaandede hun i Dag.

Indtil 1. November havde hun tjent paa Søllested Gæstgivergaard, og efter den Tid havde hun flakket om og aflagt Besøg hos forskellige af sine Landsmandinder paa Kaserne.

kegård, hvor der dagligt var klokkeringning og begravelser. Desuden havde min broder gartneri, ogsaa i mit hjem, hvor vi bandt kransen, og bandt kransen hver dag, maatte have hjælp af fru fra nabobyens gartner (...). Mange lå uden hjælp, da det var umuligt for læge og sygeplejerske at nå rundt til alle, og folk turde ikke hjælpe af angst for smitte. Det var meget svært på gårdene at få passet kreaturerne."

Der var alt for få hjemmesygeplejersker. Den eneste, der var i området, havde kun tid til at give gode råd i hendes hjem. Kun i familier, hvor alle var sengeliggende og hjælpeløse, kunne sygeplejersken prioritere at blive og pleje de syge.

Julie måtte som de andre raske passe og pleje familiens syge: "Vores familielæge dr. Thim kom for at tilse os, og han sagde at der ikke var håb om at nogen af vore syge skulle blive raske. Men vi blev ved med at give dem omsorg og kærlighed. Vi gav dem varme eller kolde omslag, alt efter hvad de behøvede, vi tørrede op når de var syge, vaskede dem når de fik næseblod, gav dem vælling hvis de kunne få det ned, og medicin som ordineret."

Kort før jul døde Wilhelm. Julie prøvede fortvivlet at køre gartneriet videre, men måtte indse, at familiens eksistensgrundlag var tabt: "Ved min brors begravelse var vi kun tre af min familie der var raske nok til at følge (...) Jeg, en pige på 15, prøvede at drive planteskolen videre, jeg havde lært en masse de to år, men jeg vidste ikke nok til at fortsætte, så en dag kom en mand og købte det hele. Han kom fra en herregård på den anden side af Lolland, og læssede drivhuse koldbænke og blomster på en stor lastvogn og kørte med det (...) En meget trist dag da alt blev kørt bort, en trist dag og en trist tid."

Nakskov byråd reagerer

I hårdt ramte Nakskov satte byrådet med den socialdemokratiske borgmester So-

Meddelelse om to dødsfald på Nakskovs influenzalazaret i Vestlollands Avis 8. november 1918. En af de døde var en polsk kvinde. Epidemien kostede ifølge aviserne ikke så få af Lollands polske arbejdere livet.

phus Bresemann (1864-1945) sig i spidsen for at afhjælpe nøden med kommunale midler og med støtte fra de frivillige foreninger og byens borgere. Byen var lige som det øvrige Lolland ikke blevet ramt voldsomt hårdt af influenzaens sommerbølge, og efterårsbølgen ankom relativt sent. Men den 23. oktober drøftede byrådet en henvendelse fra byens sundhedskommission om, hvordan man kunne imødegå influenzaen. Det blev foreslået at anskaffe særlige militærtelte – Döckerske telte – eller inddrage en skole til lazaret. Sagen blev lagt til Udvalget for Kasse- og Regnskabsvæsen, som handlede resolut. Efter først at have ført forhandlinger med en husejer med en ledig ejendom på Rødbyvej købte udvalget den 29. oktober for 77.000 kr. det fuldt monterede Ny Missionshotel på Nørre Boulevard (nu Nørrevold) af vejasistent J. A. Martinsen til influenzalazaret. Ved næste byrådsmøde den 4. november godkendtes beslutningen.

Den 30. oktober blev hotellet taget i brug med 40 sengepladser og en bemanding på én læge, fire sygeplejersker og 10 hjælpeplejersker. Sygeplejen blev ledet af en privatpraktiserende sygeplejerske, frk. Ellen Ottosen, med hjælp af lærerinde frk. Andreasen. De i forvejen ansatte piger fra hotellet gjorde rent og lavede mad. Frk. Ottosen oplyste samme dag, at der var indlagt seks patienter, alle med feber omkring 40.³⁷

Allerede den 8. november var lazarettet fuldt optaget. Den 11. november oplyste Lolland-Falsters Social-Demokrat, at både frk. Ottosen og frk. Andreasen var blevet smittet og var sengeliggende, så kredslæge Berg måtte skaffe erstatningssygeplejersker. Ellen Ottosen blev meget syg og kunne efterfølgende ikke genoptage sit arbejde. Hun uddannede sig nogle år senere som fod- og skønhedsspecialist og fik en stor privat kundekreds i Nakskov.³⁸ Der

blev frem til lazarettets lukning den 22. december behandlet 147 patienter, hvoraf 19 døde. Belægningsprocenten var gennemsnitligt 90.³⁸

Den 5. november skrev borgmesteren i *Lolland-Falsters Social-Demokrat* om forløbet:

“Da det blev nødvendigt, trådte man i forhandling med en husejer på Rødbyvej om hans ledige ejendom; det gik ikke i orden,

Bestyrelsen

for
Nakskov Hjælpekasse

har vedtaget, at efter Lægernes Rekvisition vil Familier, som er syge, gratis kunne afhente Mad fra Folkekøkkenet paa Flæsvej. Maden kan kun afhentes dette ene Sted og i Tiden fra Kl. 1 til 1½ og udleveres kun mod skriftlig Rekvisition fra Lægernes. Rekvisitionen maa lyde paa Navn, Stilling og Adresse, i hvor mange Dage Maden ønskes, og hvor mange Portioner pr. Dag og maa være Fru Bresemann tilstillet senest Kl. 5½ hver Dag for at kunne hente Mad næste Dag. For Smittefarens Skyld udleveres Maden ved Kontorvinduet og kun paa ovennævnte Tid.

Bestyrelsen.

Notits om maduddeling til patienter med spansk syge i Nakskov. Ordningen blev som andet hjælpearbejde i byen organiseret af borgmesterfruen Dagmar Bresemann (1863-1937), som i forvejen administrerede kommunens hjælpekasse for de fattige. Vestlollands avis 1. november 1918.

Navn		Stads plejer:		Før		Efter		Løst		Løst	
Navn	Borgersk.	Navn	Borgersk.	Ant. Dage	Ant. Dage	Ant. Dage	Ant. Dage	Ant. Dage	Ant. Dage	Ant. Dage	Ant. Dage
Andersen, Erik	Fruegade 22	Laarichsen		3							
Andersen, Rasmus	Schlaetager 5	Høge Jensen	Sjællandsgade 6			4		20		7	6-13
	13 24 24 4	Kaufmann	Kjellerstræde 23			3 1/2		12			
		Kjellerstræde Jensen	Borgersk 6			6		30			
		Cigarmager	Karlshøj 25 27								
Andersen, Emma	Taanvæj 62	Jens Nielsen	Taanvæj 93		2	3		16			28
	27 26 27 28	Andersen	Kjellerstræde 13			1 1/2		22			
		Kjøben Hansen	Taanvæj			1 1/2		12	50		
		Andersen	Falkenskjoldsgade 1			5		20			
		Andersen	Karlshøj 22			5		20			
		Andersen	Karlshøj 22								
		Andersen	Falkenskjoldsgade 1								
		Andersen	Fruegade 16								
		Andersen	Fruegade								
		Andersen	Fruegade								
Andersen, Carl	Hvadentvej 1	Laarichsen									
	27 33-116 00	Andersen	Bibersgade 3			4		14			24
		Andersen	St. Nikolajsgade								
		Andersen	Fruegade 21					16			56
		Andersen	Taanvæj 67					6			21
		Andersen	Fruegade					7 1/2			24 57
											7 1/2

Udsnit af Nakskov kommunes regnskabsbog, hvor de frivillige hjælpeplejerskers navne, adresser, patienter og honorar er anført. Dagmar Andersen, der arbejdede i nødlazarettet, står øverst. Længere nede er hendes mand, cigarmager Andersen noteret for at have passet hende i hjemmet i Fruegade i fem dage mod en betaling af 20 kr. Nakskov Lokalhistoriske Arkiv, Protokol mrk. 1461: Den Spanske Syge, Sygeplejersker.

og den forsinkelse, som der herved blev forårsaget, kan have afstedkommet stor gene for mange syge mennesker. Det bør påtales, at en af byens borgere har stillet sig således i en nødsituation. Prisen, der er betalt for det Ny Missionshotel på Nørre Boulevard, forekommer mig for høj; man har sikkert benyttet sig af lejligheden, men det drejer sig kun om nogle få tusinde kroner, og vi skylder udvalget tak for dets resolutte handling.”

Bresemann noterede, at åbningen af hjælpeekassen for udgifter til ramte familier var foranlediget af henvendelse fra en borger, som havde peget på behovet for hjælp til børnene i de hjem, hvor forældrene lå syge. Han fandt det helt rimeligt, at kommunen påtog sig denne opgave.³⁹

Der blev mobiliseret et stort antal overvejende kvindelige frivillige, der udviste stor offervillighed og ofte ikke fik noget honorar for deres arbejde på lazarettet, i en etableret hjemmepleje, med madlavning m.m. Mod lægerekvisition kunne der til de syge afhentes mad i folkekøkkenet på Heesvej. For at undgå smitte blev den udleveret fra kontorvinduet.⁴⁰

Den 14. november besluttede byrådet også at indrette Kommuneskolens gymnastiksal på Nr. Boulevard som lazaret for patienter i bedring, da Missionshotellet allerede var overfyldt. Tredive jernsenge blev lånt af Krigsministeriet, komplette med madrasser, hovedpøller, fodpuder, sengetæpper og lagener.⁴¹ Men da det trods

gentagne opfordringer til befolkningen om flere frivillige ikke lykkedes at skaffe personale til dette ekstra lazaret, og da antallet af influenzasyge i øvrigt begyndte at falde fra omkring 1. december, trådte lazarettet øjensynlig aldrig i funktion.⁴²

Ifølge kredslæge Berg var det kommunale lazaret særligt bestemt til at modtage stærkt medtagne patienter samt enlig boende patienter, der ikke kun få nogen til at pleje sig. Han skrev: "Forholdene var ret fortvivlende her, men man må sige til byrådets ros, at de gjorde alt for at hjælpe og lindre, uden smålige hensyn til bekostningen. Også hjemmeplejeordningen roste han: "Diakonisserne udførte et stort og påskønnelsesværdigt arbejde. De undte sig ikke ro, hverken dag eller nat (...) Hvis ikke vi læger havde haft den hjælp, ved jeg ikke, hvordan vi kunne have overkommet arbejdet."

Dagmar Andersens beretning

Tobaksarbejder Dagmar Andersen på 31 år var en af dem, der meldte sig frivilligt til lazaretarbejdet. Hun blev selv syg og måtte passes i hjemmet af sin mand, der også var tobaksarbejder, men som efter at have været indkaldt til sikringsstyrken havde måttet klare sig med kortvarige jobs som postbud, havnearbejder og brandmand. Tobaksfabrikken kunne ikke beskæftige mange på grund af krigstiderne med tobaksmangel. Om efteråret arbejdede både Dagmar og hendes mand som roeoptagere.

Hendes beretning til Nationalmuseet i 1955 er præget af hendes pligtfølelse:⁴³

"Der blev opfordret koner til at melde sig og hjælpe til med pasning af de syge. Det gjorde jeg, og det gik godt et stykke tid. En dag sad jeg vagt ved en meget syg mand og bag ved lå en død. Vinduet stod åbent. Der var sidst i november meget tåget og koldt. De havde glemt jeg sad der indtil doktor Munk, en ung læge fra København hørte der blev sagt hvor fru Andersen var. "Hun

sidder på værelse nr. 12". Jeg blev hurtigt afløst. Det var for sent, jeg var blevet forkølet, om aftenen havde jeg 39 i feber. De ville holde mig på lazarettet, men jeg ville helst hjem. Min mand passede mig. Efter seksten dage kunne jeg begynde at komme op. Jeg slap for lungebetændelse."

Den omtalte læge var Willy Munck (1892-1981), en ganske ung reservelæge, der blev udlånt fra amtssygehuset i Nakskov, og som stod for den lægelige behandling på lazarettet under supervision af kredslægen.⁴⁴

Det fremgår af en regnskabsbog for Nakskov kommunes hjælp til syge familier, at Dagmar Andersen blev passet i fem dage af sin mand i parrets hjem i Fruegade. Det fik han 20 kr. for. Regnskabsbogen oplyser ikke noget om Dagmar Andersens honorar for lazaretarbejdet, men hun har sandsynligvis fået løn for arbejdet.⁴⁵

Efter influenzaepidemien blev Dagmar Andersen opfordret af byrådet og sygekas-

For at undgaa Smitte
forbydes Besøg paa Børnehjemmet indtil videre.
Bestyrelsen.

Alderdomshjemmet.
Ethvert Besøg paa Hjemmet frabedes indtil videre.
Udvalget for Alderdomsunderstøttelse.

Restriktioner for besøg på og udgang fra børnehjemmet og alderdomshjemmet i Nakskov virkede frem til december 1918 godt mod influenzasmitte blandt beboere og personale. Vestlollands Avis 30. oktober 1918.

sen til at stå i spidsen for en husmoderafløserordning til hjælp for barselskvinder og syge koner i kommunen. Her arbejdede hun i 1½ år, inden hun kom tilbage til tobaksfabrikken. Hun flyttede senere til København:

“Der var stadig brug for hjælp, nu havde byrådet sammen med sygekassen talt om hjælp i de hjem hvor konen var syg, og manden på arbejdet. De spurgte mig om at gøre begyndelsen for dem. Det det var det samme, som de her i København kalder husmoderafløser. Dette arbejde havde jeg i ét og et halvt år, men [jeg] ville gerne tilbage til min plads på fabrikken. Jeg mødte om morgenen når manden skulle på arbejde og var der gerne til seks aften. Jeg fik otte kroner om dagen og udførte alt en kones arbejde, dog ikke storvask. Det havde jeg sagt fra begyndelsen, for det ville være blevet for strengt. Det var mest barselspatienter jeg passede. Jeg sagde til, nu ville jeg ikke mere, denne hjælp var slået godt an, nu blev der antaget to koner, senere en til.”

Der etableres hjemmepleje

Den 15. november 1918 kom *Lolland-Falsters Social-Demokrat* med en situationsberetning fra lazaretfrenten. Redaktionen opfordrede kvindelige læsere til at melde sig til hjemmeplejeordningen. Borgmesterfruen, Dagmar Bresemann (1863-1937), stod selv for formidlingen af hjælp, som lægerne og andre kunne rekvirere telefonisk. Hun var i forvejen dybt involveret i arbejde for kommunens hjælpekasse og fattigvæsenet:

“Som nævnt er lazarettet i Missionshospitalet overfyldt, og i hjemmene har hjælpe-kassen anbragt 70 kvinder som sygeplejersker, men desværre savner man i adskillige hjem fornøden hjælp. Vi anmoder indtrængende kvinder som for god betaling vil yde hjælp i hjemmene om at melde sig til fru Bresemann, telefon 54. Det går ikke an, at der ligger patienter hjælpeløse ude i hjemmene, så vi må på det mest indstændige

bede kvinder, der har tid til rådighed, om at melde sig.”

I slutningen af november havde ikke mindre end 100 kvinder meldt sig til arbejdet, som finansieredes over hjælpe-kassen.⁴⁶ Det var et imponerende tal for en købstad med kun godt 11.000 indbyggere. De fleste var lønnede med 4-5 kr. for en dags arbejde, andre modtog intet honorar.

Mens influenzaen rasede i byen lykkedes det ifølge *Lolland-Falsters Social-Demokrat* at isolere kommunens alderdomshjem, fattiggård og børnehjem så effektivt, at der så sent som den 16. december samme år ikke havde været konstateret et eneste sygdomstilfælde på de tre institutioner. Hverken beboerne eller personalet måtte gå i byen, og besøg udefra til børnehjemmet og alderdomshjemmet blev forbudt, henholdsvis frarådet. Avisen var i øvrigt ikke tilfreds med, at kredslæge Berg midt i december havde tilladt biograferne at åbne igen. Det var kommet avisen for øre, at beslutningen var truffet af hensyn til biografernes økonomi. Men den ville få alvorlige konsekvenser, fordi foreningerne nu også ville gå i gang med julefesterne, hvor mange kunne smittes. Man skulle hellere åbne skolerne, hvis lukning kostede 1000 kr. pr. skoledag og medførte, at børnene hverken kunne få undervisning eller den daglige grød.⁴⁷

Under den spanske syge benyttede pressen overalt i landet flittigt embedslægerne som informanter. Generelt var tiltroen til embedslægerne og andre myndigheders autoritet stor, men der var også eksempler – blandt andet fra København og Aarhus – på meget hård kritik af dem fra pressens side. Flere embedslæger blev beskyldt for manglende beslutningskraft og inkonsekvens med hensyn til indgreb overfor skoler og forlystelser.⁴⁸

Æresgaven til Nakskovs frivillige

Allerede den 20. november 1918, mens epidemien stadig rasede og krævede dødsopfer

Fælles annonce fra Nakskovs tre dagblade for indsamlingen til æresgaver til de frivillige. Der blev indsamlet ca. 4000 kr., svarende til ca. 120.000 kr. i 2017. Vestlollands Avis 15. november 1918.

Sygeplejen i Nakskov.

Indsamling til en Æresgave.

Den herskende Epidemi har stillet store Krav til kvindelig Assistance, dels paa Lazareetterne og dels i de private Hjem. Ialt har ca. 100 Kvinder dels velvilligt og dels for Betaling stillet sig til Raadighed, hvorved er opnaaet, at næsten alle Patienter er bleven plejet forsvarligt. De enkelte Familier, som det har været umuligt at skaffe Assistance, bekræfter kun Regelen og viser, hvor ulykkelige Forholdene vilde have været, om ikke Opfordringen i Bladene til at melde sig som Plejersker var fulgt i saa stor Udstrækning, som Tilfældet har været.

Der er Grund for os til at være stolte over den Flid og Tap- perhed, der er vist. Adskillige Sygeplejersker har holdt ud, til de søgnede og selv maatte gaa til Sengs; andre gaar fra det ene fattige Hjem til det andet og besørger Rengøring, Vask, Pasning af Børnene og plejer de syge. Selv hvor der ydes Betaling, maa det erkendes, at der skal stor Offervillighed til vedblivende at udføre denne besvær- lige Gerning, og en Opmuntring vilde sikkert her være paa sin Plads.

Lad være, at nogle ikke helt har magtet Opgæven, saa har dog alle været til uvurderlig Gavn saavel i de fattigste Hjem som hos bedrestillede Borgere.

Fra forskellige Sider har der været tilbudt Penge fra Borgere, som gerne vil medvirke til Dækning af Udgiften, som Epidemien med- fører, men da Kommunen og Statens ordrer dette, har der ingen Brug været for saadanne Bidrag.

Heller ikke har Indsamling til de syge Familier været nødven- dig; ogsaa den Opgave løses af Kommunen.

Men vilde der ikke være Anledning for Medborgere til at yde et Bidrag til en Gave til de flinke Plejersker, der tappert har holdt ud, saa længe Kræfterne rakke.

En lille Brindringsgave til de frivilligt assisterende, en Penge- gave til de, der har mest Nytte heraf, vilde være i høj Grad paa sin Plads.

Undertegnede Blade er villige til at modtage Bidrag til en saa- dan Gave.

Anvendelsen af Pengene maa naturligvis finde Sted efter For- handling imellem Lægerne og Hjelpekassens Bestyrelse m. fl.

Saa henstiller vi da til vore Læsere om at yde et Bidrag i dette Øjemed.

**Lolland-Falsters Social-Demokrat.
Tidende. Vestlollands Avis.**

i byen, gik de tre lokale aviser – *Social-Demokraten*, *Vestlollands Avis* og *Tidende* - sammen om en indsamling. Det skete med henblik på belønning af sygeplejersker, hjælpeplejersker og andre, der havde ud-

vist særlig selvopofrelse i den dystre tid. Der blev indsamlet godt 4.000 kr. Den 21. april 1919 blev æresgaven med tilhørende diplom og pengebeløb til nogle af heltene – *englene* – delt ud ved en sammenkomst

Broche i sølv, uddelt som æresgave til kvindelige frivillige plejersker i Nakskov den 21. april 1919. Brochen forestiller en kvindelig engel med udfoldede vinger med inskriptionen "SS" (spansk syge) og "For opofrende gerning Nakskov 1918". Nakskov Lokalhistoriske Arkiv. Forfatterens foto.

i Hotel Harmonien. Dagmar Andersen var med til festligheden og skrev 37 år senere i sine erindringer:

“Da [influenzaen] var ovre og alt var roligt holdt byrådet en sammenkomst for os der havde meldt sig til hjælp, vi fik kaffe og kager, der blev holdt pæne taler. Vi fik alle et diplom og en nål der forestillede en engel, der bredte sine vinger ud, og under dem stod, for opofrende gerning i Nakskov 1918,

Læger og sygeplejersker fik den i guld, vi andre fik den i sølv. Der blev sagt vi skulle lade den gå i arv i familien. Jeg har for-

æret min væk, jeg har aldrig selv haft den på. Der blev også sagt, at alle vores navne stod skrevet i byens arkiv.”

En komplet liste over modtagere af æresgaven findes ikke i Nakskovs lokalhistoriske arkiv. Men der findes en regnskabsbog, hvor navnene på 109 frivillige og deres honorar samt navne og adresser på de patienter, de plejede i hjemmet, er anført. Ni af de frivillige arbejdede som Dagmar Andersen kun på lazarettet. De 100 øvrige plejersker – enkelte var mænd – er noteret for at have hjulpet ca. 500 influenzasyge Nakskovborgere.⁴⁹

Borgmester Bresemanns tale

Uddelingen af æresgaven gav genlyd landet over. Den blev omtalt i blandt andet *Nationaltidende* og *Jyllands-Posten*.⁵⁰ I sin tale lagde borgmester Sophus Bresemann netop vægt på det enestående ved Nakskovs indsats, også selv om mange – som Dagmar

Andersen – ikke mente at have præsteret noget særligt:⁵¹

“Jeg tror, at den opfattelse er almindelig, at hvad der sker her i dag regnes for mere, end det behøver at være. I hvert fald har jeg i dag fået en udtalelse fra en dame, som ikke mente, at der var grund til særligt at

Diplom, der fulgte med æresgaven til de frivillige og signeret af de tre avisers redaktører. Her til sygeplejerske Rigmor Lillelund. Nakskov Lokalhistoriske Arkiv, arkivkasse "Spansk Syge 1918".

Nakskov d. 22/5 1919.

Dr. Edskov, Erichsen!
Da jeg under Spansk-epidemien
hjem har prøvet demilken,
som jeg kendte, og som
er min gode veninde,
mener jeg ikke at være
så dig til at modtage
noget Æresgave.
Tilber for Sankten.

Udfølgelig
ansvarelsfuld
Elisabeth Schrøder.

Enkelte af dem, der var blevet tildelt æresgaven, ønskede ikke at modtage den. Det var blandt andet begrundet med, at de ikke mente at have gjort noget særligt. Brev af 27. maj 1919 fra Elisabeth Schrøder til redaktør Erichsen, Vestlollands Avis. Nakskov Lokalhistoriske Arkiv, arkivkasse "Spansk Syge 1918"

påskønne hendes arbejde under epidemien. Og som det er gået hende, er det sikkert gået mange. De har gjort deres arbejde uden at tænke over, at de kunne høste anerkendelse derved, og denne beskedenhed fortjener så meget mere anerkendelse."

Bresemann var den første socialdemokratiske borgmester i Nakskov og i provinsen i det hele taget, kongelig udnævnt i 1914 og folkevalgt i 1919. Han var uddannet bødker og havde indtil 1900 været socialdemokratisk fagforeningsleder i Aalborg og samtidig redaktør for Nordjyllands Arbejderblad. Samme år blev han ansat

som agitator i Lolland-Falster Stift med bolig i Nakskov. I 1901 grundlagde han partiavisen *Lolland-Falsters Social-Demokrat*, som han var redaktør af frem til 1919. I 1905 blev han valgt ind i Nakskov byråd, og i 1913 fik Socialdemokratiet det absolute flertal. Han beholdt borgmesterposten frem til 1928. Fra 1913 til 1935 sad han tillige i Folketinget. Han var ifølge en biografi "... en strid natur, men i alt sit arbejde en varmhjertet forfægter af småfolks og nødlidendes sag."⁵² Hans hustru, Dagmar, var også involveret i det sociale arbejde i Nakskov, blandt andet som kasserer for kommunens hjælpekasse for de fattige og som en af byens 25 ulønnede fattigforstandere.⁵³

I sin tale for modtagerne af æresgaven havde Bresemann blik for at samle befolkningen på tværs af køn, alder og sociale forskelle:

"Opgaven samlede kvinder fra alle slags hjem. Damen fra et hjem med en forfinet opdragelse stillede sig til rådighed lige så vel som arbejderhustruen, der gik fra mand og børn for at pleje naboer eller fremmede mennesker. Unge piger, der ikke var stort ude over konfirmationsalderen, hjalp til – en enkelt passede efterhånden syge i 7-8 hjem; så snart hun var færdig et sted, meldte hun sig øjeblikkelig til tjeneste igen hos en anden. Der er endvidere de mænd, der har hentet de syge, har måttet tage patienter ud af dårlige, snavsede hjem og køre dem på lazarettet for at redde de folks liv. Disse mænd har sikkert alle gjort deres arbejde under hensyn til, at det var noget, der skulle gøres, og uden at vente anerkendelse derfor (...) De der kommer i betragtning her, er dem, der stillede sig i det almenes tjeneste, dem, det har ladet deres gode hjerte over for næstens nød løbe af med sig og været villige til at tage fat uanset, når der blev kaldt."

Borgmesteren afkræftede Dagmar Andersens erindring om, at det i særlig grad var læger og sygeplejersker, der skulle have

guldnålen: “Det er sikkert i forståelse med lægerne, når de ikke kommer i betragtning ved denne lejlighed. Sygehusets personale, som har haft og endnu har stort besvær med sygdommen, får amt og kommune i forening nok lejlighed til at yde en anerkendelse.”

Tretten kvinder, der havde hjulpet til meget længe og ikke havde fået betaling, fik erindringsgaven i guld, mens andre 71 fik den i sølv, heraf nogle med en pengegave. Desuden fik 15 kvinder alene en pengegave – enten 20 eller 30 kroner, mens der blev uddelt 12 cigaretuier af sølv til kuske og sygebærere.

Lazaretbygningens skæbne

Allerede den 6. januar 1919 – mens der fortsat var mange nye tilfælde og dødsfald af spansk syge i byen – drøftede byrådet, hvad man skulle stille op med kommunens nyerhvervede bygning. Borgmesteren havde foreslået at sælge bygningen og inventaret, men byrådsmedlem Krøyer fandt, at det kunne være for tidligt i forhold til epidemien fortsatte rasen. Beslutning om salg af hotel og inventar ved offentlige auktioner blev først truffet ved det næste byrådsmøde 20. januar.⁵⁴ Da den spanske syge i februar 1919 blussede op på Vestlolland og nu særligt ramte landdistrikterne, blev det ellers bragt i forslag at genåbne lazarettet. Det skete dog aldrig.⁵⁵

Datoen for auktionen over inventaret blev fastsat til den 11. februar. På selve hotelbygningen indkom kun et enkelt bud, som, hvis det blev accepteret, ville betyde et tab på 20.000 kr. for kommunen. Man valgte derfor at beholde bygningen, som i slutningen af 1919 blev udlejet til Handels- og Kontormedhjælperforeningen.⁵⁶ Senere har bygningen blandt andet huset en børnetandklinik og speciallægeklinikker, inden den i 2013 blev overtaget af Privatskolen (tidligere Nakskov Private Realskole) og efterfølgende revet ned.⁵⁷

Hvorfor var Nakskov så hårdt ramt?

Hvorfor lige Nakskov skulle rammes så hårdt, er der ingen entydig forklaring på. Men måske har nogle af lægerne på Lolland-Falster ret, når de i deres medicinalberetninger peger på sygdommens sociale slagside: Den angreb først de fattige kvar-

Sophus Bresemann (1864-1945) med fru Dagmar Bresemann (1863-1937). Nakskovs initiativrige borgmesterpar under den spanske syge. Foto ca. 1910. Nakskov Lokalhistoriske Arkiv.

terer og senere de velstillede. En af lægerne skrev: "Hos arbejdere og husmænd med kun ét eller to opholdsrum smittedes hele familien, medens hos velstillede gårdmænd med mange værelser og et soveværelse til hver person, optrådte sygdommen hyppigt kun hos én person."⁵⁸

Der kan også være andre forklaringer. Svenske Margareta Åman peger i sin disputats fra 1990 på, at mange yngre tilflyttere fra land til by kunne betyde stor koncentration af mere modtagelige personer i trange boliger. Det kunne betyde mere massiv spredning af sygdommen og dermed flere alvorligt syge og døde.⁵⁹ Interessant nok havde Nakskov mellem 1916 og 1921 en voldsom befolkningstilvækst på hele 31 %. Alene fra 1918 til 1919 voksede befolkningen med næsten 10 % til ca. 11.000. Tilvæksten, som blandt andet skyldtes etableringen af Nakskov Skibsværft i 1916, var en af de allerhøjeste blandt landets købstæder.⁶⁰ Kombinationen af tilflytning og den dermed forbundne boligmangel er derfor en mulig delforklaring på den høje influenzadødelighed i byen.

Hjemmepleje efter Nakskovmodellen

Da den spanske syge blussede op igen i januar 1920 anbefalede Sundhedsstyrelsen oprettelse af hjemmesygeplejeordninger af samme karakter som den i Nakskov. Men styrelsen skrev ikke noget om, hvem der skulle have ansvaret for at iværksætte ordningerne. Det kunne jo blive dyrt. I tørt embedsmandssprog hed det:

"Der bør i hver kommune straks for offentlige eller private midler søges organiseret et bureau, der engagerer et tilstrækkeligt antal dertil egnede hjælpersker, hvem fornøden instruktion gives ved kursus eller ved at lade dem assistere menigheds- eller foreningssygeplejersker. Tillige bør der træffes foranstaltninger, således at der hurtigt kan tilvejebringes hjælpelazaretter."⁶¹

Influenzaens tredje bølge i vinteren 1920 var slem nok, men trods alt var behovet for særlige foranstaltninger ikke så store som i 1918-1919. I Nakskov tog kommunen hjemmeplejeopgaven på sig fra starten – og Dagmar Andersen tog også en tjans her. Mange kommuner etablerede i årtierne derefter selv husmoderafløsningsordninger for befolkningen – ofte i samarbejde med sygekasserne. Men først i 1949 kom der en egentlig lov om husmoderafløsning.⁶² Med den kunne kommunerne efter lægerekvisition yde gratis hjælp i hjemmet til ubemidlede ved sygdom eller rekonvalescens. Det var forløberer for den kommunale hjemmepleje.

Afrunding: monumenterne

Lige som mange andre steder i landet blev den spanske syges første bølge i sommeren 1918 knap bemærket på Lolland-Falster. Den anden bølge ramte landsdelen relativt sent og med meget forskellig styrke, hvor Vestlolland var hårdest ramt.

Inden for de fire lægekredse valgte private organisationer, politikere og embedslæger forskellige løsninger: I Nykøbing Falster var initiativet privat, båret af hjælpeorganisationer med frivillig arbejdskraft og for indsamlede midler. I Nakskov blev hjælpeindsatsen for det meste planlagt og finansieret i kommunalt regi og for kommunens midler. Her blev der handlet i tråd med den linje – af nogle historikere benævnt "kommunesocialismen" – som borgmester Bresemann og det socialdemokratiske parti fulgte, især i byer, hvor partiet stod stærkt, og som i Nakskov havde absolut flertal. Skattemidlerne i kommunens kasse blev aktivt investeret i social- og sundhedsvæsen, skoler, almennyttigt boligbyggeri og anlægsarbejder som fx havneudbygning.⁶³

Bresemann fik især op igennem 1920'erne heftig kritik fra de borgerlige politikere og aviser for sin velfærdspolitik.

Den var for dyr. Nakskov kommunes lån-optagelse måtte da også i 1933 sættes under administration af Indenrigsministeriet.⁶⁴ Men der er i det store og hele ikke i datidens kilder nogen kritik af spore over for kommunens indsats og brug af midler til den spanske syges ofre. Redaktørerne Carl Christian Haugner (1865-1944) på venstreavisen *Nakskov Tidende* og Peter Ludvig Erichsen (1851-1920) på den konservative *Vestlollands Avis* var ellers ofte stærkt kritiske over for Bresemanns politik. Men når det handlede om hjælp til den spanske syges ofre herskede der borgfred.

Der var i alle byer, uanset hvilke initiativer der kom fra kommunen, tale om en betydelig hjælpeindsats fra organisationer som Røde Kors og Frelsens Hær. På landet var det vanskeligere at organisere en kollektiv hjælpeindsats. Man måtte ofte forlade sig på de ældgamle traditioner fra landsbysamfundene for nabohjælp til de familier, hvor de voksne lå syge. Der blev ydet en kolossal indsats både mellem nabofamilier og inden for de enkelte familier, hvor bedsteforældre fx kunne passe børn eller hele familier. I min bog har jeg kaldt hjælperne for "engle", for det var en betegnelse, som adskillige øjenvidner årtier senere brugte om de mennesker, der trodsede risikoen for deres eget helbred for at hjælpe de nødstedte.⁶⁵ Julie Hansen fra Søllested og Karl Larsens svigermor i Nykøbing var nogle af englene.

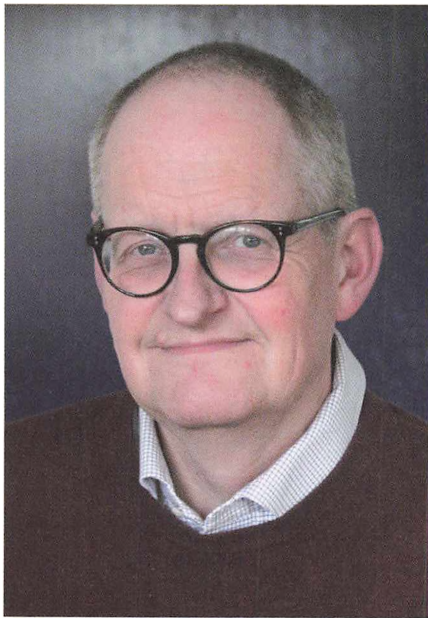
I Nakskov fik hjælperne en æresgave, udformet netop symbolsk som en frelsende engel. Tobaksarbejdersken Dagmar Andersen ville ikke bære den. Hun fortæller ikke hvorfor, men måske mente hun ikke, at hun havde gjort sig særligt bemærket. Det kan også være, at hun som så mange andre i hendes generation ikke ville skilte med sin gode gerning. Man skulle gøre sin pligt, når der blev kaldt.

Den spanske syge har trods sit enorme dødstal ikke efterladt sig mange – om

overhovedet nogen – fysiske monumenter, hvorpå man kan læse om epidemien og dens ofre. De tusinder af gravsten for de altovervejende yngre mennesker, der døde under influenzaens hærgen i 1918-1920, fortæller selvfølgelig på sin egen udtalte måde den drabelige historie. Men dødsårsagen står ikke på gravstenene, så vi skal kende historierne bag dødsfaldene for at få øje på den store dræber.

Dagmar Andersen og de andre frivillige fik deres lille monument: brochen med den frelsende engel. Den er ikke kendt af mange i dag. Et andet monument er, foruden at være langt større, også mere kendt, i hvert fald i det lollandske. På den symbolske dato 1. maj 1952 blev billedhuggeren Kaj Louis Jensens granitstatue af Sophus Bresemann opstillet i Jernbaneanlægget i Nakskov, lige over for den bygning, der tidligere husede byens socialdemokratiske avis, og hvor nu lokalarkivet har til huse. Statuen viser borgmesteren stående bag en lav mur, med en mursten i sin løftede højre hånd. Symbolikken bag monumentet er klar: Bresemann som bygmesteren bag Nakskovs tidlige kommunale velfærdsmodel.

Måske vil læsere af denne artikel en dag, når de passerer forbi statuen, kaste en lille tanke på den store influenzaepidemi i 1918-1920. Dels fordi statuen kan illustrere det store boligbehov, som blev udløst af massetilflytning til byen netop omkring 1. verdenskrigs afslutning, og befolknings-tilvæksten måske var med til at forstærke de lokale virkninger af den spanske syge. Og dels fordi man kan se for sig, hvordan Nakskovs byråd med Bresemann i spidsen gjorde alt, hvad de kunne for at skaffe lazaretpladser og anden hjælp til de nødlidende, da denne dødbringende pandemi ramte byen så hårdt. Om ikke ved nybyggeri så ved ejendoms køb. Missionshotellet på Nørre Boulevard/Nørrevold står der jo ikke længere som monument over den historie.

Hans Trier, født 1956, er cand.mag. i historie og speciallæge i samfundsmedicin. I sin karriere som ansat ved Statens Serum Institut og som embedslæge har han deltaget i bekæmpelsen af epidemier på lokalt og nationalt niveau. Han har skrevet flere artikler om medicinens historie og om forebyggelse af smitsomme sygdomme. I 2018 har han udgivet bogen *Angst og engle – den spanske syge i Danmark på Gads Forlag*.

E-mail: lauge2@dadlnet.dk

Litteratur og kilder

Arnold-Larsen, Aage: Lidt mere Influenzastatistik. *Ugeskrift for Læger* 7. juli 1921, 83. årg., nr. 27, s. 903-9. (Forkortet Arnold-Larsen 1921).

Bertolt, Oluf & Dybdahl, Vagn: S. Bresemann i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., Gyldendal 1979-84. Hentet 15. juni 2018 fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=287645> (forkortet Bertolt 1979-84).

Bie, Valdemar: 1653 Tilfælde af Influenza fremstillede med særligt Hensyn til Pneumonien Prognose. Meddelelse fra Blegdamshospitalet. *Ugeskrift for Læger* 5. februar 1920, 82. årg. nr. 6, s. 176-90. (Forkortet Bie 1920).

Bjerre, Birgit: Den spanske syge i Kerteminde og omegn. I: *Cartha. Årsskrift for Kertemindeegnens Museer* 1996 s. 28-44. (Forkortet Bjerre 1996).

Bloom-Feshbach, Kimberly, Simonsen, Lone, Viboud, Cécile et al.: Natality decline and miscarriages associated with the 1918 influenza pandemic: The Scandinavian and United States experiences. *Journal of Infectious Diseases* 2011, vol. 204, s. 1157-64. (Forkortet Bloom-Feshbach 2011).

Christiansen, Niels Finn: Klassesamfundet organiseres. I: Olsen O (red). *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*. (Kbh. 1990/2004). (Forkortet Christiansen 1990/2004).

Eberhardt, Jakob: Verdenshistoriens største epidemier. (Kbh., FADL's Forlag 2016). (Forkortet Eberhardt 2016).

Faber, Arne: Influenza sequelae. Meddelelse fra Silkeborg Bad. *Ugeskrift for Læger* 25. december 1919, 81. årg. nr. 52, s. 2099-2100. (Forkortet Faber 1919).

Hansen, Carl Adam: Iagttagelser fra influenzapandemien 1918. *Ugeskrift for Læger* 27. marts 1919, 81. årg. nr. 13, s. 551-61. (Forkortet Hansen CA 1919).

Hansen, Søren: Influenzaepidemien i København Juli 1918-Juni 1919. I: Chrom J. *Stadslægens Aarsberetning over Sundhedstilstanden i København for 1918*. (Kbh. 1919.) s. 55-62. (Forkortet Hansen S. 1919).

Jensen, Sigurd: Under fælles ansvar. *Københavns historie* bd. 5 1900-45, (Kbh., Gyldendal 1981), s. 176-80. (Forkortet Jensen 1981).

Johansen, Hans Christian & Skovgaard, Thomas: En dødelig influenza: historien om den spanske syge i Odense. I: *Odensebogen* 2007, s. 47-64. (Forkortet Johansen 2007).

- Johnson, Erik: Elektronmikroskopi i Den Store Danske, Gyldendal. Hentet 30. juni 2018 fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=69783>.
- Johnson, Niall P. A.S. & Mueller, Juergen: Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918–1920 “Spanish” Influenza Pandemic. *Bulletin of the History of Medicine* 2002, vol. 76 (1), s. 105–115. (Forkortet Johnson 2002).
- Juul, Laurits: Bidrag til Diskussion om Influenzaen, dens Statistik, Klinik og patol. Anatomi. Mødereferat, Jydsk Medicinsk Selskab 30. Marts 1919. *Ugeskrift for Læger* 4. december 1919, 81. årg. nr. 49, s. 1910–28. (Forkortet Juul 1919).
- Jørgensen, Kaj: “Den spanske syge” 1918/19. Internationalt - nationalt - lokalt. I: *Historisk Årbog for Randers amt* 2009, s. 92–96. (Forkortet Jørgensen 2009).
- Knudsen, Lauge Steen: *Den glemte sygdom. Influenzaepidemien eller den spanske syge i Danmark 1918–19. En kildekritiske undersøgelse*. Kandidatspeciale historie, Københavns Universitet 2010. (Forkortet Knudsen 2010).
- Kolstrup, Søren: Velfærdsstatens rødder. Fra kommunesocialisme til folkepension. Skrifter udgivet af Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie nr. 38, 1996. (Forkortet Kolstrup 1996).
- Kolte, Ida Viktoria, Skinhøj, Peter, Keiding, Niels & Lyngse Elsebeth: The Spanish Flu in Denmark. *Scandinavian Journal of Infectious Diseases* 2008, vol. 40, s. 538–46. (Forkortet Kolte 2008).
- Mamelund, Svann-Erik: Var spanskesyken i Kristiania en socialt neutral sygdom. *Tidskrift for den Norske Lægeforening* 2005, vol. 125, s. 3477–81. (Forkortet Mamelund 2005).
- Medicinalberetning for den Danske Stat for Aaret 1918*. Sundhedsstyrelsen, (Kbh. 1920). (Forkortet MB 1918 Sundhedsstyrelsen).
- Medicinalberetning for den Danske Stat for Aaret 1919*. Sundhedsstyrelsen, (Kbh. 1921). (Forkortet MB 1919 Sundhedsstyrelsen).
- Medicinalberetning for den Danske Stat for Aaret 1920*. Sundhedsstyrelsen, (Kbh. 1921). (Forkortet MB 1920 Sundhedsstyrelsen).
- Mikkelsen, Jørgen. Da “den spanske syge” kom til Østsjælland. *Køge studier* 2003, s. 5–19. (Forkortet Mikkelsen 2003).
- Mølbak, Kåre, Widgren, Katarina, Jensen, Klaus Skovbo et al.: Burden of illness of the 2009 pandemic of influenza A (H1N1) in Denmark. *Vaccine* 2011 vol. 26 (suppl. 2), s. B63–69. (Forkortet Mølbak 2009).
- Otto, Lene: “Sygdommen kom som En Explosion”. *Fortid og Nutid* marts 2003, s. 3–25. (Forkortet Otto 2003).
- Patterson, K. David & Pyle, Gerald F.: The Geography and Mortality of the 1918 Influenza Pandemic. *Bulletin of the History of Medicine* 1991 vol. 65 (1), s. 4–21. (Forkortet Patterson 1991).
- Pedersen, Niels: *Den spanske syge*. Bornholms Slægts- og Lokalhistoriske Forening 2013. (Forkortet Pedersen 2013).
- Permin, Georg Emil: Influenza og Lungetuberkulose. *Ugeskrift for Læger* 30. oktober 1919, 81. årg. nr. 44, s. 1739–41. (Forkortet Permin 1919).
- Phillips, Howard & Killingray, David. Introduction. I: Phillips H, Killingray D. (red.). *The Spanish Influenza Pandemic of 1918–19. New Perspectives*. (London & New York, Routledge 2003), s. 6–25. (Forkortet Phillips 2003).
- Phillips, Howard. The Recent Wave of ‘Spanish’ Flu Historiography. *Social History of Medicine* 2014, vol. 27 (4), s. 789–808. (Forkortet Phillips 2014).
- Rasmussen, Erik. Velfærdsstaten på vej. I: Danstrup, John & Koch, Hal (red.): *Politikens Danmarkshistorie* bd. 13. (Kbh., Politikens Forlag 1971), s. 161–2. (Forkortet Rasmussen 1971).
- Rasmussen, Holger & Rud, Holger. Influenzaen paa Marinelazarettet. *Ugeskrift for Læger* 10. juli 1919, 81. årg. nr. 28, s. 1133–42. (Forkortet Rasmussen 1919).
- Reiter, Paul: Influenza og Psychose. *Bibliotek for Læger* 1920, 112. årg. s. 205–30 + 247–70. (Forkortet Reiter 1920).
- Scheel, Victor: Influenzaens Klinik. *Ugeskrift for Læger* 10. april 1919, 81. årg. (15), s. 627–54. (Forkortet Scheel 1919).
- Skinhøj, Peter & Eriksen, Thomas. Influenza. I: *Den Store Danske*, Gyldendal. Hentet

28. april fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=97764>. (Forkortet Skinhøj www.denstoredanske.dk).
- Statistisk Aarbog 1924*. Danmarks Statistik, (Kbh. 1924). (Forkortet Statistisk Årbog 1924).
- Taubenberger Jeffery K. & Morens, David M.: 1918 Influenza: the Mother of all Pandemics. *Emerging Infectious Diseases* 2006 vol. 12, s. 15-22. (Forkortet Taubenberger 2006).
- Thomsen, Oluf, Kristensen Martin & Thorborg, Frederik: *Undersøgelser over Influenza'ens (Den "spanske Syge" 's) Aarsagsforhold*. (Kbh., Gyldendal 1918), s. 3-37. (Forkortet Thomsen 1918).
- Trier, Hans: *Angst og engle. Den spanske syge i Danmark*. (Kbh., Gads Forlag 2018). (Forkortet Trier 2018).
- Würtzen, Carl Henrik. *Influenza og Lungetuberkulose. Ugeskrift for Læger* 17. april 1919, 81. årg. nr. 16, s. 673-83. (Forkortet Würtzen 1919).
- Noter**
1. Sydlollands Lokalhistoriske arkiv, arkivalie A 77. Beretningen om den spanske syge er indsendt af Laurits Hansens barnebarn Jørgen Hersø Hansen til Nakskov Lokalhistoriske Arkiv i januar 2018.
 2. Lolland-Falsters Folketidende, Lolland-Falsters Stiftstidende, Lolland-Falsters Social-demokrat og Vestlollands Avis
 3. Skinhøj P i www.denstoredanske.dk, Taubenberger 2006, Johnson 2002.
 4. Phillips 2003, Phillips 2014.
 5. Johnsen i www.denstoredanske.dk.
 6. Eberhardt 2016.
 7. Mølbak 2011.
 8. Taubenberger 2006.
 9. Thomsen 1918, Scheel 1919, MB Sundhedsstyrelsens 1918.
 10. Kilderne til dette afsnit er hovedsagelig MB Sundhedsstyrelsen 1918-1920, Thomsen 1919, Scheel 1919, Rasmussen 1919, Rasmussen 1971, Jensen 1981, Christiansen 1990/2004, Otto 2003, Mikkelsen 2003, Jørgensen 2009, Knudsen 2010, Eberhardt 2016.
 11. Patterson 1991.
 12. MB 2018 Sundhedsstyrelsen.
 13. Hansen S 1919, Otto 20003, MB Sundhedsstyrelsen 1918.
 14. Bloom-Feshbach 2011, Permin 1919, Würtzen 1919, Bie 1920.
 15. MB Sundhedsstyrelsen 1918-20. Der døde skønsmæssigt kun få hundrede af influenza i 1. halvår 1918, 2. halvår 1919 og 2. halvår 1920.
 16. Kolte 2008, Knudsen 2010.
 17. Statens Sygekasseinspektorat, beretning 1919.
 18. Bjerre 1996, Johansen 2007.
 19. Faber 1919, Reiter 1920.
 20. Rådene blev gengivet i mange aviser den 24. oktober 1918.
 21. Juul 1919, Arnold-Larsen 1921, Otto 2003, Mamelund 2005, Knudsen 2010.
 22. MB 1918 Lolland-Falsters amtslægekreds.
 23. Beregnet af forfatteren ud fra oplysninger i MB Sundhedsstyrelsen 1918-1920.
 24. Hansen CA 1919.
 25. Lolland-Falsters Folketidende 26. oktober, 9., 12., 13., 15. og 16. november 1918, MB 1918 Falster Lægekreds, Forhandlingsprotokol for Nakskov Byråd, journal nr. 597/18, Knudsen 2010.
 26. Lolland-Falsters Folketidende 20. november 1918.
 27. Lolland-Falsters Stiftstidende 9. november 1918.
 28. Lolland-Falsters Folketidende 6. og 22. januar 1919.
 29. Karl Larsens beretning til Richard Collier, 1972, brev. The private papers of Richard Collier, Documents, 18909. Imperial War Museum.
 30. MB 1918 Østlollands lægekreds
 31. MB 1918 Midtlollands lægekreds
 32. Lolland-Falsters Social-Demokrat 4. december 1918
 33. Lolland Falsters Folketidende 8. november 1918. Lolland-Falsters Social-Demokrat 4. december 1918. MB 1918 Midtlollands lægekreds
 34. MB 1918 Lolland-Falsters amtslægekreds, MB 1918 Sundhedsstyrelsen
 35. MB 1918 Vestlollands lægekreds

36. Julie Hansens beretning til Richard Collier, 1972, brev og interview. The private papers of Richard Collier, Documents, 18909. Imperial War Museum.
37. Lolland-Falsters Social-Demokrat 30. oktober 1918. Den i avisen omtalte lærerinde frk. Andreasen er muligvis identisk med frk. Marie Andresen (1891-1980), der i mange år drev en danseskole og en børnehave i Nakskov
38. Lolland-Falsters Social-Demokrat 11. november 1918 og 22. juni 1950 (omtale i anledning af Ellen Ottosens 70-års fødselsdag).
39. MB 1918 Nakskov kommunale influenzalazaret, Lolland-Falsters Social-Demokrat 8. november 1918.
40. Lolland-Falsters Social-Demokrat 5. november 1918.
41. Lolland-Falsters Social-Demokrat 31. oktober 1918.
42. Lolland-Falsters Social-Demokrat 15. november 1918, Lolland-Falsters Folketidende 15. november 1918, Vestlollands Avis 15. november 1918, Nakskov Byråd, bilag til byrådssager 1918-1919.
43. MB 1918 Vestlollands lægekreds.
44. Dagmar Andersens erindringer i National museets Industri-, Håndværker- og Arbejderundersøgelser, NIHA1432, 1955.
45. MB 1918 Vestlollands lægekreds.
46. Nakskov Lokalhistoriske Arkiv, Protokoll mrk. 1461: Den Spanske Syge, Sygeplejersker.
47. Lolland-Falsters Social-Demokrat 26. november 1918.
48. Lolland-Falsters Social-Demokrat 30. oktober og 16. december 1918.
49. Trier 2018
50. "Spansk Syge-plejerskerne 1918-19", Lolland Stadsarkiv nr. 1461.
51. Nationaltidende 22. april 1919, Jyllands-Posten 24. april 1919.
52. Lolland-Falsters Social-Demokrat 22. april 1919.
53. Bertolt 1979-84.
54. Forhandlingsprotokol for Nakskov Byråd 1918-1919.
55. Vestlollands Avis 7. og 21. januar 1919.
56. Vestlollands Avis 26. februar 1919.
57. Forhandlingsprotokol for Nakskov Byråd 1919-1920.
58. Oplysninger fra Nakskov Lokalhistoriske Arkiv 14. juni 2018, Lolland-Falster Folketidende 31. august 2013.
59. Knudsen 2010, som citerer lægernes indberetninger til Sundhedsstyrelsens Oplysninger om Influenzaen.
60. Åman 1990.
61. <http://nakskovlokalarkiv.dk/skibsvaerftet.html> (set 21. juli 1918), Statistisk Årbog 1924.
62. <http://nakskovlokalarkiv.dk/skibsvaerftet.html> (set 20. juli 2018), Statistisk Årbog 1924.
63. Gengivet i Pedersen 2013 s. 70.
64. Lov om husmoderafløsning af 12. april 1949.
65. Kolstrup 1996.
66. Bertolt 1979-84. O, Dybdahl V.
67. Trier 2018.

“En Uhygge-stemning greb alle”

– 1918 influenzapandemien i Nysted

Af stud. mag. Mathias Mølbak Ingholt

Formålet med denne artikel er at studere den spanske syge – influenzapandemien i 1918 – og dens konsekvenser i Nysted på Lolland. Den spanske syge brød sent ud og var med hensyn til dødelighed mild i Nysted. Til trods for dens milde færd i byen fik den stadig vidtrækkende konsekvenser for byens borgere: rygter og historier om dødsfald lagde en dyne af angst over byens borgere og fik sandsynligvis økonomiske konsekvenser i form af tab for byens forretningsdrivende. For dem, der blev syge, fik den spanske syge i nogle tilfælde længerevarende konsekvenser i form af kroniske følgesygdomme og fattighjælp grundet manglende evne til at arbejde. Artiklen minder os om, at en epidemisk sygdom kan få vidtrækkende sociale og økonomiske konsekvenser for både patienter og pårørende.

Introduktion

2018 markerer 100-året for “den spanske syge” i 1918. Den spanske syge var en influenzapandemi (*en global epidemi af influenza*), der på verdensplan dræbte omtrent 50 millioner mennesker – flere end

der døde i kamp i 1. verdenskrig.¹ Navnet “den spanske syge” kom af den fejlagtige antagelse, at influenzapandemien først var opstået i Spanien. De krigsførende nationer havde lagt censur på pressen, hvilket betød, at det netop var det neutrale Spaniens presse, der først åbent berettede om influenzapandemien i landet.² Det influenzavirus, der forårsagede pandemien og de mange dødsfald, var ikke en normal sæsoninfluenza, men derimod sandsynligvis en fugleinfluenzastamme, der var muteret.³ Befolkningen havde kun begrænset modstandskraft overfor dette nye virus. Når folk blev syge, var de syge i ugevis med høj feber, led- og øjensmerter, voldsom næseblod, og flere fik tilstødende livsfarlige lungebetændelser med indre blødninger i lungerne. De, der overlevede, kunne opleve månedlange rekonvalescensforløb, og nogle fik kroniske mén for livet.⁴ Det særlige ved den spanske syge var, at hvor det typisk er ældre, der dør af influenza, var det i 1918 i særdeleshed yngre mennesker, der døde under influenzapandemien.⁵

Influenzapandemien brød først ud i USA i marts 1918 og spredte sig hurtigt til resten af verden, bl.a. gennem troppetransporter af soldater, der skulle til krigen i Vesteuropa. I Danmark brød pandemien først løs i den første uge af juli 1918 med simultane

udbrud i Christiansfeld ved Kolding, Roskilde, København og Taarbæk på Strandvejen.⁶ Herefter spredte den sig ud i landet. På landsplan blev indrapporteret 587.123 influenza- eller influenzalignende tilfælde i 1918, hvilket vil sige 19% af den samlede befolkning.⁷ Det egentlige tal har sandsynligvis været højere, da mange ikke har været i kontakt med deres læge. I alt døde et sted mellem 11.000-18.000 mennesker i Danmark med en dødelighedsprocent på 0,4-0,6% af den samlede befolkning; et væsentligt lavere antal end i de øvrige europæiske lande.⁸ Årsagen til tvivlen om den egentlige dødelighed blandt danskerne er, at det på landet var ligsynsmænd, dvs. lægfolk, fremfor læger, der ved dødsfald skulle udstede dødsattester.⁹

Om end influenzapandemiens epidemiologi (*viden om sygdommes spredning og smitte*) er velbeskrevet af sundhedsfolk, er de socialhistoriske aspekter af influenzapandemien i 1918 i Danmark ikke særligt velbeskrevet. En række lokalhistoriske studier af pandemien i lokalområder som Odense, Randers, Albertslund, Kerteminde, Hjørring, Skagen, Langeland, Vejle, Bornholm og Frederiksberg er siden 1990'erne blevet publiceret. I 2003 foretog etnologen Lene Otto det første landsdækkende socialhistoriske studie af influenzapandemien i Danmark. I 2018 udkom endelig to populærhistoriske udredninger om pandemien: Hans Triers "Angst og Engle" og Tommy Heisz' "Den spanske syge". Meget mangler dog stadig at blive skrevet.

Denne artikel er et studie af influenzapandemiens gang og effekt på lokalsamfundet i Nysted på Lolland. Nysted er valgt, fordi en af byens læger – Carl Adam Hansen – var særdeles flittig til at dokumentere pandemiens gang i byen, af hvilken grund man vil kunne studere dens effekt på et mindre samfund.

Influenza

Den periode, hvor den spanske syge brød ud, var i både politisk og sundhedsfaglig henseende en brydningstid. Da sygdommen brød ud i marts 1918, rasede Første Verdenskrig fortsat med katastrofale tabstal på begge sider af fronten. I Rusland var tsaren blevet væltet, og USA var indtrådt i krigen på de allieredes side efter den tyske sænkning af krydstogtsskibet *Lusitania*.¹⁰ Det var en tid, hvor teknologiseringen og globaliseringen for alvor tog fart – en kendsgerning, der også inden for sundhedsområdet kunne mærkes. I perioden 1889-92 havde verden gennemgået en langt mindre dødelig influenzapandemi, der kom til at gå under navnet "den russiske syge", da den først dukkede op i Skt. Petersborg. På kun fire måneder havde denne pandemi nået verden rundt grundet den voksende brug af jernbaner og dampskibe.¹¹

Inden for lægevidenskaben var de første årtier af 1900-tallet præget af optimisme. I 1880 havde den tyske læge Robert Koch for første gang formået at isolere miltbrandbakterien og dermed endelig påvist, at det er mikrober, der er årsag til sygdom. Efterfølgende var bakterierne bag andre sygdomme som tuberkulose, barselsfeber, kolera, lungebetændelse og difteri også blevet opdaget.¹² Man havde formået endelig at lokalisere "fjenden", og kampen var en gang for alle sat ind for at bekæmpe den.¹³

Med mikrobiologiens opdagelse var produktionen af laboratoriproducerede præparater og vacciner også tiltaget, og man var løbende gået bort fra at behandle folk med udtømmende behandlingsmetoder som åreladning, afføringsmidler og brækmidler. Samtidig havde man erkendt hygiejnens enorme betydning for sundhed og smitterisiko, og desinfektion var blevet obligatorisk i alle danske sundhedsinstitutioner. Det betød, at hvor hospitalet i midten af 1800-tallet havde været en instituti-

on, som almindelige mennesker helst ville undgå grundet smittefare under indlæggelse, var hospitalet anno 1918 et sted, hvor almindelige mennesker foretrak at blive behandlet.¹⁴

Hvad angik influenza havde en tysk læge ved navn Richard Pfeiffer i 1892 opdaget en bakterie, som han mente var årsag til influenza.¹⁵ Med folkesygdomme som tuberkulose og difteri var influenza ikke en populær sygdom at forske i, og af den grund blev Pfeiffers fund accepteret af det internationale lægefaglige miljø uden for alvor at blive efterprøvet.¹⁶ Influenza er dog ikke en bakteriesygdom, men derimod et virus, og først i 1930'erne blev mikroskoperne veludviklede nok til at opdage det.¹⁷

Til trods for, at det i 1918 var bakterieteorien, der dominerede lægeverdenen, var der stadig ikke én sygdomsforståelse: hvor nogle læger fortsat svor til den ældre miasmateori, der gik ud på, at sygdom skyldtes indånding af "dårlig" luft produceret af eksempelvis forrådnelse, var andre læger skeptiske over for, hvorvidt influenza overhovedet var en reel sygdom og ikke snarere en paraplybetegnelse for en række ubestemmelige sygdomstilfælde. Endelig foreslog nogle læger, at der var tale om en bacille så lille, at man ikke kunne se den med datidens lysmikroskop (et "virus").¹⁸

1918 influenzapandemien brød med alle de gængse opfattelser af influenza. Både den usædvanlig høje dødelighed og det faktum, at hovedparten af de syge og døde var yngre folk med godt helbred frem for ældre og spædbørn, kom bag på lægerne. De første obduktioner foretaget på amerikanske soldater viste tilmed hævede og blodfyldte lunger; symptomer, der ellers ikke forbindes med influenza, og lægerne mistænkte blandt andre sygdomme først pest som årsag.¹⁹ Internationalt betød influenzapandemien, at Pfeiffers teori blev efterprøvet og afvist. Gentagne studier

foretaget i flere lande viste enstemmigt, at årsagen til sygdommen ikke kunne være Pfeiffers bakterie.²⁰

En sundhedspolitisk slagmark

Når det kommer til dokumentation af sundhed på Lolland i det 19. århundrede, er en af de vigtigste skikkelser den praktiserende læge og embedslæge Carl Adam Hansen (1847-1927). Hansen slog sig ned som praktiserende læge i Nysted i 1875, og han studerede bl.a. malaria ("lollandsk feber") på Lolland.²¹ Hansen var tilmed praktiserende læge under begge influenzapandemier og havde i en disputats under 1889-pandemien bidraget til den internationale influenzaforskning ved et sammenlignende studie af influenza og denguefeber. Hansen argumenterede i sin disputats for influenzas person-til-person-smitte ved på nøje vis at påvise, hvordan lokalbefolkningen i Nysted var blevet smittet i deres husstande.²²

Foruden Carl Adam Hansen var de øvrige sundhedsmyndigheder i Nysted en række praktiserende læger, byens epidemikommission og byens epidemisygehus. Sygehuset var opført i 1896, havde 14 sengepladser, herunder et isolationsafsnit med 9 sengepladser til patienter med smitsomme sygdomme, og én læge.²³ Nysteds epidemikommission blev ledet af Nysteds politimester, og den bestod derudover af byrådsmedlemmer og Carl Adam Hansen i kraft af hans rolle som embedslæge. Epidemikommissionen havde jurisdiktion over Nysted by og landsogn og var oprettet i henhold til epidemiloven af 1915. Epidemikommissionens ene funktion var at føre tilsyn og skride ind ved udbrud af smitsomme sygdomme. I juni 1918 var der eksempelvis et udbrud af tyfus i en husstand, hvorefter epidemikommissionen påbød udrensning af husstanden, eftersyn og uskadeliggørelse af smitstoffer i drikkevandet fra brønden og henstillede til kogning af vand og rensning af tøj.²⁴ Epi-

demikommissionens anden funktion var at føre tilsyn med husstandenes sundhedsmæssige forhold. D. 20. maj 1918 fik epidemikommissionen eksempelvis en notits fra den praktiserende læge Povl Toussieng (1892-1967) om dårlige sundhedsforhold i husstanden "Teglværkshus" på Nysted Hede. Toussieng påpegede bl.a., at flere af husstandens medlemmer var smittet med tuberkulose, og at tre dødsfald – herunder et barn – var indtruffet. En undersøgelse af husstanden viste, at de hygiejniske forhold i husstanden var direkte sundhedsskadelige og næppe kunne forbedres, af hvilken grund epidemikommissionen på et møde d. 20. juni besluttede at påbyde rømning af "Teglværkshus". Dette var en ret, de havde i kraft af Nysteds sundhedsvedtægt § 43 vedtaget i 1898. Eksemplet med "Teglværkshus" viser om noget, hvor omfattende beføjelser epidemikommissionerne havde over lokalbefolkningerne.

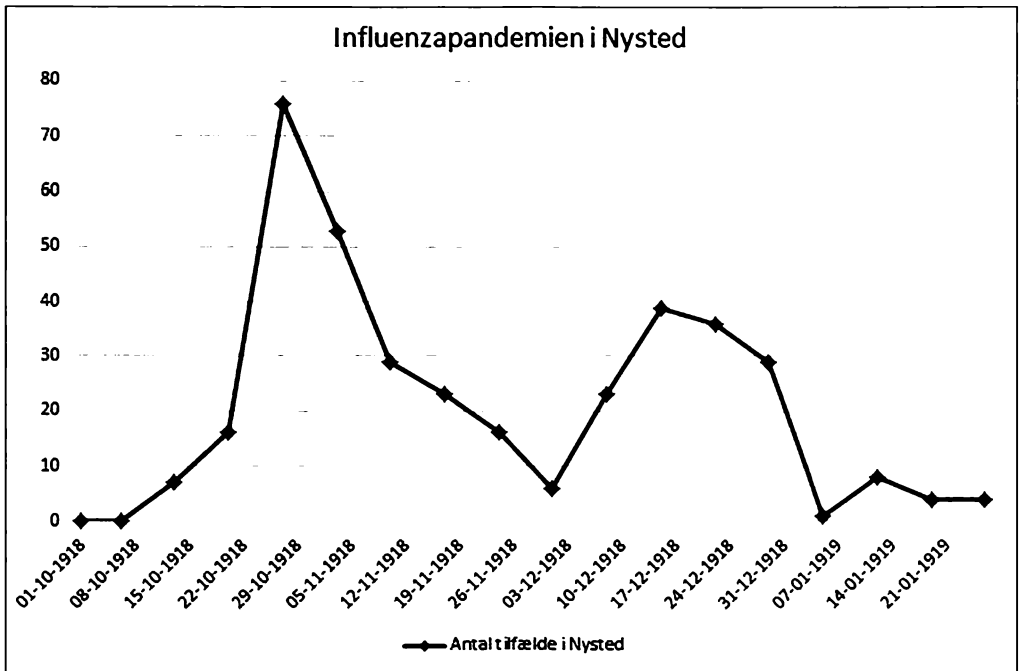
I 1918 var Carl Adam Hansen utilfreds. På initiativ fra byrådsmedlemmet og socialdemokraten Ulrik havde Nysted byråd i februar 1918 besluttet at nedlægge Nysteds epidemisygehus. Den lokale sundhedsdebat på Nystedegnen omhandlede på det tidspunkt bekæmpelse af fnat. I september var landsognerådet og de lokale landlæger af epidemikommissionen blevet bedt om tage stilling til, om de ville acceptere et cirkulære om offentlig betaling for behandling mod fnat.²⁵ Dengang var lægekonsultation betalingspligtig, af hvilken grund det var svært for de fattigste at konsultere en læge. Sygekasserne var dog slået igennem i 1918, men der fandtes stadig fattige, der stod udenfor en sygekasse.²⁶ I praksis betød cirkulæret om offentlig betaling for fnatbehandling, at også sognets fattigste – eksempelvis polske gæstearbejdere – ville kunne modtage gratis behandling for fnat.

Ulrik begrundede lukningen af Nysted sygehus med, at sygehuset økonomisk

Carl Adam Hansen. Dato ukendt. (Det Kongelige Bibliotek)

var urentabelt at drive og ifølge Ulrik kun benyttedes af byens fattigfolk, herunder navnlig polske gæstearbejdere. I sin medicinalindberetning til Sundhedsstyrelsen for 1918 bemærker Carl Adam Hansen vredt om Ulrik, at "*ja han betegner det [sygehuset, red.] endog i den Anledning som en "Losseplads" – et Udtryk, der lyder lidt besynderligt i en Socialdemokrats Mund*". I stedet mente Ulrik, at der skulle opføres et nyt, større og mere tidssvarende sygehus. Situationen i Nysted var ikke unik; trods det moderne gennembrud inden for lægevidenskaben var sygehuse i de fleste danske købstæder omkring århundredskiftet stadig uhygiejniske og primært for de fattige, mens den lokale overklasse benyttede

Figur 1: Influenzatilfælde i Nysted, 1918-1919.

sig af private klinikker. I Nakskov havde byrådets socialdemokratiske medlemmer i 1912 gennemtvunget etablering af et tidsvarende sygehus til fordel for det gamle fattighospital fra 1894.²⁷ Det kan tænkes, at Ulrik lod sig inspirere af Nakskov i sit forslag om et nyt sygehus.

Hansen argumenterede omvendt for, at sygehuset havde huset patienter fra alle sociale lag og sandsynligvis havde standset flere udbrud gennem isolation af de smittede patienter. Hans holdning var endvidere, at planerne om et storsygehus ikke var realiserbare i en lille by som Nysted. Byens lægestand reagerede på planerne om lukningen ved i en skrivelse til byrådet at argumentere med den fare, som manglen af et sygehus ville udgøre i tilfældet af en epidemi i byen.²⁸

Ikke desto mindre vedtog byrådet d.

11. april 1918, at sygehuset skulle lukkes. Afstemningen endte 4-3 (de fire stemmer for lukningen var byrådets tre socialdemokrater og det ene radikale medlem, og de tre stemmer mod lukningen var byrådets konservative medlemmer).²⁹ Lukningen af sygehuset betød, at Nysted stod forsvarsløs, hvis en epidemi skulle ramme byen, og den eneste måde at isolere syge patienter på ville være at isolere dem i deres egne boliger.

Konflikten mellem lægestand og myndigheder (i dette tilfælde Nysted byråd) var i 1918 et relativt nyt fænomen. Før bakteriologiens opdagelse var lægestanden en lille gruppe i konkurrence med kvaksalvere på især landet. Det medicinske moderne gennembrud betød, at læger blev en autoritet, og mange læger engagerede sig åbent i den offentlige debat.³⁰

Influenzaen når Nysted

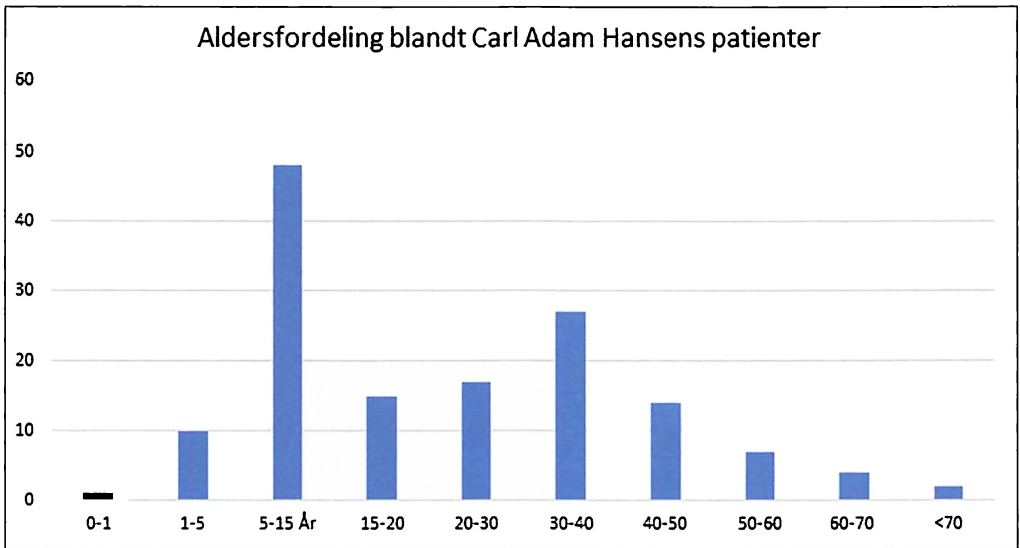
Mens influenzapandemien nåede København i juli 1918, nåede den først Lolland i september.³¹ Den optrådte først i købstæder som Nykøbing Falster, Nakskov og Saksøbing og spredte sig derefter til landdistrikterne.³² I løbet af oktober måned rapporteredes 22.689 tilfælde af luftvejssygdomme på Lolland og Falster, og af disse døde 214.³³ Samlet set vil det sige en rapporteret sygelighed på 18%, hvoraf 0,9% af tilfældene døde. Andelen af syge har sandsynligvis været større end 18%, da en del ikke har kontaktet deres læge. Sygeligheden på Lolland-Falster lå højere end på landsplan. I Nakskov købte byrådet i oktober byens missionshotel for 77.000 kr. og omdannede det til et nødlazaret. Endvidere mobiliseredes byens lokale kvinder til at hjælpe med at pleje de syge på hospitaler og i hjemmene. Nakskovs lokale borgmesterfrue, Dagmar Bresemann, var blandt andet med til at dirigere frivillige hjælpere til lægerne, og i løbet af pandemien meldte over 100 kvinder fra Nakskov sig som frivillige hjælpeplejersker.³⁴

Med sin sydlige placering på Lolland lå Nysted langt fra omverdenen. Om end influenzapandemien som nævnt nåede Lolland i september, brød den først ud i Nysted i ugen 13.-19. oktober (figur 1). Hvor influenzaen kom bag på læger i andre dele af landet,³⁵ tyder noget på, at Carl Adam Hansen, grundet dens sene ankomst i Nysted, havde ventet pandemien: *“Jeg var derfor ikke lidet spændt paa at faa den under Øjne, og jeg mente, at i Fald det var Influenza, maatte jeg kunne genkende den [...] I Slutningen af Oktober naaede den os.”*³⁶ Hansen havde i 1918 været praktiserende læge i Nysted i 43 år og havde dermed også behandlet patienter under den forrige influenzapandemi i 1889.³⁹ Han var, da influenzaen brød ud i oktober 1918, derfor ikke i tvivl om, hvorvidt det var den samme sygdom som i 1889.

Hansen vurderede selv, at pandemien sandsynligvis blev introduceret fra Nykøbing Falster, hvor en jernbaneforbindelse var blevet etableret otte år tidligere. Sammenlignet med resten af landet var udbruddet i Nysted meget mildt. Nysted by havde ved folketællingen 1916 en befolkning i 1.536 indbyggere. Af dem blev 370 smittet – dvs. 24% af byens befolkning. Af disse døde kun to. Den nærliggende landsby Herritslev, der ved folketællingen i 1916 havde 780 indbyggere, skulle have været hårdere ramt, og her døde fem indbyggere. Da der var tale om influenza, anslog Hansen, at flere (ekstra 6% eller 95 borgere) i virkeligheden nok har været syge uden at søge lægehjælp. Givet at hans skøn på 6% er nogenlunde sandfærdigt, betyder det, at 460 indbyggere (en tredjedel af byen) nåede at blive syge i perioden 13. oktober 1918-31. januar 1919.⁴⁰ De karakteristiske symptomer med pludselig høj feber, ledsmerter, smerter i øjnene og næseblødning var i overensstemmelse med, hvad andre læger erfarede på landsplan.⁴¹

Hansen anslår selv at have haft mellem 125-150 patienter, hvoraf hovedparten var fra Nysted by, og en mindre del var fra landbefolkningen. Blandt 144 af Hansens patienter kan den ujævne aldersfordeling tydeligt ses (se figur side 106).

Influenzapandemien satte fornyet gang i debatten om relevansen af Nysted epidemisygehus. Efter pres fra lægestanden valgte byrådet at gå med til en midlertidig genåbning af sygehuset for behandling af influenzapatienter, og d. 30. oktober indlagdes den første patient. Kun de mest akutte patienter blev indlagt på sygehuset. Genåbningen skete, mens pandemien rasede på det højeste, og i perioden 30. oktober-7. januar indlagdes 19 patienter, hvoraf ét dødsfald indtraf.⁴² Det lave antal indlæggelser reflekterer pandemiens milde gang i Nysted.

Figur 2: Aldersfordeling blandt C. A. Hansens influenzapatienter, 1918.

I 1918 fandtes ingen virksomme behandlingsmidler mod influenza. Derfor kunne Hansen og den resterende danske lægestand kun behandle sygdommens symptomer ved fx at give febernedsettende og svedfremkaldende midler. Trods udviklingen i lægevidenskaben tyede flere læger dog også til de ældre metoder med udtømmelser fra blære, mavesæk, tarme, porer og åreladning. Dette gjorde sig navnlig gældende under influenzapandemien, hvor al anden behandling ingen virkning havde. Ældre behandling fungerede dermed som supplement til nyere biomedicinske præparater som fx aspirin.⁴³ Hansen selv benyttede sig dog ikke af disse *“heroiske Midler”*, men anvendte i stedet biomedicinske febernedsettende midler såsom antipyrin og aspirin i sin behandling.⁴⁴ At Hansen ikke tyede til de ældre metoder angående udtømmelser kan muligvis skyldes pandemiens mildhed i Nysted, hvilket betød, at Hansen ikke blev konfronteret med et stort antal alvorligt syge tilfælde. Det kan også tænkes, at

Hansen simpelthen tog afstand fra gamle behandlingsmetoder.

Hansen blev ikke selv syg under influenzapandemien, men det blev hans unge kollega Aage Jacobsen, der også praktiserede medicin i Nysted. I en særlig indberetning til Sundhedsstyrelsen redegør Jacobsen for, at han sandsynligvis blev smittet under et af sine patientbesøg.⁴⁵

Myndighederne skrider ind

Da den forrige pandemi i 1889 ramte Nysted, blev der ikke gjort noget for at standse den. Teorien var dengang, at pandemien skyldtes en slags miasmatiske sky – dvs. en usynlig sky af bakterier, der fløj verden over og inficerede folk.⁴⁶ I 1918 var det anderledes. Man var nu klar over, at influenza smittede fra person til person. Som situationen forværredes, skred Nysteds epidemikommission til handling, og d. 29. oktober lukkedes byens skole og forblev lukket indtil d. 27. november.⁴⁷ Dette tiltag var et led i implementering af et for Køben-

havn gældende påbud, der fra 12.-20. oktober påbød lukning af skoler. Lukning af skoler blev på den tid anset for en virksom metode til at standse en epidemi. Det var især i klasselokalerne, hvor børn opholdt sig tæt og længe, at sygdom kunne spredes. Gennem skolelivet blev sygdom spredt til hele familier.⁴⁸ Blandt Nysteds læger var der enighed om, at skolelukningen i Nysted var virksom. Aage Jacobsen beskriver i sin indberetning til Sundhedsstyrelsen, at sygdomsforekomsten styrtdykkede efter skolelukningerne, og at den steg drastisk igen, da skolerne åbnede. Carl Adam Hansen er også enig i, at skolerne spillede en enorm rolle i spredningen af influenza, men han påpegede, at smitten skete direkte fra person til person og ikke via baciller på klasselokalernes møbler, som nogle datidige læger mente.⁴⁹

Det for København gældende påbud om lukning af institutioner tillod endvidere kun biografer at holde åbent, såfremt de mellem forestillingerne gjorde grundigt rent og luftede ud. I påbuddet blev det klargjort, at de lokale myndigheder i købstæderne kunne gøre, som de ville, men at man opfordrede til at lukke alle offentlige forsamlingssteder.⁵⁰

I lokalpressen på Lolland-Falster indrykkede Sundhedsstyrelsen notitser med titlen "Mod Epidemien". Disse indeholdt en række råd for, hvordan man undgik at blive smittet med influenza. Rådene var bl.a. at opretholde hygiejne, at sørge for udluftning og at undgå større forsamlinger grundet risikoen for smitte.⁵¹

I Nysted gik man endnu videre i forsøget på at bekæmpe influenzaen: I midten af oktober udstedte epidemikommissionen et forbud mod offentlige forsamlinger og fester, og byens biograf og teater blev lukket. Dette forbud blev først ophævet i januar, hvor sygdommen var overstået. Om end politiet ikke kunne forbyde pri-

Læsekredsen.

23 Oktober 1918.

Mod Epidemien.

Københavns Sundhedsstyrelse har i Dag paa Københavns Gader opslaaet Plakater, der indskræper Folk, hvad der bør gøres for at hindre den spanske Sygges Udbredelse. Plakaten nævner følgende 12 Foranstaltninger:

- 1) Iagttag den størst mulige Renlighed.
- 2) Hold Haanden for Munden, naar De hoster eller nyser.
- 3) Pas paa, at ingen hoster, nyser eller taler ind i Ansigtet paa Dem.
- 4) Held Telefontagten ren, særlig hvor den bruges af mange.
- 5) Sørg for god Udluftning af Værelserne.
- 6) Hold de raske saa vidt muligt
- 7) Undgaa unødvendige Besøg hos de syge.
borte fra de syge.
- 8) Staa ikke op for tidligt efter Sygdommen.
- 9) Undgaa de Steder, hvor mange Mennesker er samlet.
- 10) Udsæt større Mødet og Forsamlinger.
- 11) Vær ikke mere end nødvendigt i Sporvogn.
- 12) Sørg for, at Vornene er saa meget som muligt i fri Luft.

"Mod Epidemien"-notitser indrykket i lokalpressen på Lolland-Falster. Notitserne informerede folk om, hvilke forholdsregler de skulle iagttage for at undgå at blive smittet med influenza. (Lolland-Falster Stiftstidende 23. oktober 1918).

vate sammenkomster, hvilket forårsagede videre smitte, har de omfattende forbud mod offentlige forsamlinger ifølge Hansen sandsynligvis haft indflydelse på, hvor voldsom influenzaen blev i Nysted. Han bemærkede dog, at forbuddet gik ud over byens forretningsliv.⁵² Epidemikommissionens forbud mod sammenkomster, hjemlet i Nysteds sundhedsvedtægter, var en markant magtudøvelse over byens 1.536 indbyggere. Den var nødvendig, i en situation hvor en ondartet influenzavirus var løs og risikoen for lungebetændelse og død reel.

En øde og dystre købstad

Da pandemien kom sent til Nysted, kunne byens borgere længe følge den med en visshed om, at den før eller siden også ville nå dem. D. 11. juli bragte Folketidende en artikel, hvori de forsikrede deres læsere, at den spanske syge *“ikke [var] andet end en Influenzaepidemi [...] ellers er der saamænd ikke noget særlig mystisk eller uhyggeligt ved den, naar bortses fra den ganske overordentlige Smittefarlighed.”*⁵³ Folketidendes forsøg på at berolige ved at mane folk til ro reflekterer de forsøg, som sundhedsmyndighederne – især stadslægen i København – gjorde i de nationale avisspalter.⁵⁴

Forsøgene på at mane til ro havde dog ikke den ønskede effekt. Til trods for den lave mortalitet blandt Nysteds borgere, kunne sygdommens pludselige nærvær i byen i særdeleshed mærkes. Nyheder om kendte skikkelser, der bukkede under for sygdommen, samt beretninger fra både nær og fjern om pandemiens hærgen betød ifølge Hansen, at *“en Uhygge-stemning greb alle”* og endvidere *“kunde det dog ikke undgaas, at Befolkningen blev opskræmt[.]”*⁵⁵ I aviserne figurerede lange dødsannoncer med især yngre mennesker, og dagligt kunne man læse om nye tilfælde og overbelastede sygehuse.⁵⁶ Trods pandemiens milde gang i Nysted var Lolland-Falster som allerede

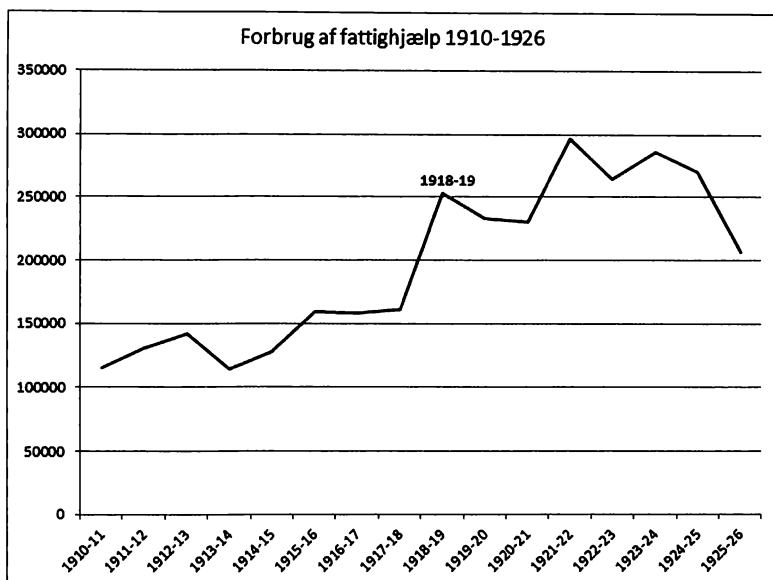
nævnt en af de hårdere ramte regioner i Danmark, og de mange dystre nyheder fra både lokalområdet og resten af landet samt skolelukninger og forbud mod offentlige sammenkomster lagde byen øde og skabte en dystre stemning blandt byens borgere. Om sygdommens optræden i Nysted siger lokalaviserne ikke meget. Pandemiens voldsomhed ses dog i avisernes annonce-sektioner: I oktober måned ses mange små notitser om aflyste teaterforestillinger grundet påbuddet fra politiet.⁵⁷ Om end aviserne ikke siger noget om pandemien i Nysted, siger de en del om sygdommens optræden i de øvrige byer på Lolland og Falster. D. 23. oktober skrev Stiftstidende:

*“Den spanske Syge griber fremdeles om sig med en uhyggelig Voldsomhed. Med den særlige Optimisme, som i høj Grad præger Danskerne, har man hidtil vægret sig ved at se paa den spanske Pests vedvarende Fremtrængen med altfor alvorlig Opfattelse, men det kan nu ikke længere nægtes, at Forholdene er ved at sætte et uhyggeligt Præg paa Situationen.”*⁵⁸

Trods en udbredt angst i lokalbefolkningen, der påvirkede folks opførsel, opstod der dog aldrig panik og medfølgende lovbrud. Af Nysted birks retsprotokoller for perioden oktober-marts 1918-19 finder man ingen domssager i forhold til tyveri-, voldtægts-, bedrageri- og brandstiftelses-sager, hvor lovbruddet skete som følge af panik eller angst over influenzapandemien. Retssagerne blev afholdt på enten Nysted rådhus eller på Nysted birkekontor. Byens by- og birkefoged Harald Holck blev i øvrigt i november selv syg og måtte frem til marts 1919 erstattes af sin fuldmægtig, Jens Peter Colind, der i denne periode blev konstitueret dommer.⁵⁹

Den dystre stemning i Nysted er ikke unik. Den udbredte angst reflekterer den reaktion, som influenzapandemien forårsagede i resten af landet. Beretninger fra hele

Figur 3:
Forbrug af fattighjælp,
1910-1926.

landet fortæller om, hvordan folk undgik at gå uden for deres døre, undgik fremmede, og i særdeleshed undgik at hjælpe syge venner og naboer. Frygten for smitte kom til at påvirke folks adfærd og de relationer, der eksisterede mellem bekendte, og konsekvenserne blev, at de syge i mange tilfælde var ladt i stikken af naboer og i nogle tilfælde sågar af familie.⁶⁰

Efter stormen

I midten af januar 1919 forsvandt influenzapandemien fra Nysted, og den trykkelige stemning løftede sig fra byen. Om end kun to Nystedborgere havde mistet livet til influenzaen, havde mange været syge. På baggrund af sine observationer af influenzapandemien i Nysted skrev Carl Adam Hansen en artikel i Ugeskrift for Læger d. 27. marts 1919, hvori han sammenlignede sine observationer fra 1918 med dem fra 1889-pandemien.

Den spanske syge betød for Nysted, at debatten om sygehusets relevans genopstod.

I sundhedspolitisk forstand betød influenzapandemien en midlertidig sejr for Carl Adam Hansen: sygehuset blev genåbnet under pandemien. Trods influenzapandemien var der i byrådet stadig enighed om, at sygehuset på længere sigt skulle lukkes. Influenzapandemien betød dog, at Ulriks beslutning om lukning af sygehuset havde mistet opbakning i det socialdemokratiske bagland, og på et møde i Nysteds socialdemokratiske partiafdeling d. 9. december 1918 blev Carl Adam Hansen inviteret for at tale for nødvendigheden af et sygehus i Nysted.⁶¹

Debatten om sygehuset endte hverken som en succes for Ulrik eller for Hansen: Sygehuset blev i sidste ende nedlagt, hvilket betød, at Nysted mistede sit eneste sygehus. Ulriks planer om et nyt storsygehus blev imidlertid aldrig realiseret, og efterfølgende blev det nedlagte sygehus brugt som herberg for hjemløse.⁶² Ulriks plan om at få byens fattigste væk fra sygehuset og få etableret et tidssvarende sygehus med behandling på offentlig regning slog fejl.

Om end influenzapandemien var mild i Nysted, må influenzapandemien have haft vidtrækkende konsekvenser for byens borgere. Kildematerialet til pandemien på Nysted er sparsomt. Man må derfor bruge kilder og resultater fra andre steder til perspektivering af pandemiens konsekvenser. Det tog månedsvis for de smittede at komme sig. De voldsomme bylder og blødninger, som de medfølgende lungebetændelser forårsagede, har hos nogle syge ført til kroniske følgesygdomme. Selv om det ikke kan dokumenteres, kan det tænkes, at de kroniske følgesygdomme i lungerne har påvirket folks arbejdsduelighed, og i værste fald har folk måttet opgive deres arbejde grundet manglende arbejdsevne. I 1918 var kun et fåtal af kvinder på arbejdsmarkedet. Derfor kan det endvidere tænkes, at sygdom blandt mændene i familierne har fået vidtrækkende konsekvenser for kvinder og børn i familierne. I perioden efter 1918 ser man da også en markant stigning i fattigforsørgelse (se figur 3 side 109).

Om end det er svært at måle, må Carl Adam Hansen have haft en pointe i, at den generelle ængstelse for at opholde sig i det offentlige rum har påvirket økonomien blandt de smådrivende i Nysted. Manglende lyst til at handle ind af frygt for smitte kan have påvirket virksomhedernes indtjening i den periode, hvor pandemien rasede.

Konklusion

Den spanske syge er med mere end 50 millioner dødsfald på verdensplan en af de mest dødelige sygdomskatastrofer, der nogensinde har ramt menneskeheden. Til trods for, at 11.000-18.000 mennesker mistede livet til den spanske syge i Danmark, var influenzapandemien dog relativt mild herhjemme. Selvom Lolland-Falster var hårdere ramt end landet som helhed, slap Nysted øjensynligt let, hvad angår dødelighed. Hvor den spanske syge vendte tilbage i

flere bølger i fx København, ramte den kun Nysted en gang. Skolelukningerne i Nysted tillige med forbud mod offentlige forsamlinger og teater kan have bremset influenzaens færd og kan muligvis forklare, hvorfor Nysted slap så billigt.

Til trods for, at den spanske syge var mild i Nysted, kom den alligevel til at spille en rolle blandt Nysteds borgere. Den blev først og fremmest omdrejningspunktet i en lokalpolitisk debat om økonomisk prioritering og sociale forhold. Influenzapandemien satte atter gang i debatten om byens sygehus – en debat, der ellers var afsluttet, før pandemien brød løs. Til trods for at Ulrik mistede sit baglands opbakning i sygehusdebatten, blev sygehuset dog lukket efter pandemien. Hansens lange redegørelse for den lokalpolitiske debat om sygehusets relevans og korte redegørelse for selve influenzapandemien i Nysted illustrerer, hvor mild pandemien var ved Nysted; hans prioritering var betydningen af sygehuset fremfor pandemien.

I Nysted kom den spanske syge også til at påvirke, hvordan folk opførte sig. Selv før sygdommen kom til Nysted, var byens borgere velinformede om dens eksistens, og efterhånden som rygterne om de mange dødsfald andre steder i landet spredte sig, bredte angsten sig blandt Nysteds borgere. Angsten har haft en effekt på, hvordan folk opførte sig – hvor de gik hen, hvem de besøgte, og hvor ofte de bevægede sig udenfor. For nogle mennesker har influenzapandemien betydet livslange kroniske følgesygdomme og traumatiske minder om tabet af familiemedlemmer. For de handelsdrivende er pandemien muligvis gået ud over indtægterne, og på nationalt plan betød influenzapandemien, at antallet af folk på fattigforsørgelse steg.

Influenzapandemien i Nysted viser, at sygdomsudbrud kan have vidtrækkende konsekvenser: det er først og fremmest et

spørgsmål om sundhedspolitik, og de kan også have økonomiske og sundhedsmæssige følgevirkninger. Endvidere demonstrerer den spanske syge, hvordan folks opførelse ændrer sig, når de udsættes for kritiske situationer.

Om end den spanske syge var noget særligt, er influenzapandemier ikke usædvanlige. Siden den spanske syge har verden været ramt af influenzapandemier tre gange: i 1957 med den asiatiske syge, i 1968 med Hong Kong-influenzaen og i 2009 med svineinfluenzapandemien, og det bliver givet ikke den sidste.

Mathias Mølbak Ingholt (f. 1991) er stud.mag. i historie ved Københavns Universitet og arbejder ved siden af med historisk epidemiologi ved Roskilde Universitet.

E-mail: mingholt@ruc.dk

Litteratur og kilder

- Crosby, Alfred: *America's Forgotten Pandemic*. (New York, 2010).
- Danmarks Statistik – Statistiske Meddelelser 4. række, 51. bind, 1. hæfte.
- De Luca, Giancarlo, van Kerckhove, Kim, Coletti, Pietro, Poletto, Chiara, Bossuyt, Nathalie, Hens, Niel, Colizza, Vittoria: The impact of regular school closure on seasonal influenza epidemics: a data-driven spatial transmission model for Belgium. I: *BMC Infectious Diseases* vol. 18, nr. 29 2018, s. 1-16.
- Den Spanske hærger – 109 Tilfælde i sidste Uge. I: *Lolland-Falsters Stiftstidende*, årg. 113, 23. oktober 1918, s. 2.
- Den spanske Syge paa Lolland-Falster. I: *Lolland-Falsters Folketidende*, årg. 46, 29. oktober 1918, s. 4.
- Den Spanske Syge. I: *Lolland-Falsters Folketidende*, årg. 46, 11. juli 1918, s. 2.
- Eberhardt, Jakob: *Verdenshistoriens største epidemier*. (København, 2016)
- Fildes, Paul: Richard Friedrich Johannes Pfeiffer, 1858-1945. I: *Biographical Memoirs of Fellows of the Royal Society*, nr. 2 1956 s. 237-247.
- Hansen, Carl Adam: "Iagttagelser fra Influenzapandemien 1918." I: *Ugeskrift for Læger* 81. årgang, nr. 13. 27/3 1919 s. 551-561.
- Hansen, Carl Adam: *Bidrag til Oplysning om Influenza med Hensyn til dens Forhold til Denguefeber* (København, 1892).
- Hansen, Carl Adam: Den "lollandske feber" i: *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarboog*, nr. 1. 1913 s. 45-65.
- Hansen, H.J.: *Medicinalberetning for den danske Stat for Aaret 1918* (København, 1920).
- Jacobsen, Kurt, Larsen, Klaus: *Ve og velfærd* (København, 2017).
- Knudsen, Gunnar: *Trap: Danmark IV* (København, 1923).
- Kolte, Ida, Skinhøj, Peter, Keiding, Niels, Lynge, Elisabeth: The Spanish Flu in Denmark. I: *Scandinavian Journal of Infectious Diseases*, 2008; 40: s.538-546.
- Larsen, Klaus: *Smitstof* (København, 2014).
- Lolland-Falsters Folketidende*, årg. 46, 1. november 1918, s. 4-5.

- McKay, John P., Bennett, D. Hill, Buckler, John, Ebrey, Patricia Buckley, Beck, Roger B., Crowston, Clare Haru, Wiesner-Hanks, Merry E.: *A history of world societies*. (Boston & New York, 2012).
- Otto, Lene: "Sygdommen kom som en Explosion" – Den spanske syge i Danmark. I: *Fortid og Nutid* marts 2003 s. 3-25.
- Rigsarkivet (RA), Medicinalberetning for Øerne II (MB), Østlollands Kreds, Carl Adam Hansens indberetning 1918.
- Rigsarkivet (RA), Medicinalberetning for Øerne II (MB), Østlollands Kreds, Nysted sygehus indberetning 1918.
- Rigsarkivet (RA), Nysted Byfoged, journalsager, sundhedsvæsen 1918.
- Rigsarkivet (RA), Nysted Birk, Politiprotokol 1918-1919.
- Rigsarkivet (RA), Sundhedsstyrelsens arkiv, Oplysninger om Influenzaen i Danmark, Lolland-Falster Amtslægekreds.
- Taubenberger, Jeffrey K, Morens, David M: 1918 Influenza: the Mother of All Pandemics. I: *Emerging Infectious Diseases*, vol. 12, nr. 1 Januar 2006 s. 15-22.
- Thomsen, Oluf, Kristensen, Martin, Thorborg, Frederik: *Undersøgelser over Influenzaens Aarsagsforhold* (København, 1918).
- Trier, Hans: *Angst og engle – den spanske syge i Danmark*. (København: Gad 2018).
- Valleron, Alain-Jaques, Cori, Anne, Valtat, Sophie, Meurisse, Sofia, Carrat, Fabrice, Boëlle, Pierre-Yves, Bloom, Barry R: Transmissibility and geographic spread of the 1889 influenza pandemic. I: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* vol. 107, nr. 19 11. Maj, 2010, s. 8778-8781.
- Van Wijhe, Maarten, Ingholt, Mathias Mølbak, Andreasen, Viggo, Simonsen, Lone: Loose ends in the epidemiology of the 1918 pandemic: Explaining the extreme mortality risk in young adults i: *American Journal of Epidemiology* 2018 (Ikke trykt endnu).
4. Trier, 2018, s. 214-215.
5. Van Wijhe 2018.
6. Van Wijhe 2018.
7. Hansen, 1918 s. 2-3, 97-129.
8. Ansart, 2009, s. 99-106, Eberhardt, 2016, p. 187, Trier, 2018, p. 7.
9. Trier, 2018, s. 18.
10. McKay, 2012, s. 858-863.
11. Valleron, 2010, s. 8779.
12. Jacobsen & Larsen, 2017, s. 163-166.
13. Larsen, 2014, s. 270.
14. Larsen, 2014, s. 343.
15. Fildes, 1956.
16. Hansen, 1919, s. 551, Larsen, 2014, s. 338-341.
17. Trier, 2018, s. 11-13.
18. Otto, 2003, s. 13, Hansen, 1919, s. 551.
19. Crosby, 2010, s. 7-9.
20. Thomsen, 1918, s. 15-27.
21. Hansen, 1913.
22. Hansen, 1892.
23. MB 1918 Østlollands Kreds: Nysted kommunale sygehus 1918.
24. Indstilling fra amtslæge til epidemikommisionen d. 29. juni 1918, Nysted byfoged journalsager.
25. Brevkoorespondance mellem Nysted epidemikommision og Nysted landsogns sogneråd angående behandling på offentlig regning af fnat, Nysted byfoged journalsager.
26. Jacobsen & Larsen, 2017, s. 243-244.
27. Jacobsen & Larsen, 2017, s. 252-255.
28. MB, Østlollands Kreds: C.A. Hansen 1918 s. 1.
29. MB, Østlollands Kreds: C.A. Hansen 1918 s.1.
30. Jacobsen & Larsen, 2017, s. 192-201.
31. Kolte, 2008.
32. Trier, 2018, s. 17-18.
33. MB 1918 s. 2-3, 97-129.
34. Trier, 2018, s. 200-204.
35. Otto, 2003, s. 15.
36. Hansen, 1919, s. 552-53.
37. Hansen, 1919, s. 551-53.
38. Carl Adam Hansens indberetning, Oplysninger om Influenzaen i Danmark.
39. Danmarks Statistik – Statistiske Meddelelser 4. række, 51. bind, 1. hæfte.

Noter

1. Taubenberger, 2006, s. 15-22.
2. Trier, 2018, s. 15.
3. Taubenberger, 2006, s. 15-22.

40. Hansen, 1919, s. 551-561.
41. Hansen, 1919, s. 551-561, Trier, 2018, s. 36-39.
42. MB, Østlollands Kreds: Nysted kommunale sygehus 1918.
43. Otto, 2003, s. 5.
44. Hansen, 1919, s. 561.
45. Aage Jacobsens indberetning, Oplysninger om Influenzaen i Danmark.
46. Hansen, 1919, s. 552.
47. Hansen, 1919, s. 560-61.
48. De Luca, 2018.
49. Aage Jacobsens indberetning, Oplysninger om Influenzaen i Danmark, Carl Adam Hansens indberetning, Oplysninger om Influenzaen i Danmark.
50. Cirkulære af 12. oktober 1918 fra Sundhedsstyrelsen til Kredslægerne.
51. Lolland-Falsters Stiftstidende, 23-10-1918 s. 2.
52. Hansen, 1919, s. 560-61.
53. Lolland-Falsters Folketidende, 11-07-1918 s. 2.
54. Trier, 2018, s. 149-155.
55. Hansen, 1919, s. 552, 561.
56. Lolland-Falsters Folketidende 29-10-1918 s. 4, Lolland-Falsters Folketidende 01-11-1918, s. 4-5.
57. Lolland-Falsters Stiftstidende, 25-10-1918 s. 3.
58. Lolland-Falsters Stiftstidende, 23-10-1918 s. 2.
59. Nysted Birks Politiprotokol 1918-1919 s. 132-285.
60. Trier, 2018, s. 169-192.
61. MB, Østlollands Kreds: C.A. Hansen 1918 s. 2.
62. Knudsen, 1923, s. 57.

Kætteren fra Skovlænge: Sagen om pastor Kalmeyer, 1956

Af sognepræst Henrik Gade Jensen, Gloslunde

Sognepræst Poul Kalmeyer fra Skovlænge-Gurreby pastorat udgav i 1956 bogen Religion og Moral. Bogen udlagde Jesu budskab uafhængigt af Paulus og Luther, som han ytrede sig kritisk imod. Biskop Høgsbro blev provokeret af bogen og indgik i dialog med præsten, fordi biskoppen mente, at bogen var på kant med bekendelsesgrundlaget. Sagen blev landskendt, sognene samlede underskrifter til støtte for deres præst, og sagen endte i en folketingsdebat, som støttede Kalmeyer.

Sent på året 1956 udkom bogen *Religion og moral* på forlaget Nyt Nordisk Forlag – Arnold Busck. Bogen var forsynet med et anbefalende forord af det konservative folketingsmedlem og tidligere undervisningsminister Flemming Hvidberg, og bogen var bl.a. tænkt til brug i studiekredse i FOF, Folkeligt Oplysningsforbund.

Forfatteren hed Poul Kalmeyer og var præst på Lolland, i Skovlænge-Gurreby sogne. Hvis man i dag læser bogen, skal der en lidt trænet teologhjerne til at se, hvorfor bogen måtte vække så stor opstandelse. Poul Kalmeyer havde forinden sendt manuskriptet til Gyldendal, som konsulenten an-

befalede til udgivelse, men som direktøren afviste af salgsmæssige grunde.¹ Konsulentens tre siders responsum åbenbarer ingen formodning om en teologisk konflikt.

Bogen afstedkom en "sag" i folkekirken med mange indlæg i dagspressen, brevveksling med biskoppen, som senere offentliggjorde to pjecer mod Kalmeyer, underskriftsindsamling i sognene og til sidst en forespørgselsdebat i folketetinget.

Fra B&W til folkekirken

Poul Knud Kalmeyer var født i 1905 i København. Hans far var Lauritz Thorvald Hans Werge Kalmeyer, formand på Kongens Bryghus i København. Hans forældre blev skilt i 1920. Han gik i Holsteinsgades Kommuneskole fra 1912 og blev i 1920 kontorlærling i Dansk Folkeforsikringsanstalt. Efter læretiden gik han på studentkursus for at blive student og så læse til præst, "det var nemlig mit højeste Ønske at blive Præst".²

Kalmeyer måtte flere gange afbryde studenterkurset pga. dårligt helbred (mavesår) og levede derefter af forskellige jobs, indtil han i 1929 fik ansættelse hos B&W på Christianshavn. I 1932 blev han gift med Centa Anne Marie Madsen.

Kalmeyer led af dårligt helbred i mange år, men efter en vellykket operation i 1944

blev han rask. Derefter begyndte han igen at læse og tog studentereksamen som privatist i 1946 og blev så cand.theol. i 1949. Hans hustru, Centa, støttede ham varmt i bestræbelserne på at blive teolog og præst. "Naar det lykkedes mig at gennemføre Studentereksamen og theol. Embedseksamen paa 4½ [år] tilsammen, saa skyldes det den enestaaende Hjælp og Bistand, Pleje og Pasning som min Kone i disse Aar ydede mig".³

I ægteskabet kom der to døtre, Elsebeth (1934 -2017) og Vibeke Emilie, født 1940.

Kalmeyers inspiration til at blive præst kommer dels fra konfirmationsforberedelsen hos pastor H. P. Møllerup (1866-1929) i Frihavnskirken. Møllerup er mest kendt som medstifter af Blå Kors i 1895

og grundlægger af Kirkens Korshær i Danmark i 1912, men var en typisk vækkelsesprædikant med stærk inspiration fra England, som han havde besøgt i sin ungdom og kendte fra flere år som sømandspræst i Hull. Møllerup hørte til hos Indre Mission i hovedstaden og med nær forbindelse til Kirkefondet og frikirketanker. "Ved denne præsts afgjorte og vækkende forkyndelse godtgjorde den kristne tro sig for mig som en virkelighed, ja, som den største og egentlige af alle værdier".⁴

Efter at være blevet indremissionsk påvirket kom han fra 1932 hos tidehvervspræsten Tage Schack (1892-1945) ved Filips Kirke på Amager, hvor han mødte en stærkt polemisk forkyndelse rettet mod Indre Mission. Begge tilsammen påvirke-

Familiefoto af Poul Kalmeyer, hustruen Centa og deres døtre ved Poul og Centas sølvbryllup i 1957. Foto fra Højreby lokalarkiv <https://www.arkiv.dk/vis/629799>

de Kalmeyer, som han selv beretter: "Når en lægmand har to åndelige fædre, så forskellige som Mollerup og Schack, må det nødvendigvis mærke sin mand for livet. Han må komme til at tvivle på de teologiske arbejdsmetoders gyldighed, når de kan føre til så stik modsatte opfattelser af én og samme sag, som Indre Mission og Tidehverv repræsenterer".⁵ Kalmeyer beskriver sin teologi som en syntese mellem disse to inspirationskilder.⁶

Kalmeyer omtaler ingen teologisk inspiration fra universitetsstudierne, men at dømme efter det senere hjertelige forhold til professor, dr. phil. Søren Holm, må Holm nok have været hans foretrukne teologiske læremester. Søren Holm, som blev docent i 1943 og professor i 1947, var nærmest rationalist eller liberal teolog og stod ganske fremmed overfor det 20. århundredes teologiske strømninger i form af dialektisk teologi og barthianismen. Samme tendens kan spores hos Kalmeyer.

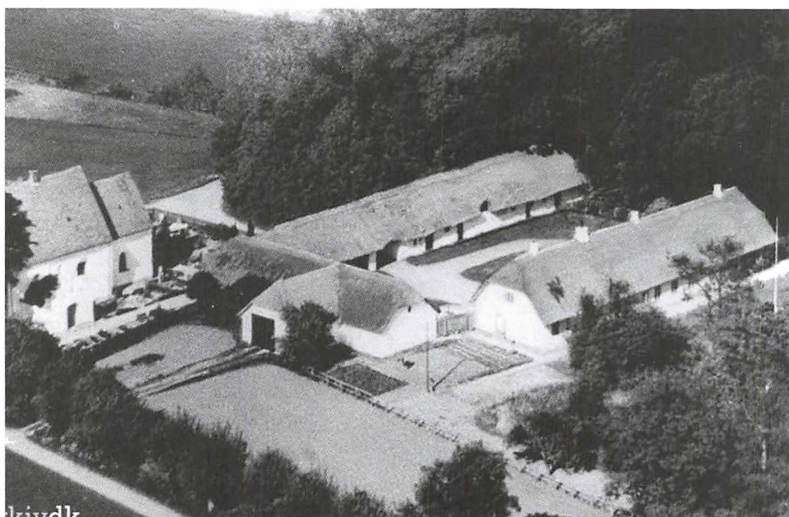
Det var således en moden og erfaren nyuddannet Poul Kalmeyer, der i 1949 blev præst i Skovlænge-Gurreby sogne på Vest-

lolland og flyttede ind i den smukke strå-tækte præstegård fra 1700-tallet.

Skovlænge-Gurreby var i 1950'erne Danmarks mindste pastorat med hhv. 241 og 219 indbyggere i de to sogne. Det var udprægede landsogne, ingen store skel i befolkningen, kun få arbejdere og ingen store gårde. Der var ingen særlige kirkelige retninger i sognene og kun få unge.⁷ Poul Kalmeyer blev den sidste præst i sognene, da han gik på pension i 1971. Derefter blev sognene lagt sammen med Søllested sogn til ét pastorat, og i dag er de ét sogn: Søllested-Skovlænge-Gurreby sogn.

Poul og Centa Kalmeyer var et overordentligt vellidt og respekteret præstepar i de to sogne. De deltog i mange af sognebørnenes fester og levede med i livet i sognene. Der var altid pænt fyldte kirker til gudstjenesterne, og i præstegården afholdt han populære studiekredse, også med lærerkræfter fra Nakskov.

Jeg har mange gange oplevet ved samtaler med ældre mennesker i mine sogne, som grænser op til Gurreby, at når pastor Kalmeyers navn nævnes, så lyser det op

Luffoto af Skovlænge kirke og præstegård (1960'erne). Foto fra Højreby lokalarkiv <https://www.arkiv.dk/vis/594438>

Billede med Kalmeyer og konfirmander fra 1957. Foto fra Højreby lokalarkiv <https://www.arkiv.dk/vis/645653>

i øjnene. Han var en præst, som blev højt værdsat. Jeg har aldrig hørt noget negativt eller sladder, men kun uforbeholden respekt og velvilje. Og der kan ellers let opstå anekdoter om verdensfjerne, distræte eller overdrevent pastorale præster. Da jeg i februar 2018 holdt et foredrag om Kalmeyer-sagen i Søllested præstegård, var salen fuld af gamle konfirmander, bryllupspaar og sognebørn, som flokkedes om at høre om deres gamle præst. Kun en enkelt tilhører sørgede for malurten ved at fortælle, at hun som lille pige engang blev skældt ud af præsten for at klatre i hans træer i haven uden at have fået lov. Ellers havde ingen læst hans bog eller vidste noget om “Kalmeyer-sagen”, andet end at der havde været en underskriftsindsamling i sognet til støtte for deres præst.

Poul Kalmeyer underviste desuden i kristendom i Nakskov på Byskolen og Privatskolen. Også som lærer var han vellidt og inspirerende. En tidligere elev, der havde Kalmeyer i kristendom i 5. og 6. klasse, kan stadig huske meget af undervisningen, som var langt fra terperi og udenadslære, men byggede på en moden samtale med eleverne om Jesu forkyndelse.

Religion og Moral

Kalmeyers ide med bogen *Religion og moral* består i at genlæse eller nyfortolke Jesu forkyndelse alene ud fra evangelierne og så sætte parentes om den senere fortolkning, først og fremmest Paulus og Luther. I sig selv er det et akademisk fuldt legitimt projekt, og det er altid frugtbart og nødvendigt at gå tilbage til kilderne og prøve at gen-

læse dem uafhængigt af virkningshistorien. Kalmeyer mener samtidigt, at han kommer nærmere til Jesu egne ord og gerninger ved alene at fokusere på evangelisternes beretninger.

Samtidigt trækker han en linje tilbage fra Skabelsen, som han ser som udtryk for en lang årsagskæde, som holder verdensordenen i gang. "I menneskehedens barndom kendte man ikke den videnskabelige årsagslov. Man anskuede tilværelsen religiøst, d.v.s. man antog, at en Gud ... greb direkte ind ... " Derefter går han over til at beskrive situationen i dag: "Nu ved vi, at direkte guddommelige indgreb ikke finder sted, men at tingene opfører sig efter bestemte love og regler, som vi kan iagttage og beskrive".⁸ Denne årsagskæde er også udtryk for en retfærdighed, som vi skal tilpasse os og leve under.

Det er menneskenes opgave at leve under Gud, men vi skal også selv præstere et liv og vise vores skyldighed overfor andre. Gud er tilgivelse, men forudsætter også, at mennesker ønsker tilgivelsen og også selv vil tilgive andre - "betingelsen for Guds tilgivelse ligger hos mennesket selv Jeg skal selv have tilgivet, førend jeg kan vente Guds tilgivelse". "Ret forstået kan mennesket ikke få mere tilgivelse hos Gud, end det selv kan give, den sag er ligetil; jeg får Guds tilgivelse ved selv at tilgive. Det er betingelsen. Man kan godt sige, at det er ret hårde vilkår, men de er ikke urimelige".

Selvom Kalmeyer generelt er ret uklar eller dristig i mange af sine formuleringer, lægger han stor vægt på menneskets egen indsats overfor Gud og kommer derfor i åben konfrontation med Paulus og Luther. "Frelsen eller saligheden, eller det evige liv, - man kan jo kalde det hvad man vil, - er ikke noget Gud skænker uafhængigt af sig selv eller af os. Frelsen bliver til i denne tilværelse, den skabes ved min indsats".

For at få sin teologi til at passe må han hugge hæl og tå mange steder, som når han mener, at Fadervor med den femte bøn om tilgivelsen er forkert oversat: "Den danske gengivelse [af Fadervor, HGJ] er det stik modsatte af det, som Jesus lærte".

Jesu Kristi profetiske gerning handler for Kalmeyer om moral: om Gud, dyd og udødelighed, og den handler ikke om andet.

Kalmeyer var ikke i tvivl om, hvad der i evangelierne var ægte og uægte. Mange af Jesu korsord mente han ikke kunne være oprindelige. At røveren skulle være med Jesus i paradiset var for Kalmeyer "uden tvivl uægte". Ifølge Kalmeyer taler alt imod den. "Det ville ikke ligne Jesus at sige sådan".⁹ Det samme gælder tilgivelsen af alle dem, der ikke ved, hvad de gør - "Så kan vi klart fornemme, at heller ikke her er vi på virkelighedens grund. Disse ord er utænkelige i Jesu mund ... sagt af Jesus er de helt forkerte".¹⁰

Eksemplerne viser den selektivitet, hvormed Kalmeyer læser evangelierne, og villigheden til at korreksere evangelisternes beretning.

Når vi så kommer til behandlingen af Paulus og Luther, bliver Kalmeyer mere ligefrem i sin kritik. Han angriber gang på gang sakraliseringen af Paulus' ord: "Det er mere end ejendommeligt, at et postulat af apostlen Paulus om Jesu lidelse og død er et hovedpunkt i den lutherske kristendomsopfattelse ... Havde det vel ikke været mere naturligt, at et udsagn af Jesus havde været det?".¹¹

Ifølge Kalmeyer skygger Luther og Paulus for Jesu egne ord, og især når det sker som et bekendelsesskrift. "Denne augsburgske 'trosartikel' ... gør ... Jesu profetiske lærergerning til noget sekundært ... Hvad skal vi så med alle Jesu dybt alvorlige og formanende udsagn? Hvis frelsen vindes på et andet grundlag end det, Jesus anfører, så er det jo ikke evangelierne, der

*Kalmeyer i arbejdsværelset.
Foto venligst udlånt af datteren
Vibeke Emilie Kalmeyer.*

skal være vore prædiketekster, men Pauli breve”.¹²

Hvis frelsen vindes ved en tro på Kristi fyldestgørende lidelse og død, så gives der ingen mulighed for nogen virkelig etisk stræben, hævder Kalmeyer. Så bliver spørgsmålet om gode gerninger uden mening, hjemløst. “Troen på Kristi stedfortrædende lidelse har ingen evne til moralsk forbedring af mennesket, tværtimod, hvis denne tro tages alvorligt, udelukker det enhver moralsk stræben...”.¹³

Sammenfattende skriver Kalmeyer om forskellen på Jesus og Paulus, “at medens

Jesus i ord og gerning illustrerer en levemåde, der ved tanke og handling søger at påvirke mennesket, således at dette rent praktisk ledes bort fra et goldt og tomt livsmål og over i et helt nyt, så er alt dette for Paulus noget komplet nytteløst, thi for ham er der ikke tale om nogen levemåde, tværtimod, nej, her er tale om en religiøs tro”.¹⁴ Derfor ender Kalmeyer også med at konkludere, at Paulus’ ord om, at mennesket bliver retfærdiggjort ved tro uden lovens gerninger, er direkte forkert og misvisende.

For Jesus bliver vi retfærdige ved at udvikle kvaliteter i mennesker, kvaliteter, som

vi viser i vores liv, og det kan resultere i frelsen. "At retfærdighed enten var noget, som man kunne vinde ved en religiøs offerhandling, eller noget, man kunne tro sig til, var jo netop den urimelighed og det misbrug, som Jesus bekæmpede."¹⁵

Kalmeyer kalder selv sin bog for en "skitse", - "et forsøg på at fremstille kristendommen på grundlag af Jesu egen forkyndelse".¹⁶ Problemet i bogen, som også blev taget op af biskoppen og flere af anmelderne, er, at Kalmeyer ofte kom til at formulere sig ret firkantet og forenklet og også forkert.

Anmeldelser og reaktioner

Moral og religion blev flittigt og stort anmeldt i de danske aviser. Berlingske Tiden- de var først ude, hvor professor Søren Holm (1901-1971) roste bogen,¹⁷ som er "så dejlig kættersk i forhold til det, der i dominerende kredse anses for sand lære og retskaffen teologi". Søren Holm bifaldt projektet med at læse Jesus bagom Paulus og Luther, som Holm mener har fået en alt for sakrosankt status i teologien - "man har glemt at drage konsekvenserne af, at Paulus og Luther var mennesker og ikke himmelsendte åbenbaringsbærere". Men Søren Holm meldte også sin uenighed og fandt uklarheder hos Kalmeyer om forholdet mellem Guds tilgivelse og de gode gerninger, som han ønsker præciseret i en ny udgave.

I Jyllands-Posten blev der afsat en hel kronik til professor P.G. Lindhardts (1910-1988) anmeldelse,¹⁸ som på hans sædvanlige ironiske facon blev til mange udfald mellem linjerne. Først og fremmest finder Lindhardt ingen grund til, at der skulle føres en læresag mod Kalmeyer, da han ikke siger andet, end hvad 100 præster har sagt 100 gange i de sidste 100 år. Kalmeyer placeres som rationalist eller liberal teolog, der overbetoner de gode gerninger og misken- der troen og miraklet, og anmelderen un-

drer sig mest over, at Kalmeyer lever uden tilsyneladende kendskab til teologien efter 1914. Lindhardts polemiske gemyt kommer derfor også mere til udtryk i smålige udfald mod biskop Høgsbro, som tidligere var tilhænger af Oxford-bevægelsen og dermed selv moraliserende, og nu anklager en præst i eget stift for samme. Og endnu mere krudt bruges mod Flemming Hvidberg, som Lindhardt ikke fatter har anbefalet bogen og mener det mest må skyldes, at han ikke har læst den.

Kristeligt Dagblad trykte også en hel kronik som anmeldelse, skrevet af profes- sor N.H. Søre (1895-1978).¹⁹ Han er mest kritisk af alle og går også mest ind på dis- kussion af bogens indhold. Først og frem- mest finder han bogen svag, uskolet og ro- det - "hele bogen ... er således præget af uklarhed, at jeg sjældent har oplevet noget lignende". Søre hævder, at Kalmeyer er en dårlig teolog og ikke har forstået hverken Paulus eller Luther ordentligt, og derfor også fejlfortolker retfærdiggørelseslæren. Men tilgiver dog forfatteren, at Kalmeyer har noget væsentligt på hjerte, og at de utallige nutidige anti-moraliserende teolo- giske tolkninger kan være lige så ekstreme i deres fornægtelse af gerningerne, hvorfor Kalmeyers bog kan gøre gavn.

I det kommunistiske dagblad Land og Folk anmeldte forfatteren Hans Kirk også bogen,²⁰ som for ham kun indeholdt "tør tåbelighed". Ligesom alle andre danske præster kan Kalmeyer ifølge Hans Kirk ikke se den fattigdom, undertrykkelse og sult, som også er en del af baggrunden for Jesu evangelium. Dagbladet Informations anmeldelse²¹ var med overskriften "Bo- gen, biskoppen ikke kan li" og kalder det et kampskrift, men giver kun en kortfattet gengivelse af bogens kristendomssyn.

I Præsteforeningens Blad skrev provst Niels Jørgen Rald (1899-1972), at "pastor Kalmeyers bog bør læses og diskuteres", og

han anmeldte den som en nyttig studiebog, der kunne sætte gang i debatter. Og som ikke behøver være en facitliste.²² I Dansk Kirketidende skrev den tidligere kirkeminister og nuværende provst Carl Hermansen (1897-1976) med let hånd, at i gamle dage sendte man kætterske præster til Trankebar, men i mangel af kolonier må vi i dag leve med dem, der har andre og kætterske holdninger på folkekirkens græsgange. Selvfølgelig skal der være en kant, men det lollandske tilfælde er for usikkert, skriver Hermansen. Og så anfører Hermansen, at så kunne man også føre sag mod alle de præster, der var så glade for Billy Graham, men der var biskopperne tavse.²³

Poul Kalmeyer fik også mange reaktioner i breve. En af dem fra Svend Aage Madsen, senere konverteret muslim med navn Abdus Salam Madsen, som læste teologi ved Københavns Universitet samtidig med Kalmeyer, men konverterede i 1958 til islam (Ahmadiyya-retningen). I brevet citerer Madsen²⁴ Koranen for, at Jesus ikke er død på korset, men drog bort fra Palæstina for at forkynde evangeliet for de 10 tabte stammer. Derfor er Madsen enig med Kalmeyer om at holde sig til Jesu profetiske forkyndelse og gerning og slet ikke Paulus. Det kan ikke ses, at Kalmeyer har besvaret brevet.

Biskop Halfdan Høgsbros reaktion

Poul Kalmeyer sendte i december 1956 sin bog sammen med en julehilsen til sin biskop i Lolland-Falsters Stift, Halfdan Høgsbro (1894-1976). Høgsbro var i 1950 blevet biskop i stiftet og havde forinden en fin karriere indenfor dansk kirkeliv som præst, provst og forstander på Pastoralseminariet. Familiært havde han grundtvigske rødder, men tilbragte sin ungdom i Københavns KFUM og tilsluttede sig bl.a. Oxfordbevægelsen i 1930'erne. Han har skrevet meget forskelligt, især lejlig-

hedsskrifter. Bedst er hans bog om *De nye Religioner* fra 1933, hvor han fortolker nazisme og kommunisme som udslag af en fælles politisk teologi.

Høgsbro kvitterede for modtagelsen i et brev af 16/1 1957²⁵ og skriver, "at det har gjort mig ondt at se, hvor langt De i bogen fjerner Dem fra det centrale lutherske", hvorefter han nævner den augsburgske bekendelse og retfærdiggørelsen ved tro som "hjerteslaget" i vor kristendom, og at Paulus "giver os nøglen til den rette forståelse af, hvad Jesus sagde". Samtidigt kritiserer Høgsbro også bogen for at være letkøbt og overfladisk og fremstillingen af Paulus karikeret. Høgsbro skriver, at de for et års tid havde snakket sammen om Kalmeyers kristendomssyn, men Høgsbro udtrykker manglende forståelse for, hvor langt han har fjernet sig fra det lutherske. Høgsbro foreslår at fortsætte samtalen og aftale en tid til at mødes.

Præsten og biskoppen mødtes så den 25. januar 1957. Mødet var dog ikke frugtbart, mere en afstandsmarkering, og Høgsbro lægger i sit næste brev (7/2 1957)²⁶ vægt på den "personlige forbindelse" og vil fortsætte samtalen. Samtidigt refererer Høgsbro flere passager fra bogen og godskriver også Kalmeyer for at have indrømmet uklarheder og dårlige formuleringer. Høgsbro kritiserer også "tonefaldet" i bogen: "hvor mange af spørgsmålene, De kan klare, med tilsyneladende lethed, og hvor forholdsvis få spørgsmål, der bliver tilbage, som overstiger kræfterne".

Det tredje brev fra biskoppens side er dateret 3/4 1957 og er denne gang på 11 maskinskrevne sider.²⁷ Nu begynder biskoppen at gå mere teologisk til værks. Men først og fremmest stødes Høgsbro igen af tonen, som virker overlegen i forhold til problemstillinger, som har beskæftiget teologer i århundreder. Med enkle formuleringer klarer Kalmeyer teologiens knuder.

Det støder også Høgsbro, ligesom anmelderne hæftede sig ved det, at Kalmeyer uddeler ros og ris til både Gud og Jesus. Gud roses for sin forstandighed, og Jesus irttesættes for nogle af sine formuleringer, f.eks. ordene på korset til røveren, som han ikke kan have sagt, og andre Jesu-ord kalder han "falske, hule og indholdsløse". Gud og menneske nærmer sig ligeberettigede samtalepartnere hos Kalmeyer, mens der i traditionel teologi er et selvfølgelig rangforhold. Paulus anses generelt for et vrøvlehed.

Mange af de formuleringer, som Høgsbro anholder, viser også hen til en kristendomsforståelse, som er milevidt fra en protestantisk tradition, f.eks. sætninger som "Frelse skabes ved min indsats" og "Jeg frelses ved reelt at blive af kvalitet".

I det fjerde brev af 15/4 kritiserer Høgsbro Kalmeyer for at være i modstrid med den augsburgske bekendelses artikel 4: "Fremdeles lærer de, at menneskene ikke kan retfærdiggøres over for Gud ved egne kræfter, fortjenester eller gerninger, men retfærdiggøres uforskyldt for Kristi skyld ved troen, når de tror, at de bliver taget til nåde, og at synderne forlades for Kristi skyld, for hans skyld, som ved sin død gjorde fyldest for vore synder. Denne tro tilregner Gud som retfærdighed for sig. Rom. 3 og 4". Og det er i høj grad en tilståelsessag, da Kalmeyer ret eksplicit har benægtet denne retfærdiggørelse ved tro og ikke ved gerninger.

Høgsbro gennemgår for Kalmeyer, hvordan denne artikel traditionelt forstås i protestantisk teologi.

Biskoppens sidste brev (17/4), som han blev kritiseret for ved den senere debat i folketinget, stiller en række konkrete spørgsmål til Kalmeyer:

"Har De skiftet syn på centrale spørgsmål i Deres bog, fremfor alt på den augsburgske

bekendelses artikel 4 og alt det, der hænger sammen med den, og vil De tilbagekalde, hvad De har skrevet?

Eller mener De at måtte fastholde disse synspunkter og indser De, at De derved er kommet i et så stærkt modsætningsforhold til Deres præsteløfte og til den kirkes gudstjeneste, hvori De tjener, at De som ærlig mand må nedlægge Deres præsteembede?

Eller føler De Dem i en sådan gæring og uklarhed, at De gerne vil søge orlov en tid for at overveje Deres stilling?"²⁸

Poul Kalmeyer besvarede ikke biskoppens spørgsmål (brev af 5/6 1957) direkte og trak ingenting tilbage, men forklarede sig igen.

Senere fortsatte samtalerne mellem biskoppen og præsten mundtligt, og sagen endte foreløbig den 10. juli 1957 med en fælles erklæring, som begge var indforståede med, og som for Høgsbros vedkommende skulle sætte et punktum for Kalmeyer-sagen ved at der skete en vis indrømmelse fra Kalmeyers side, og biskoppen var tilstrækkelig tilfreds ved udsigten til en ny udgave af bogen, hvor uklarheder kunne klares. Erklæringen lyder:

"I anledning af pastor Kalmeyers bog om "Religion og moral", i hvilken pastor Kalmeyer rettede en stærk kritik mod centrale ting i vor tro, som den er udtrykt i vor evangelisk-lutherske kirkes bekendelsesskrifter, har han og jeg ført nogle samtaler og vekslet en del breve. Samtidig med at jeg forstår hans ønske om at fremhæve kristendommens etiske krav, har jeg påpeget en række uklarheder i bogen og har måttet tage stærk afstand fra tankegange, som stred mod den kristne forkyndelse af Guds nåde og tilgivelse.

Det har ved denne meningsudveksling vist sig, at en del ting ikke var ment af pastor Kalmeyer, sådan som man måtte få indtryk af det, ligesom han beklagede, at

en del udtalelser havde fået en for polemisk karakter. Han arbejder med en ny udgave, som skulle give et mere umisforståeligt indtryk af hans anskuelser.

Idet jeg med pastor Kalmeyers tilslutning meddeler dette, skal jeg tilføje, at jeg har værdsat pastor Kalmeyer for hans åbne og redelige personlighed og hans flittige præstegering og derfor så meget mere beklager fremkomsten af hans bog; jeg har det håb, at hans kommende bog vil gøre det mere klart, at han står på vor fælles lutherske kirkes trogrund.

Når jeg har orienteret kirkeministeriet og de andre biskopper om sagen og dens forløb, vil jeg antage, at den dermed kan betragtes som afsluttet.

*Nykøbing bispegård, den 10. juli 1957
Halfdan Høgsbro* ”²⁹

Da der ikke i Kalmeyers skriftlige tilkendegivelser er tegn på, at han trækker i land eller indrømmer væsentlige uklarheder, må de mundtlige samtaler have ført til, at biskoppen blev overbevist om, at Kalmeyer var parat til at korrigere tilstrækkeligt grundigt i en ny udgave af bogen. Og dermed muliggjordes erklæringen og sagens afslutning som en biskoppelig tilsynssag.

Man kan kun gisne om, hvorvidt Høgsbro i de mundtlige samtaler har truet Kalmeyer med en læresag eller andre sanktioner. Kalmeyer affandt sig med erklæringen, selvom der aldrig kom en ny udgave af bogen. Og det var måske også godt, for han udtalte, efter sagen var faldet til ro i november 1957, at han vil uddybe synet i en ny bog og bringe mere bevisførelse for sin opfattelse, men “grundsynspunktet vil blive akkurat det samme som i *Religion og Moral*.”³⁰

Efter pastor Kalmeyers og biskoppens fælles erklæring burde sagen været afsluttet. Det var den også fra Høgsbros side, der ikke siden blandede sig og næsten ikke ud-

talte sig om sagen. Høgsbro følte sig bundet af sin tavshedspligt. Dermed var sagen afsluttet som en biskoppelig tilsynssag. I Høgsbros kortfattede erindringer er sagen ikke nævnt med et ord.

Høgsbro havde dog også forelagt sagen for sine bispekollegaer, og på et bispemøde i Haderslev den 6. september udtalte biskopperne, at de er “i det væsentlige enig med ham i hans behandling af sagen”.³¹ Men enigheden var ikke større, end at Fyns biskop Hans Øllgaard allerede dagen efter udtalte, det var “saa som saa med den enighed”.³²

Redaktøren af Præsteforeningens Blad, provst Rald, erklærede derfor også sagen for afsluttet, og at der ikke var nogen sanktioner overfor Kalmeyer, skyldtes vel, at det sagen tro skal ske “ikke ved magt, men ved Guds ord”. Endelig ironiserede Rald over bispemødet, der formelt set kun er et teselskab, da det ikke har nogen kirkeretlig status, men alligevel udsender referat til offentligheden.³³

Allerede før bispemødet havde folketingsmedlem Helge Larsen annonceret, at han ville rejse en debat i folketinget for at få slået fast, hvor grænserne for biskoppens tilsynsret og -pligt går. Det var i sympati med Kalmeyer, og store dele af pressen delte hans indstilling. Sagen mod Kalmeyer blev associeret med kætterjagt. Kun Kristeligt Dagblad støttede varmt biskoppernes fælles udtalelse, da det dermed slås fast, at biskopper har et åndeligt tilsynsembede og ikke blot er kirkeministerielle kontorchefer.³⁴

Solid opbakning fik pastor Kalmeyer også fra professor og regensprovst Søren Holm, der (som den eneste, så vidt jeg kan se) anmeldte *Min brevveksling med pastor Kalmeyer*, og det gik hårdt udover biskoppen: “Den viser os en skolemester, som korrekser en elev, der ikke har forstået at lære sin lektie rigtigt og ikke vil tage Paulus og Luther for de ufejlbarlige autoriteter, som de efter

var afskrift efter Høgsbros breve. Altså, konkluderede pastor Kalmeyer, måtte en af provsterne have lækket brevvekslingen. Det blev en større sag, hvor pressen ringede og spurgte provsterne, og flere af dem ville end ikke svare på, om de havde modtaget brevvekslingen fra biskoppen.

Pastor Kalmeyer følte sig dermed selv løst af tavshedsløftet og udtalte sig om sagen. Særligt betændt blev det, da Kalmeyer mere end antydede, at det var provst Agger i Halsted, som havde været kilden til et læk (med formuleringen "Jeg siger ikke, Ketelsen har været i forbindelse med biskop Høgsbro, han kan have faaet sin viden fra anden side. Jeg ved, at brevene ligger hos provsterne – bl.a. er der jo i Halsted en provst, der hedder Agger!").³⁷ Agger reagerede prompte samme dag ved i et brev til Kalmeyer at forlange - "som en Mand af Ære" - en uforbeholden undskyldning for den uprovokerede mistænkeliggørelse af hans embedsførelse.³⁸ Samtidigt stillede provst Agger offentligt spørgsmålet, som vel må være ment retorisk, om denne mand kan vedblive at være præst i den danske folkekirke.³⁹ Senere rettede provst Agger et skarpt angreb på Kalmeyers bog til et efterårsmøde i Indre Mission, hvor han hævdede, at der var tale om et klart brud på præsteløftet.⁴⁰

Pastor Kalmeyer undskyldte offentligt overfor provst Agger. Han fastholder dog, at landinspektør Ketelsens indlæg har umiskendelig lighed med biskoppens brev, men at han ikke har grund til at antage, at Agger og Ketelsen skulle have haft noget med hinanden at gøre.⁴¹

Den mest seriøse debat og kritik af Kalmeyers bog kom fra stiftsprovst Immanuel Felter (1908-2001), der den 7. oktober holdt et foredrag i Nykøbing Falster, hvor han gennemgik bogen og kritiserede den.⁴² Felter sluttede med at bifalde biskoppens håndtering af sagen. Man bør ikke afskedige en præst på grund af vranglære, fordi

evangeliets sandhed ikke skal værnes med magtmidler, men ved ånd og ord alene. Og det ville være en alt for let løsning, der fortrænger problemet, at skride til afskedigelse, fordi det afbryder dialogen og lukker sagen, uden at opgøret med ordene og argumenterne afgør sagen. Det ville være som at hugge knuden over i stedet for at løse den. Endelig findes der ikke rene linjer i forkyndelsen, så en afskedigelse ville give menighederne den illusion, at nu er der klarhed og rene linjer. Evangeliet skal ikke afgrænses med magtmidler, men evangeliets sandhed skal forkyndes ret og i et permanent opgør omkring, hvad evangeliets sandhed er.

Uroen om sognepræsten i Skovlænge-Gurreby blev nu også kendt hos sognefolket. Det gav anledning til en underskriftsindsamling i sognene, som resulterede i, at 95 % af folkekirkemedlemmerne i sognene skrev under på en sympatitilkendegivelse.⁴³ "Undertegnede medlemmer af Skovlænge-Gurreby menigheder ønsker at tilkendegive vor sympati og tak for Deres klare forkyndelse af Guds ord og ønsker Dem og Deres frue arbejdsfred til Deres præstegering i vore sogne mange aar fremover".⁴⁴ Der var 194 underskrifter, og det fik avisen Ny Dag til 95%, hvilket er lidt højt sat. Men fra folk i sognene hørte jeg, at alle skrev under, bl.a. når man handlede hos den lokale købmand i Skovlænge, og at man vidste, hvilken håndfuld der ikke havde skrevet under! Indsamlingsresultatet blev overbragt præsteparret indbundet i rødt skind. Der gik også lokal sladder i sagen, og datteren Vibeke Emilie blev i skolen kaldt "kætter-pige".

Men der blev også en underskriftsindsamling til støtte for biskoppen og hans tilsyn. Der blev ikke formuleret en eksplicit kritik af Kalmeyers forkyndelse, men alligevel var der mellem linjerne en antydning af, at tilsynet var berettiget og at Kalmeyer befandt sig på kanten. Der var 33 underskrivere, heraf 13 præster og 3 provster fra

stiftet. Der var kun en enkelt underskriver fra sognene.⁴⁵ At flere af Kalmeyers nabo-præster skrev under, har åbenbart ikke givet mere knas i kollegialiteten, end at Poul og Centa deltog i provstiets kalenter sammen med alle de øvrige præster.⁴⁶

Kirkeminister Bodil Kochs rolle i sagen er interessant. Når hun blev kontaktet af journalister om sin mening om sagen, bl.a. af Ny Dag, svarede hun prompte:

- *Hos mig er der intet at hente.*
- *Har De læst bogen?*
- *Ja*
- *Hvad synes De om den?*
- *Jeg kan kun sige: Farvel, og ha' det godt!*⁴⁷

Alligevel blandede hun sig i kulissen. Da Kristeligt Dagblad ikke bragte nyheden om underskriftsindsamlingen og den store opbakning fra sognene, ringede Bodil Koch personligt avisen op, og så var den trykt dagen efter. Det skrev Flemming Hvidberg i et brev til Kalmeyer.⁴⁸ Hendes sympati lå mere hos den engagerede præst end hos den tilsynsførende biskop, men det kunne hun ikke sige offentligt. Året efter hele sagen, i 1958, besøgte Bodil Koch i øvrigt provstiet for at deltage i Gloslunde præstegårds indvielse efter en stor istandsættelse.

Folketingsdebat om Kalmeyer-sagen

Det store offentlige røre om præsten fra Skovlænge spredte sig også til Folketinget. Folketingsmedlem Helge Larsen (1915-2000), der var valgt på Lolland for Det Radikale Venstre, anmeldte en forespørgsel i folketinget til kirkeminister Bodil Koch. Helge Larsens sympati lå helt klart hos præsten og hans forkyndelsesfrihed og var vendt mod biskoppens for hårdhændede udøvelse af sin tilsynspligt, som "mange finder går ud over de beføjelser, der er en biskops".⁴⁹ Helge Larsen – der senere som undervisningsminister i VKR-regeringen

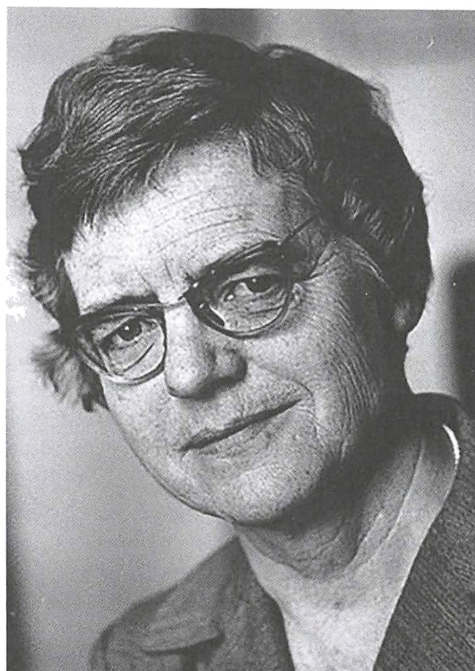
af studenteroprørerne fik øgenavnet "Onde Helge" – ønskede, at kirkeministeren skulle stoppe den "kætterfølgelse mod en ærligt søgende mand, der som sit udgangspunkt har Jesu egen forkyndelse, sådan som han ved flittig granskning er kommet til at opfatte den". Og gerne give biskoppen en tilrettevisning. Samtidigt undrede Helge Larsen sig over, at ingen biskop gik til aktion mod P.G. Lindhardts benægtelse af det evige liv nogle år forinden, som han anså for langt stærkere afvigende fra kirkens lære end Kalmeyers synspunkter.

Alle ordførerne fra partierne støttede Helge Larsens forespørgsel. Socialdemokraten Ralph Lysholt Hansen (1916-1990), MF for Socialdemokratiet 1950-1979 og valgt i Maribo Amtskreds, fandt især, at biskoppen havde svigtet at orientere eller tage kontakt med menighedsrådet, som har støttet præsten varmt og også kaldet ham til embedet. Venstres ordfører var det nyvalgte folketingsmedlem og senere statsminister Poul Hartling (1914-2000), der selv var cand.theol. og præst. Han gik længst for at forstå biskoppen, og hans indlæg rummer ikke så meget sympati for Kalmeyers bog. Hartling beder bl.a. Helge Larsen om at læse stiftsprovst Immanuel Felters foredrag om bogen for at få nuanceret synet på sagen. Alligevel er begrebet den rummelige folkekirke også for Hartling vigtig at håndhæve. I sine mange år senere udgivne erindringer, *Bladet i bogen. Erindringer 1914-1964*, skriver Hartling om denne sag, hans jomfrutale i folketinget, som blev rost og kommenteret af både Venstres leder Erik Eriksen og af statsminister H.C. Hansen, som kvitterede taleren med en cigar og denne kommentar: "Det var en strålende jomfrutale, men den var jo også snydt ud af næsen på Bodil [Koch, HGJ]".⁵⁰ Her ser vi, at dels lyttede både partiledere og statsministeren i folketinget til en relativt perifer sag dengang, dels havde Bodil Kochs syn

på folkekirken allerede cementeret sig som det fælles grundsyn.

Det konservative Folkepartis kirkeordfører var Flemming Hvidberg (1897-1959), tidligere undervisningsminister 1950-53 og selv dr. theol. og professor i teologi ved Københavns Universitet. Da Hvidberg allerede havde rost og anbefalet Kalmeyers bog i forordet, støttede han som forventet Kalmeyers sag og kaldte biskoppens håndtering for "uheldig", selvom denne sikkert har været oprigtigt optaget af at forsvare den augsburgske konfessions artikel 4. Hvidberg talte også som professor med en vis vægt. "Det skulle nødig gå sådan, at vi her i den danske folkekirke dømte en mand, fordi det er Jesu evangelium, han vil før noget andet". Og så gav Hvidberg følgende skudsmål til Skovlænge-Gurreby-præsten: "Poul Kalmeyer, sådan som jeg har lært ham at kende, er en oprigtig og en sandhedskærlig mand, som mener det, han skriver, og som vil noget med det. Han er ikke en præst, der sidder og skriver opbyggelsesbøger på samlebånd eller den slags. Han er en mand, der virkelig vil noget og mener noget".⁵¹ Hvidberg sluttede med at sige, at for ham eksisterede der ingen Kalmeyer-sag, hvad der også blev resultatet kirkeretligt set.

Kirkeminister Bodil Koch (1903-1972) svarede på forespørgslen med en imponerende præsentation af sit eget syn på folkekirken som både en rummelig kirke med højt til loftet og en kirke med et bekendelsessyn som grundlag. Ministeren gennemgår flere af de andre sager fra folkekirken og refererer så to konservative og en grundtvigsk autoritet til forsvar for en tålsom folkekirke. Biskop Martensen (1808-1884) mente ikke, at præsteløftet og bekendelsesgrundlaget skulle forstås bogstaveligt, ord for ord, som symboltvang, men at det angav en grundretning. Det var det, han forventede, når han gav kollats til præster. Biskop Peder Madsen (1843-1911) citerer Bodil

Daværende kirkeminister Bodil Koch. Foto fra Den Store Danske. Gyldendal. <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=107748>

Koch også for, at folkekirken bør finde sig i visse afvigelser, højt påskønnede gejstlige har også været på kant eller i en vis uoverensstemmelse med bekendelsesgrundlaget. "Hvor grænsen mellem det væsentlige og mindre væsentlige ligger, kan som i alle åndelige ting heller ikke her angives med en håndgribelig eller ufravigelig bestemthed, det vil bero på mange forhold, som hænger sammen med tider og åndelige tilstande ... den ledende grundsætning bør altid være, at hvor afvigelserne bevæger sig om enkeltheder, må samfundet fortolke symbolforpligtelsen med udpræget frihed og strække sig vidt i overbærenhed". Og det var altså Peder Madsens ord, som Bodil Koch også gjorde til sine. Som det tredje sandhedsvidne mobiliserer Bodil Koch biskop Thomas

Skat Rørdam (1832-1909), der anførte, at man godt kan fornægte et eller andet i den kristne tro, uden at det nødvendigvis betyder, at der skal rejses en sag. Det afhænger af omstændighederne, mente Skat Rørdam og tilføjede så, at "så længe der ikke fra den pågældende menigheds side kommer klage, vil det som regel, mener jeg, være det rigtigste at lade sagen passere".

Endelig fremfører Bodil Koch en interessant irettesættelse af Helge Larsen, der appellerede til tolerance i sit indlæg. Forkyndelsesfrihed er ikke et spørgsmål om tolerance, sagde Koch, for den præst, der mener noget bestemt, har krav på at blive taget alvorligt for sit synspunkt og vil nok helst have sig frabedt at blive tolereret. At tolerere er jo også at ignorere synspunktet. Forkyndelsesfrihed og tolerance er helt forskelligt – "frisind vokser ikke ud af det tolerancens tusmørke, hvor alle katte er grå. Frisindet har sin rod i virkelig overbevisning og hænger uløseligt sammen med respekt for andres ærlige overbevisning".

Folketingsdebatten satte i offentligheden punktum for Kalmeyer-sagen. I avisen Ny Dag sammenfattede lederen dagen efter sagen, hvor kritikken især hagler ned over biskoppen. Biskoppen har tilsynspligten, men den bør udøves med ynde og sans, og avisen konkluderede, at "Pastor Kalmeyer kan føle sig rolig".⁵²

Konklusion

Kalmeyer-sagen blev til en af mange præstesager, som den nyere kirkehistorie har en del eksempler på. Men det karakteristiske ved netop Kalmeyer-sagen er, at den blev løst gennem biskoppens tilsyn. Biskoppens samtaler med præsten var en slags sjælesorg, hvor en formodet vranglære blev ledt på rette spor. Sådan så Høgsbro i hvert fald på sagen.

Den blev aldrig en læresag eller kirkeretlig sag, hvor udsagnene skulle prøves

ved en domstolslignende instans, f.eks. en provsteret. Det er også retsteolog Kristine Gardes konklusion: "Sagen eksisterer derfor ikke som en egentlig juridisk sag".⁵³

Forklaringen er også, at Poul Kalmeyer var teologisk tonedøv. Han manglede evnen til at læse Bibelen i traditionen, tilpasse sig læsemåder og var uden forståelse for vanskeligheden ved kategoriske tolkninger eller skråsikre meninger. Han læste Bibelen selektivt og sammenstykkede i høj grad, hvad der passede, og så bort fra meget andet.

Projektet med at sætte parentes om Paulus og Luther er spændende og helt legitimt, og at gerninger betyder noget også for retfærdiggørelse og tro, er svært at være uenig i. Det er ikke så meget den teologiske substans som måden og tonen, der stødte an. Og så var der en åbenbar konflikt med det seneste bekendelsesskrift, *Confessio Augustana*, som Kalmeyer ærligt lagde frem.

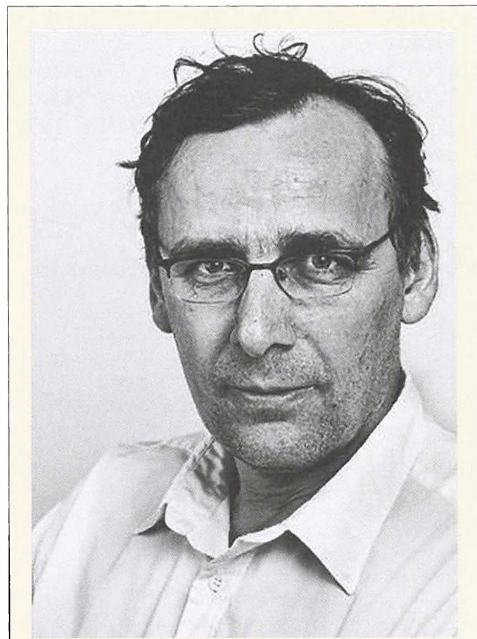
Høgsbro reagerede klogt og mådeholdent uden at gøre det til en læresag. Kalmeyers bog er for uklar og utydelig til at kunne gøres til genstand for en kirkeretlig prøvelse eller præsteret. At der så gik politik i sagen, fordi lokalt valgte folketingsmedlemmer skulle profilere sig, er altid en risiko i demokratiet, som embedsmænd må kunne bære. Høgsbro landede sagen klogt ved at vente på en ny og korrigeret udgave af bogen – som aldrig kom. Og som aldrig blev påbegyndt.⁵⁴ Havde han mon ventet det? Han gik af som biskop i 1964.

Afgørende for sagens forløb blev, at Kalmeyer havde overvældende opbakning fra sine sogne. Det anførte kirkeminister Bodil Koch også som en principiel præmis med citat af biskop Skat Rørdam. Ofte bygger præstesager på klager fra menigheden. Men det samme gjaldt også for præsten Torkild Grosbøll i Tårnbæk, som i 2003 blev fritaget for tjeneste af sin biskop Lise-Lotte Rebel og senere indstillet til en præsteret, og samtidigt nød fuld opbakning fra sit menigheds-

råd. Begge var mådelige teologer og bidt af enkle budskaber, og den forskellige reaktion fra den tilsynsførende biskop med 50 års mellemrum i de to sager er værd at overveje.

Den mest beundringsværdige aktør i forløbet er kirkeminister Bodil Koch, der både værner om den rummelige folkekirke og forkyndelsesfriheden og samtidigt også anerkender biskoppernes tilsynspligt.

Og så var Pastor Poul Kalmeyer en højt værdsat præst igennem alle 22 år i Skovlænge-Gurreby sogne. Og fortsatte sin præstegerning til stor glæde for menighederne i sognene.

Henrik Gade Jensen (f. 1959) er siden 2012 sognepræst i Glosunde-Græshave-Dannemare-Tillitse pastorat. Oprindelig uddannet mag.art. i filosofi og underviste mange år på universitetet.

E-mail: hgj@km.dk

Litteratur og kilder

Trykt litteratur:

- Felter, Im.: *Religion og moral. Et foredrag i anledning af pastor Kalmeyers bog.* (Nykøbing, 1957)
- Garde, Kristine: *To læresager i folkekirken.* (Gylling, 2006)
- Kalmeyer, Poul: *Religion og Moral.* (København, 1956). (Forkortet: Religion og moral)
- Hartling, Poul: *Bladet i bogen. Erindringer 1914-1964.* (København, 1980).
- Høgsbro, Halfdan: *Min brevveksling med Pastor Kalmeyer.* (København 1957). (Forkortet: Min brevveksling).
- Høgsbro, Halfdan: *Tro og gerninger. I anledning af pastor Kalmeyers bog om "Religion og Moral.* (København 1957)
- Nedergaard, Paul: *Dansk præste- og sognehistorie, Bind IV Lolland-Falsters Stift.* (København 1957)

Kilder:

- Folketingets Forhandlinger 1957
- Poul Kalmeyers breve og papirer (i datterens eje)
- Samtaler med en lang række mennesker, der har kendt pastor Kalmeyer.
- Tak til datteren, Vibeke Emilie Kalmeyer, for adgang til Poul Kalmeyers papirer.

Noter:

1. Brev af 9/2 1955.
2. Ifølge Kalmeyers levnedbeskrivelse til optagelse som frimurer, uden årstal.
3. Ibid.
4. Religion og moral, s. 5.
5. Religion og moral s. 6.
6. "...men Schack synes helt forsvundet", skriver P.G. Lindhardt i sin anmeldelse i Jyllands-Posten 14/7 1957.
7. Paul Nedergaard, *Dansk præste og sognehistorie, Bind IV Lolland-Falsters Stift.* (København 1957), s. 143.
8. Religion og moral s. 9.
9. s. 98.
10. s. 101.
11. s. 111.
12. s. 111.
13. s. 112.

14. s. 117.
15. s. 121.
16. Religion og moral s. 8.
17. Berlingske Tidende 1/4 1957.
18. Jyllands-Posten 14/7 1957.
19. Kristeligt Dagblad 30/7 1957.
20. Land og Folk 14/7 1957.
21. Information 12/7 1957.
22. Citeret fra Berlingske Aftenavis 19/7 1957.
23. Ibid.
24. Brev af 13/9 1957 i Kalmeyers brevsamling.
25. Trykt i Min brevveksling, s. 13.
26. Ibid, s. 14.
27. Ibid s. 17-25.
28. Ibid s. 36.
29. Ibid s. 46-47.
30. Ny Dag 12/11 1957.
31. Information 10/9 1957.
32. Lollands Tidende, 10/9 1957.
33. Citeret fra Ny Dag 20/9 1957.
34. Kristeligt Dagblads leder 13/9 1957.
35. Anmeldelsen blev citeret af Flemming Hvidberg i folketingsdebatten, Folketingets forhandlinger, spalte 349.
36. Brev fra Søren Holm 12/9 1957.
37. Ny Dag 10/9 1957.
38. Brev af 10/9 1957.
39. Ny Dag 11/9 1957.
40. Lolland-Falsters Venstreblad 12/11 1957.
41. Ny Dag 16/9 1957.
42. Felter, Im.: *Religion og moral. Et foredrag i anledning af pastor Kalmeyers bog.* (Ny-købing, 1957).
43. Ny Dag 11/11 1957.
44. Sympatitilkendegivelse november 1957.
45. Ny Dag 23/10 1059.
46. En gæstebog fra et kalente i Gloslunde præstegård 30/9 1960 viser underskrifterne fra de fleste af præsterne i Lolland Sønder Herreds provsti, dog ikke provst Frode Odsbjerg i Søllested, der havde skrevet under til støtte for biskoppen.
47. Ny Dag 11/9 1957.
48. Brev af 17/11 1957.
49. Folketingets forhandlinger 24/10 1957, spalte 314.
50. Hartling, Poul: *Bladet i bogen. Erindringer 1914-1964.* (København, 1980), s. 142.
51. Folketingets forhandlinger 24/10 1957, spalte 347.
52. Ny Dag 25/10 1957.
53. Garde, Kristine: *To læresager i folkekirken.* (Gylling, 2006), s. 458.
54. Ifølge datteren Vibeke Emilie Kalmeyer.

Skt. Birgitta Kirkes bygningshistorie 1897-2018

Af sognesekretær Søren Clausen

I artiklen giver forfatteren en grundig indføring i Sankt Birgitta Kirkes opførelse, dens inventar og indretning, ligesom han beretter om de ændringer, der er sket gennem tiden. Endvidere fortæles om de forskellige restaureringer og om de overvejelser og uenigheder, der lå bag ved beslutningen om kirkens seneste restaurering, som blev afsluttet i 2017.

land-Falster, Pastor Edvard Ortved fra Rosenkranskirken på Frederiksberg.¹

Han rejste rundt til herregårdene og fik kontakt med polakkerne. Der blev holdt katolske messer forskellige steder, men det blev hurtigt klart, at der var behov for at opføre en permanent kirke. Ortved, som udmærkede sig ved at have et vist kendskab til det polske sprog, blev i første omgang sendt til Posen, den preussiske del af det delte Polen, for at lære sproget bedre. Han var også i Polen for at samle penge ind til opførelsen af en kirke.²

I de følgende vintre rejste Ortved til Polen og samlede penge ind til kirkebyggeriet. Det var nødvendigt at samle penge ind. Den katolske kirke i Danmark var ikke rig, men var afhængig af hjælp fra udlandet i tillæg til de danske katolikkers egne indsamlede midler.

Der var en del overvejelser angående placeringen af en kirke. Maribo blev valgt på grund af sin centrale placering på Lolland og det store antal polakker i omegnen. I 1895 kunne man købe en grund med plads til kirke og tilhørende præstebolig, og året efter kunne byggeriet gå i gang. Der var blevet købt en grund på 11.736 kvadratalen til en pris af 7.225 kr. Desuden blev der købt en nabogrund på 500 kvadratalen til

Den første tid

I 1893 begyndte polske roearbejdere at komme til Lolland-Falster, hovedsagelig kvindelige sæsonarbejdere, som alle var katolikker.

Der var på det tidspunkt ikke nogen katolsk kirke i landsdelen, men dog enkelte katolikker.

Da importen af polsk arbejdskraft til roedyrkningen på Lolland-Falster udviklede sig i de kommende år, måtte den katolske kirke forberede sig på en mere permanent indsats på Lolland-Falster. Efterhånden blev det til permanent bosættelse for mange polakker i området. Den katolske kirke reagerede ved at sende en præst til Lol-

3.000 kr. Skødet er dateret 12. august og tinglysningen 26. august 1895. Ansgarstiftelsen, dvs. det danske katolske bispedømme, står som ejer.³

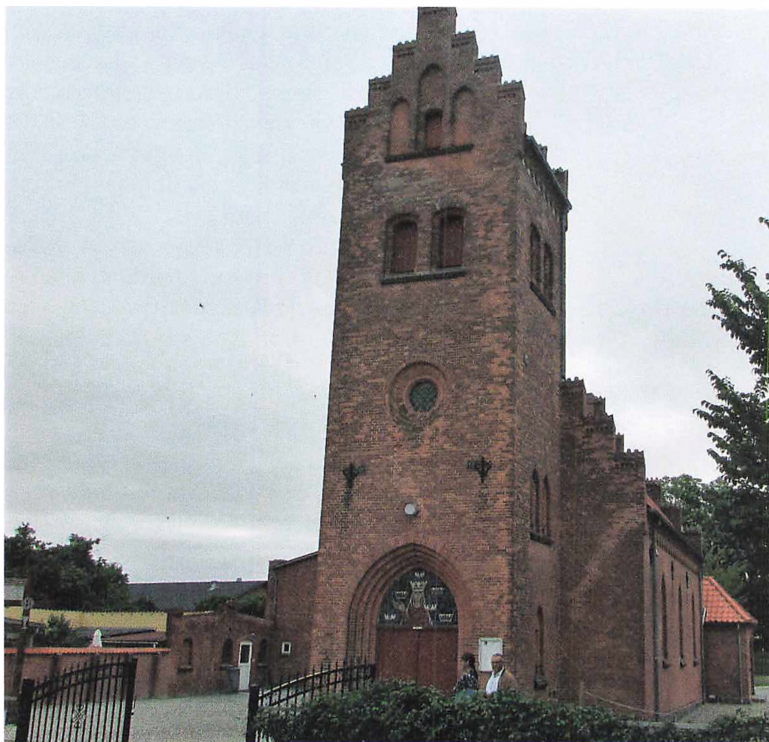
Pastor Ortved ønskede sig en kirke i stil med en dansk landsbykirke. Biskoppen godkendte ideen, og arkitekt H. C. Glahn i Nykøbing F fik til opgave at tegne kirken. Han skulle have 3 % af byggesummen i honorar. Muremester Gluud fra Nakskov skulle bygge kirken.⁴

Kirken blev rejst i røde mursten med rødt tegltag i gotisk stil og med kamgavle med munketegle. Der var ikke penge til hvælvinger. Kirkens indre blev gennemført i romansk stil med et såkaldt kassetloft. De to stilarter blev forenet i vinduerne, hvis indvendige buer er runde, medens de udvendige er spidse. Muremester Gluud

lod for egen regning indsætte søgrønt glas med lilla bort i blyindfatning i alle vinduer i kirke og tårn. Den hellige Birgitta skulle lægge navn til kirken, til erindring om midaldralderens Birgittinerkloster i Maribo. Gaden, hvor kirken skulle ligge, var foreløbig navnløs. Katolikkerne ville give den navn efter Birgitta, men den fik i stedet navnet Ny Østergade. I senere og mere tolerante tider blev den dog omdøbt til Mariagade.

Lovgivningen krævede, at der skulle være et forstanderskab i sognet. Der blev udnævnt to bosiddende danske katolikker, karetmager Benzen i Saksøbing og malermester Prütz i Nykøbing. Der skulle også føres ministerialbog (kirkebog). Prütz fik til opgave at føre kontrabogen.⁵

Samtidig fortsatte pastor Ortved sine rejser til Polen for at indsamle flere penge.

Skt. Birgitta Kirken set udefra. Foto: Jamal Tamimi-Sarnikowski.

Den 10. april 1896 modtog Ortved en relikvie af kirkens anden værnehelgen, Sct. Stanislaw, der led martyrdøden i kirken i Skalce. På hjemrejsen fik han også relikvier af Sct. Jadviga og Sct. Adalbert.

Den 20. juni 1897 blev den første messe foretaget i selve kirken ved et provisorisk alter i overværelse af 75 katolikker.⁶

Der var i løbet af vinteren blevet forhandlet med klokkestøber Fr. Otto i Hemslingen ved Bremen om at levere to klokker. Senere blev det til tre klokker. Den største klokke skulle bære navnet Sct. Stanislaw og have tonen g. Den vejer 696 kilo. Den anden klokke fik navn efter Sct. Birgitta og vejer 405 kilo. Den fik tonen b. Den tredje klokke fik navnet Sct. Katharina af Vadstena og vejer 294 kilo med tonen c. Den 6. august 1897 blev klokkerne døbt af pastor Ortved, hvorefter klokkestøber Otto hængte klokkerne op i klokkestolen og tårnet. Klokkestolen var af pommersk tømmer og eg. Den blev udført af tømremester Jørgensen i Maribo efter tegning af arkitekt Glahn.⁷

Snedkerarbejdet stod snedkermester Krøyer i Maribo for. Han udfærdigede selv tegningerne. I tillæg forærede han kirken et gammelt røgelseskar. Malerarbejdet blev udført af malermester Sandau fra Maribo og dekorationerne af maleren Mogens Ballin, en ung konvertit fra København, som havde tilbudt at gøre dekorationsarbejdet mod frit ophold og levering af materialer. Inventaret var på plads med 20 kirkebænke, prædikestol og skriftestol samt korsvej (billedlig fremstilling af Jesu vej til Golgata) og krucifiks over prædikestolen. Over yderdøren havde Mogens Ballin malet et krucifiks med to hjorte drikkende ved foden af korset med en palme på hver side.

Kirkeindvielsen fandt sted 15. august på festdagen for Jomfru Marias optagelse i Himlen. Indvielsen blev foretaget af biskop Johannes von Euch under overværelse af mange katolikker og indbudte gæster. Efter

messen var der middag på gæstgivergården for 28 indbudte gæster.⁸

Borgmesteren meldte afbud på grund af sygdom. Pressen havde man glemt at invitere, men Folketidende skrev den 17. august 1897: "I Søndags blev Kirken indviet med al den Pragt Katolicismens herværende Repræsentanter formaaede at udfolde. Kl. 10 var den lille Kirke stuvende fuld, for den langt overvejende Del af Polakker, der fra Stiftets Herregaarde var ankommet hertil. Desuden var mødt en Del Katoliker fra Sjælland, de ganske enkelte Pavetilhængere, der findes i Stiftet, samt nogle særlig indbudne fra Maribo By...Saa begyndte de lange og besynderlige Ceremonier, der lededes af Biskop, pavelig Husprælat Johannes von Euch...Kirken bestændedes med Vievand og derefter fulgte en Levitmesse med et utal af latinske Bønner, Knæfald og forskellige Ceremonier."

Der var bestilt et alter af savonnieresten, en fransk kalkstenart, hos billedhugger Anton Müller i München. Det blev udført efter tegning af snedkermester Krøyer og Mogens Ballin. Motivet var påskelammet, hvilende med opstandelsens fane på lyseblå baggrund. Desværre skete der et uheld under transporten: den tunge facadeplade gik midt over gennem lammet. Alteret blev installeret 18. oktober samme år.⁹

Snedkermester Krøyer havde lavet et tabernakel (alterskab til opbevaring af nadverbrød), og Erhardt Nielsen i Maribo havde smedet gennembrudte messingdøre med kors og tidsler til tabernaklet, efter tegning af Krøyer. Motivet var inspireret af Brorsons salme: Den yndigste rose er funden, blandt stiveste torne oprunden.¹⁰

På alteret placeredes seks store og to mindre messinglysestager, som præsten havde købt i Krakow. Dette var kirkens alter indtil 1964.

Pastor Ortved fortsatte sine tiggerrejser, som han selv kaldte dem, til Polen og helt

til Moskva. Her indsamlede han ikke bare penge, men også kirkeinventar. Hos den danske konsul i Moskva, Thor Lange, fik han i vinteren 1899 en lille glasmalerirude med Jomfru Maria som motiv. Den er nu våbenhusets søndre vindue. Han fik også fire egetræsrelieffer af evangelistsymbolerne.¹¹

Relikvier

På sine rejser til Polen modtog Ortved også relikvier til sin kirke. Relikvier er helgenlevninger, som skal forefindes i enhver katolsk kirke. Relikvier anbringes primært i en fordybning i alterbordets plade, den såkaldte helgengrav. Historisk stammer skikken fra oldkirken, hvor man ærede martyrerne, de første helgener, ved at rejse altre på deres grave. Senere rejste man altre også over andre helgeners grave, og efterhånden blev det almindeligt, at man flyttede deres jordiske levninger og delte dem op. Derved kunne flere kirker forsynes med relikvier. Det var også muligt at opbevare relikvier andre steder end i alteret, i særlige relikvieskrin. Relikvier kunne også være indlagt i helgenfigurer eller krucifikser.

Skt. Birgitta kirkes første relikvier var: Stanislav, Krakows martyrbiskop, Wojciech, preussernes apostel og den helgenkårede polske dronning Jadwiga. Disse relikvier med tilhørende dokumenter var til stede i kirken ved indvielsen og dermed også ved den første messe i kirken. Der kom senere flere relikvier som gaver. De blev også placeret i alteret: Skt. Birgitta, Skt. Franciskus og Skt. Klara samt Skt. Kasimir som en gave fra biskoppen i Vilnius. Kasimirs helgenskrin stod i domkirken i Vilnius. Til alle de nævnte helgenlevninger findes der behørig kirkelige dokumenter. Senere er der kommet endnu en Birgittarelikvie med tilhørende dokument.¹²

De to Birgittarelikviens dokumenter er udstedt i Rom og dateret henholdsvis februar 1864 og marts 1894. Den hellige Birgitta

døde i Rom i 1373. Desuden ejer kirken et lille relikviegemme med mindst 9 relikvier foruden 2 udokumenterede relikvier. I alt 18 relikvier.

Den videre udvikling

Edvard Ortved rejste ud på sin syvende tiggerrejse i 1900 og fik blandt andet penge med hjem til byggeri af præstebolig, som blev tegnet af arkitekt Glahn.

I februar 1901 foretog Ortved sin ottende tiggerrejse til den russiske del af Polen. Her modtog han lamper til kirken og et procesionskors samt 3840 kr. i kontanter.¹³

Der blev bygget udhus til præsteboligen og mure fra bolig til udhus, så der opstod en lukket gård. Der var nu ikke noget, der manglede i kirken, og den var oven i købet gældfri. Derved opfyldte den betingelserne for at blive konsekreret, det vil sige særlig højtideligt indviet.

I alteret blev der, i tillæg til relikvierne, nedlagt et dokument, hvor biskoppen bekræfter, at han har konsekreret kirken den 8. oktober 1901.¹⁴

Udsmykningen af kirken fortsatte i den kommende tid. Fra Berlin blev der leveret tre glasmalerier: motiverne var den gode hyrde (midtervinduet) og kirkens værnehelgener (sidevinduene). I efteråret 1902 blev der indlagt gaslys: 4 dobbelte og 5 enkelte gaslampetter oplyste kirken.

Samme år kom der katolske ordenssøstre, Franciskanersøstre, til Maribo. Et hus ved siden af kirken ud mod Saks Københavnvej blev købt. Det blev i første omgang ejet af Ansgarstiftelsen, men allerede samme år dannede søstrene deres egen stiftelse, Salvatorstiftelsen. Dog blev det snart slut med de franciskanske søstre i Maribo. De havde, efter adskillige års ophold i landet, ingen indtægter og forlod byen 19. august 1907.¹⁵

I sommeren 1903 kunne man også indvie et menighedshus, opført af muremester Quidde.¹⁶

Koret med glasmalerier: Den gode hyrde omgivet af Skt. Birgitta og Skt. Stanislaw samt statuer af den hellige Frans og den hellige Antonius. Foto: Jamal Tamimi-Sarnikowski

I 1916 kom Sct. Josefsøstrene til Mariibo, overtog de franciskanske søstres hus og byggede børnehjem og skole. Skolen ligger der endnu ved siden af kirken, men børnehjemmet lukkede i 1956.¹⁷

I foråret 1905 havde pastor Edvard Ortved afsluttet sin tolvte og sidste kollektrejse til Polen, og han besluttede at opgive præsteembedet til fordel for historiske studier i København. Han blev afløst af hollænderen Anton Verhein, som i efteråret 1907 blev afløst af tre polske franciskanere og en dansk franciskaner fra Assisi, men allerede i 1908 overgik sognet til den hollandske provins af franciskanere. Der var nu hele tre præster, hvoraf de to havde været i Polen og lært polsk. Det var af stor betydning for menighedens videre fremtid.¹⁸

Ved 1. verdenskrigs begyndelse i 1914 fik polakkerne problemer med at komme hjem. I den østrigske del af Polen var der deciderede krigshandlinger, og polakker fra den russiske del af Polen kunne ikke rejse

hjem gennem Tyskland, der jo nu var i krig med Rusland. De blev rådet til at blive i Danmark, hvilket de fleste også gjorde.

I 1913 blev det katolske sogn, som havde omfattet hele Lolland-Falster og Møn, delt i tre distrikter, som i 1919 blev til selvstændige sogne. Nykøbing fik Falster, Østlolland, Møn og Bogø. Nakskov fik Vest- og Nordlolland. Sct. Birgitta sogn i Mariibo beholdt Midt- og Sydlolland. Kirken udviklede sig med det stigende antal katolikker, og der blev bygget katolske kirker i Nykøbing i 1916 og i Nakskov, 1921.¹⁹

Da kirkens præster nu er franciskanere, får kirkens indre efterhånden et franciskansk præg. På væggene i skibet blev der opsat statuer af Skt. Ludvig den Fromme af Frankrig og Skt. Elisabeth af Thüringen. Det var ikke tilfældigt. Disse to helgener var værnehelgener for henholdsvis mandlige og kvindelige medlemmer af Sct. Franciscus tredje orden, lægfranciskanerne. I koret kommer der statuer af den hellige

Frans selv og af Skt. Antonius. Kirken bliver også forsynet med nye krystallysekroner til afløsning af gaslyset.²⁰

Ved kirkens 25-års jubilæum i 1922 var kirkeportalens tympanon, det øverste trekantede felt, blevet udsmykket med et stiliseret Birgittakors, udført af pater Klessens. Det erstattede Mogens Ballins maleri fra 1897, som vind og vejr efterhånden havde udvisket.

I 1928 bliver kirken restaureret indvendig. Prædikestolen flyttes ned i kirkens venstre side. Maria-altret bliver udstyret med en himmel (et tagformet overdække), lyseblå med gyldne stjerner indvendig og gylden udvendig. På væggen ved siden af statuen af Maria var der lodrette montere til brug for votivgaver (takkegaver), der for det meste bestod af små sølvbelagte hjerter. De blev opsat som tak for, at man var blevet bønhejt. Altret var helt i hvidt med indlagte farvede sten. De to forreste søjler, der bar førnævnte himmel, var udstyret med gyldne blomster, der lyste ved hjælp af en elektrisk pære.

Kirkens indre stod urørt indtil 1964, hvor den næste større restaurering fandt sted.

Der skete dog diverse ændringer i den mellemliggende periode. I 1957 blev der opsat et keramisk mosaikarbejde over kirkens portal. Det var udført af den tyske keramikker Mirjam Kappel og forestiller Skt. Birgitta omgivet af syv svævende kroner, der symboliserer Helligåndens syv gaver. Et nyt orgel blev leveret i 1958 af Jysk Orgelbyggeri i Aarhus. Der kom også elektrisk klokkeringning.²¹

Under 2. vatikankoncil 1962-65 kom det også til en kirkelig liturgireform, som medførte ændringer i kirkerummet. Der kom et nyt fritstående alter flankeret af to trearmede lysestage og en ny læsepult til brug for evangelielæsningen og de to andre faste messelæsninger fra Bibelen. De sidste foretages vanligvis af lægfolk. Statuerne på væggene af de franciskanske helgener

blev taget ned, da menigheden ikke længe var særlig bevidst om sin franciskanske arv. Det fornemt udstyrede Maria-altret blev også taget ned. Maria måtte finde sig en plads i en niche i væggen. Jesu Hjerteretret blev fjernet. Kommunionbænken blev også fjernet. Man skulle nu modtage kommunionen (nadveren) stående. Prædikestolen blev ligeledes fjernet. Præsten prædikede nu fra læsepulten ved altret eller simpelt hen stående foran altret.

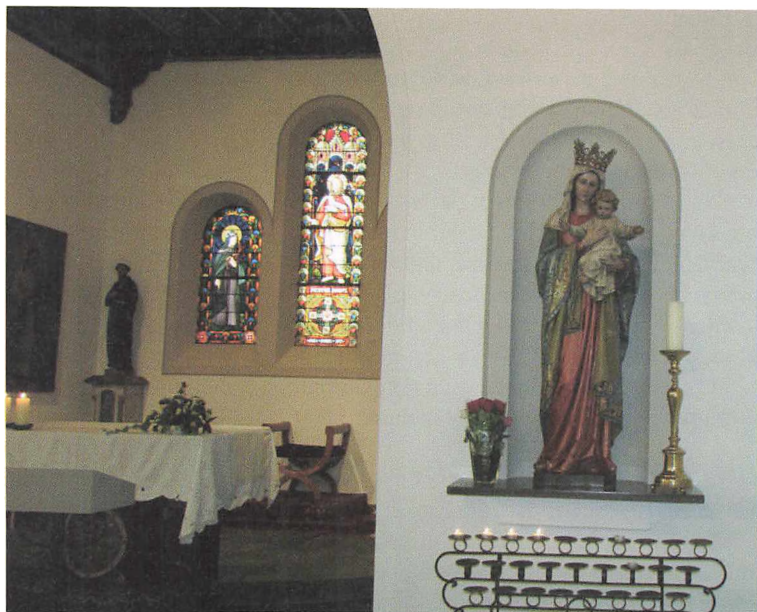
Søndag den 18. oktober 1990 blev der i kirken afløst et maleri af naturvidenskabsmanden Niels Steensen, der døde i 1686 og blev saligkåret i 1988 af pave Johannes Paul II. Kunstneren var Bent Bloksted, Errindlev.

1991 blev døren mellem skib og våbenhus malet i de originale farver, og pulpiturets pilastre blev rekonstrueret, så de kom til at fremstå som de originale søjler. De fire kapitæler blev malet i samme farver som loftet og altret. Der blev også etableret et beskyttelsesnet ved kirkens korvinduer. Udgifterne blev dækket af arven fra et ægtepar i sognet.²²

Der blev til stadighed arbejdet med kirkens forskønnelse. Inventar, der ved restaureringen i 1964 var blevet fjernet fra kirkerummet, blev tilpasset de nuværende forhold og kunne således genbruges. I 1994 fik nichen med Mariastatuen en ny votivlysestage udført i smedejern af den lokale kunstner, K. Lützhöft, Krønge. Samme år fik kirken nye lysekrone i smedejern, også udført af Lützhöft. Han gav dem som en gave til kirken. I 1997 blev alle vinduer omblyet. De havde stået urørt siden 1897.²³

Kirkebygningen begyndte efterhånden at vise tegn på forfald. Væggene slog revner, hvilket førte til en undersøgelse af kirkens fundament. Der blev piloteret i 1985, og en ny undersøgelse i 1987 viste, at bygningen nu var i ro. Menighedsrådet besluttede at udbedre revnerne og male kirken. Der var

*Korparti med statue af Jomfru Maria.
Foto: Jamal Tamimi-Sarnikowski*

utilfredshed i menigheden med det lidt puritanske udseende kirken havde fået i 1964. Man ønskede sig varmere farver og mere udsmykning i kirken. Dette førte til, at Skt. Franciscus og Skt. Antonius kunne indtage deres gamle pladser i koret. Den ene skriftestol blev taget bort. Hvor den havde stået, blev der en niche med plads til Jesu Hjerterstatuen. Den resterende skriftestol udskiftes med en ny og pænere. Og i 1988 får kirken nyt tag. Bispedømmet står for finansieringen akkurat som med piloteringen. Menigheden havde ikke selv de nødvendige økonomiske midler.

Det var imidlertid langt fra slut med kirkens forfald. I 2002 var der igen problemer med store revner i fundamentet. Kirken var ikke bygget på klippegrund, men på gammel søbund. Menigheden arrangerede marked og rejste herved 40.000 kr. til at betale en reparation, som kostede 180.000 kr. Bispeskontorets kasse måtte igen træde til for at dække restbeløbet. Det viste sig dog end-

nu en gang, at der åbenbart ikke var gjort et tilstrækkeligt omfattende eller godt arbejde.

Kirken trues af lukning

I 2014 var den gal igen med kirkebygningen, og denne gang var det mere alvorligt end tidligere. Der var store revner i fundamentet og revner fra sokkel til tag. Et tilkaldt ingeniørfirma konkluderede, at der var fare for sammenstyrtning. 23. august samme år blev kirken derfor lukket for offentligheden. Biskop, sognepræst og menighedsråd var enige om en midlertidig lukning. Man kunne ikke risikere, at nogen kom til skade. Det var foreløbigt beregnet, at reparationer ville koste omkring 2 millioner kroner, og så var der stadigvæk ikke nogen garanti for holdbarheden i fremtiden.

Lukningen af kirken betød dog ikke, at der ikke længere kunne fejres katolsk messe i Maribo. Messerne blev flyttet til Birgittasøstrenes fine og store klosterkapel på Refshalevej i Maribo.

I menigheden var der delte meninger om, hvor alvorlig situationen i virkeligheden var. Der blev etableret en støttegruppe, som i udgangspunktet skulle samle penge ind til renoveringen, men som samtidig anfægtede ingeniørfirmaets undersøgelse.²⁴

Støttegruppen forlangte, at beslutninger om kirkens fremtid blev udsat, indtil der var foretaget en ny undersøgelse. Og støttegruppen iværksatte sin egen undersøgelse ved hjælp af et lokalt firma. Denne undersøgelse konkluderede, at kirken ganske vist trængte til betydelige reparationer, men den var ikke i umiddelbar fare for at styrte sammen.²⁵

Det katolske Danmarkskort

Samtidig arbejdede den katolske kirke på landsplan med at udarbejde et såkaldt nyt katolsk Danmarkskort. Baggrunden var kirkens vanskelige økonomiske situation og den demografiske udvikling i de forskellige landsdele.

På Lolland-Falster havde man fra tidligere tre katolske sogne med hver sin kirke og hver sin præst. De senere år havde der dog kun været to præster. Den nye plan betød, at sognene skulle sammenlægges. Der skulle være to præster og to kirker samt et såkaldt messested. Altså skulle en af kirkerne nedlægges. Kirken i Nykøbing kunne ikke komme på tale: der var flest katolikker og størst messedeltagelse i Nykøbing. Det var altså enten Skt. Franciskus i Nakskov eller Skt. Birgitta i Maribo, der skulle nedlægges. Og da der nu var udsigt til ekstraordinært store udgifter i Maribo, var det nærliggende at vælge Skt. Birgitta.

Der skulle gå lang tid, inden der blev taget endelig beslutning. På et menigheds-møde i Maribo den 7. februar 2016 blev det vedtaget at indstille til bispedømmet, at der gerne kunne etableres en fælles menighed for Lolland-Falster, men med bevarelse af alle tre kirker. Et fromt ønske, men ikke helt i tråd med de økonomiske realiteter. I

1965 var der 3600 registrerede medlemmer af de katolske menigheder på Lolland-Falster. I 2017 var tallet faldet til ca. 1150. Menighedernes økonomi var og er baseret på medlemmernes frivillige bidrag, den katolske kirkeskat. Den demografiske udvikling i landsdelen, kombineret med almindeligt frafald, fik antallet af medlemmer til at dale, samtidig med at der var betydelige problemer med at inddrive den frivillige kirkeskat i tilstrækkeligt omfang.²⁶

Landsdelens tre katolske kirker var egentlig en kirke for meget i forhold til de økonomiske muligheder.

Støttegruppen, som senere skulle blive til en bevaringsforening, indkaldte til et møde den 24. februar med det formål at lægge vægt bag et krav om at genåbne kirken. På mødet ville en repræsentant for firmaet, der havde udarbejdet den nye rapport, gennemgå rapporten. Man havde endvidere allieret sig med diverse oplægsholdere: en redaktør for landsdelens avis, en museumsinspektør fra Museum Lolland-Falster og en folkekirkelig domprovst. Generalvikar Niels Engelbrecht fra det katolske bispedømme skulle også deltage. Det blev et ganske stormfuldt møde, hvor alle synspunkter og bevæggrunde kom på bordet. Der blev fra flere sider peget på kirkens kulturhistoriske betydning. Museum Lolland-Falsters repræsentant gav støttegruppen sin fulde opbakning.²⁷

Støttegruppen arbejdede videre og indkaldte til et stiftende møde i en egentlig bevaringsforening den 19. september 2016. Bevaringsforeningen skulle være åben for alle interesserede: katolikker som ikke-katolikker. Mere end 40 borgere mødte op til den stiftende generalforsamling.

I mellemtiden havde bispedømmet fået udarbejdet en tredje ingeniørrapport.

Ingeniørrapport

I 2016 blev den afsluttende ingeniørrapport “vedrørende konstruktioner og funderings-

forhold” afleveret til bispekontoret og menighedsrådet.²⁸

Den bestod af en geoteknisk rapport, som var baseret på 10 geotekniske borer til ca. 5 meters dybde samt 9 prøvegravninger for at lokalisere funderingsdybder og styrkeforhold i funderingsniveau. Undersøgelsen konkluderede, at fundamenternes bæreevne var til stede, blandt andet på baggrund af de supplerende understøbninger, der var blevet foretaget i 2003. Der var derfor ikke behov for yderligere sikringsarbejder, dog med en række undtagelser, der blev beskrevet i et tilhørende udbedringsforslag.

Disse udbedringsforslag var ganske omfattende: hjørnerne på kirkens to sakristier skulle nedrives og ommures.

Tårnet skulle understøbes efter gældende funderingsregler. Dette ville kræve en understøbning til ca. to meter under terræn. Ved tårnets nordside skulle der ske udskiftning af ca. 30 flækkede mursten samt omfugning af revnede fuger.

Udskiftning af fyldningsmaterialet, dræning af arealerne omkring kirken samt etablering af fald væk fra kirkens facader til bortledning af overfladevand var påkrævet.

Indvendigt terrazzogulv skulle repareres.

Den mest omfattende del af ingeniørrapporten drejede sig om murværkets tilstand. Der var konstateret mange tilfælde af revner i murværk og fuger samt en del fugtskader. I kirkeloftet var der en 4 meter lang revne i gavlen mod tårnet og en 8 meter stor revne i gavlen mod koret samt forskydning mellem gavl og tag. Der var en mængde tagsten og mursten, der måtte udskiftes. Undertaget i loftrummet var faldet ned, og der manglede vindafstivning af tagkonstruktionen.

Samlet set var der behov for omfattende murer- og tømrerarbejder. De samlede omkostninger var beregnet til 1.282.500 kr.

Det var alligevel mindre end frygtet og meget mindre drastisk end i den første ingeniørrapport.

Kirken bevares

I sommeren 2016 blev det besluttet i bispedømmet, at det var den katolske kirke i Nakskov, der skulle lukkes, dog sandsynligvis for så at sige at genopstå som et såkaldt messested. Der var indledt forhandlinger med den katolske Stenoskole i Nakskov om en mulig overtagelse af kirkebygningen, men med mulighed for, at der fortsat kunne holdes messe.

Det betød dog ikke, at Skt. Birgitta kirke stod overfor en snarlig genåbning. Bevaringsforeningen mente, at når de bærende elementer var repareret, var der ingen hindringer for at afvikle kirkelige handlinger. Biskoppen ønskede dog, at kirken skulle renoveres med udgangspunkt i den seneste ingeniørrapport. Og således blev det. Bispekontoret ville stå for renoveringen og havde 500.000 kroner til rådighed med udsigt til yderligere 100.000 kr. Menigheden blev opfordret til at starte en indsamling til renoveringen. Før finansieringen var på plads, kunne renoveringen ikke gå i gang. Samtidig var der sket det, at menigheden i Maribo havde fået en arv fra et afdødt menighedsmedlem. Den var på 2,4 millioner kroner, hvoraf dog 40 %, efter gældende regler, skulle tilfalde bispedømmet, altså kirken på landsplan.²⁹

Bispedømmet ville dog fortsat skaffe penge gennem fonde og indsamling. Det var for at sikre, at der også var penge til fremtidig drift af kirken. Der var selvfølgelig glæde i menigheden over, at kirken kunne bevares. Også i Bevaringsforeningen glædede man sig og ville nu tage skridt til at nedlægge foreningen. Forinden indkaldte man dog til et åbent møde om kirken, hvor en museumsinspektør fra Museum Lolland-Falster ville redegøre for, hvad en fredning af kirken kunne betyde. Det var tidligere besluttet i bevaringsforeningen at forsøge at rejse en fredningssag. Hverken bispedømmet eller menigheden, repræsen-

Skt. Birgitta Kirkens indre. Foto Jamal Tamimi-Sarnikowski.

teret ved menighedsråd og sognepræst, var blevet forespurgt, om man ønskede en fredning, som kunne medføre problemer ved fremtidige ombygninger.

På en ekstraordinær generalforsamling 24. januar blev Bevaringsforeningen nedlagt. 16 af 22 fremmødte stemte for nedlæggelse. Det indsamlede beløb, som udgjorde beskedne 11.000 kroner, skulle overdrages til kirken.

Bevaringsforeningen blev nedlagt, men ikke alle dens medlemmer havde ønsket en nedlæggelse. Den 22. juni 2017 blev der stiftet en ny forening.³⁰

Det skulle være en venneforening, som tilbød at hjælpe med at føre tilsyn med kirken og at holde liv i den lokale menighed. Det var i sig selv et godt formål, men et formål, som allerede blev varetaget af det valgte menighedsråd. Der var blevet valgt et nyt menighedsråd for de sammenslåede menigheder på Lolland-Falster den 18. marts. 2017. Men Venneforeningen for-

holdt sig stærkt kritisk til menighedsrådets sammensætning og mulige hensigter.

I mellemtiden var et entreprenørfirma gået i gang med at renovere kirken. Menigheden skulle bidrage med 500.000 kroner. Resten kom fra bispekontoret. Renoveringsarbejdet blev overvåget af et tremandsudvalg, bestående af en arkitekt fra menighedsrådet, en ingeniør fra Venneforeningen og bispedømmets administrationschef. Renoveringen af kirken skred planmæssigt frem, og det blev planlagt at genåbne kirken den 10. december 2017 med en festmesse med biskop Czeslaw Kozon. Prisen var nu blevet 1,9 millioner kroner. Det var besluttet at foretage en del yderligere arbejde i tillæg til den egentlige renovering. En del arbejde var frivilligt arbejde udført af menighedens medlemmer.

Kirken renoveres

Kirken blev renoveret fra fundament til spir. Tårnets gamle kampestensfundamen-

ter blev understøbt indtil 3 meters dybde, da jorden under tårnet ikke var bæredygtig. De to sakristier blev delvis nedrevet og genopmuret for at rette op på årtiers sætningsskader. Murværket og taget blev eftergået for revner og misfarvninger.

Indvendig blev den store bue mellem kor og skib udbedret. Dermed var der ikke længere nogen sammenstyrtningsfare.

I forbindelse med det indvendige arbejde på kirken blev indeklimaet forbedret ved etablering af et ventilationsanlæg. Og alle vægge blev selvfølgelig malet. Udendørs blev belægningerne fornyet, der blev etableret nye kloakledninger og brønde samt dræning af pladsen omkring kirken. Græsarealerne blev færdiggjort ved hjælp af rullegræs. Kirkens klokkeværk var også blevet efterset. Her viste det sig desværre, at der var behov for et nyt klokkeværk til en ikke ubetydelig pris. Det måtte imidlertid afvente senere finansiering i form af indsamling og mulige fondsmidler.

Kirkens genåbning

Menigheden gik i gang med at forberede kirkens genåbning med en række frivillige arbejdsdage. Der var meget rengøringsarbejde efter 3 års lukning og flere måneders renovering. Og meget sølvtøj at pudse.

Søndag den 10. december 2017 kunne kirken så igen slå dørene op for menigheden. Åbningen blev fejret med en messe med biskop Czeslaw Kozon og Luciaoptog med elever fra Sct. Birgitta Skole. Kirken var fyldt til mere end sidste plads.³¹

Efter tre års lukning og en ganske turbulent tid med megen medieomtale og mange tanker om kirken og dens betydning for menigheden og lokalsamfundet, var der nu igen ro om Sct. Birgitta Kirke. Den var igen rammen om det, der altid havde været dens formål, den katolske menigheds gudstjenesteliv. Debatten om kirkens fremtid, eventuelt som en slags museumskirke, havde

været ganske hård. Selvfølgelig har kirken også en kulturhistorisk betydning for lokalsamfundet, men set fra et katolsk menighedssynspunkt, måtte det aldrig overskygge kirkebygningens egentlige formål. Kirken skulle bevares som en levende kirke for den lokale menighed.

Søren Clausen (f. 1951) er uddannet som bibliotekar fra Danmarks Biblioteksskole, København i 1983. Fra 1983-86 ansat ved Det grønlandske Landsbibliotek i Nuuk. Fra 1986-95 bibliotekar i Vordingborg. 1989-1995 leder af Lokalhistorisk Arkiv i Vordingborg. Fra 1995-2002 ansat ved Universitetsbiblioteket i Tromsø. Fra 2002-2014 hovedbibliotekar ved Det norske Nationalbiblioteks avissamling i Mo i Rana.

Fra 2015 sognesekretær (frivillig deltidsmedarbejder) i Sct. Josefs sogn, Den katolske Kirke på Lolland-Falster.

E-mail: soerenclausen@outlook.com

Litteratur og kilder:

Bestemmelser for menighedernes økonomiske og personalemæssige forvaltning. Bispedømmet Kbh., 2008 (Forkortet Bestemmelser for menighederne).

Katolsk Håndbog for Danmark. 10. udg. Ansgarstiftelsens Forlag, 1983.(Forkortet Katolsk Håndbog).

Katolsk Orientering: tidsskrift. udg. af Bispedømmet København. Diverse artikler. (Forkortet Katolsk Orientering).

Lolland-Falsters Folketidende. Diverse artikler. (Forkortet Folketidende).

Menighedsrådsreferater Skt. Josefs menighed. (Forkortet Menighedsrådsreferat).

Nordisk Ugeblad for katolske kristne: 1885-1931. Ansgarstiftelsen. (Forkortet Nordisk Ugeblad).

Oversigt over kirkeskat 2011-2017.pdf. www.katolsk.dk.30.7. 2018. (Forkortet Oversigt).

Sct. Birgitta Kirke: 100 års jubilæum / Peter Paul Hansen. Udg. Af Sct. Birgitta Kirke, 1997 (Forkortet Jubilæumsskrift).

Sankt Birgitta Kirkes relikvier / Georg Nellemann og Eugenius Legut. Særtryk af "Folk og Kultur," 1987. (Forkortet Relikvier).

Undersøgelserapport vedr. konstruktioner og funderingsforhold til Sct. Birgitta Kirke / Falk Byg Consult, 2016. (Forkortet: Undersøgelserapport).

Noter:

1. Jubilæumsskrift, s. 6.
2. Jubilæumsskrift, s. 10.
3. Jubilæumsskrift, s. 11.
4. Jubilæumsskrift, s. 10.
5. Jubilæumsskrift, s. 14.
6. Jubilæumsskrift, s. 14.
7. Jubilæumsskrift, s. 18.
8. Jubilæumsskrift, s. 20.
9. Jubilæumsskrift, s. 21.
10. Jubilæumsskrift, s. 21.
11. Jubilæumsskrift, s. 26.
12. Sankt Birgitta Kirkes relikvier, s. 29.
13. Jubilæumsskrift, s. 34.
14. Sankt Birgitta Kirkes relikvier, s. 30.
15. Jubilæumsskrift, s. 40.
16. Jubilæumsskrift, s. 37. (Kirkebogen fra 1865 og folketællingen fra 1890 viser

samstemmende, at navnet er Quidde og ikke Zuidde, som er anført i Jubilæumsskriftet. *Red.*).

17. Katolsk Håndbog, s. 197.
18. Jubilæumsskrift, s. 41.
19. Katolsk Håndbog, s. 84-87.
20. Jubilæumsskrift, s. 44.
21. Jubilæumsskrift, s. 56.
22. Jubilæumsskrift, s. 65.
23. Jubilæumsskrift, s. 69.
24. Folketidende 21. februar 2015, s. 13.
25. Folketidende 25. februar 2015, s. 12.
26. Oversigt over kirkeskat.
27. Folketidende 25. februar 2015, s. 12.
28. Undersøgelserapport.
29. Bestemmelser for menighederne, § 4.1.2-3.
30. Folketidende 10. juni 2017, s. 18.
31. Katolsk Orientering, december 2017, s. 7.

Mediehøsten 2017

Bibliografi over lokalhistoriske udgivelser om Lolland-Falster-egnen i 2017

Af Dorte Tissot Hansen & Henning Hallberg, bibliotekarer

Bibliografien bygger på registreringer fra Dansk Lokalbibliografi, Storstrøms Amt samt Danbib, suppleret af indeksering af artikler fra en række lokalhistoriske tidskrifter. Bibliografien medtager kun trykt materiale.

Mediehøsten 2016: bibliografi over lokalhistoriske udgivelser om Lolland-Falster-egnen i 2016 / Dorte Tissot Hansen og Henning Hallberg. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, side 146-155: ill.

DK5: 01.764 Lolland-Falster

Aastrup kirkes indvendige istandsættelse / Jens Lose. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, side 5-14: ill.

DK5: 27.67 Åstrup

Gråbrødrene på Lolland-Falster / Tove Niclasen. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, side 32-45: ill.

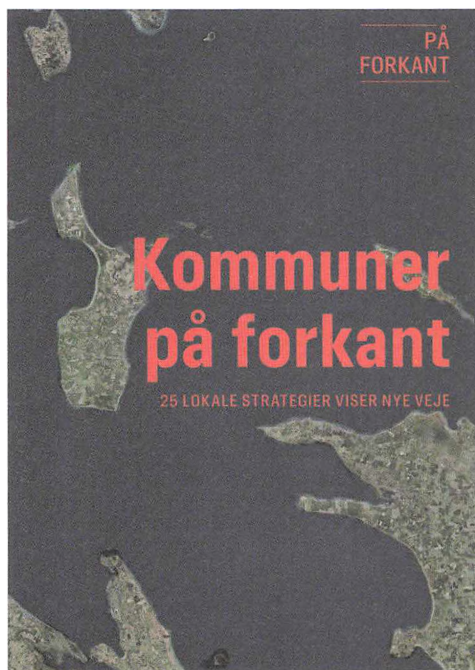
DK5: 28.2

Rod i Rødby / Preben Lund og Kim Kliver. I: Dansk kriminalreportage, side 184-195: ill.

DK5: 32.6

Tågerup Polakkaserne – gæstearbejderboliger fra 1911 / Torsten Elsvor. I: By og Land nr. 114, side 10-13: ill.

DK5: 32.61

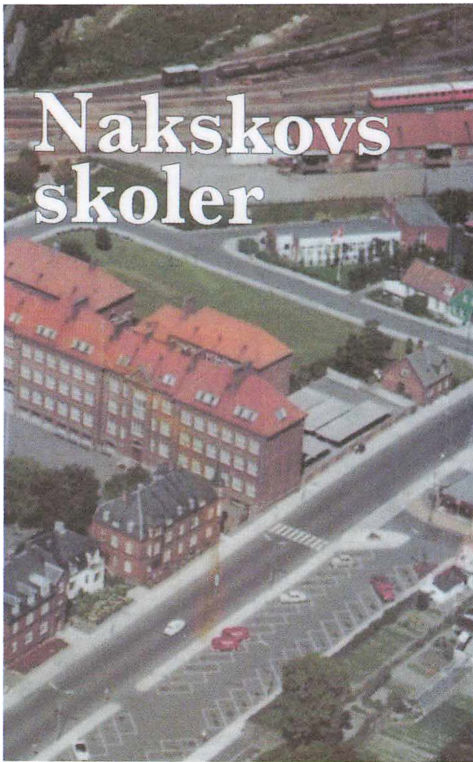

Fælles om udvikling og velfærd i Guldborgsund / I: Kommuner på forkant: 25 lokale strategier viser nye veje, side 140-142: ill.

DK5: 33.19

Lolland i balance. I: Kommuner på forkant: 25 lokale strategier viser nye veje, side 87-89: ill.

DK5: 33.19

Nakskovs skoler / Henning Bech Johansen og Ole Arpe Munksgaard. Nakskov, Det Gamle Trykkeri, 128 sider: ill.

DK5: 37.5 Nakskov

"Gud alene Æren" og "Fra Deres i Herren forbundne" – Sønderskovhjemmets tidlige år / John Bertelsen og Birgit Kirkebæk. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund side 120-145: ill.

DK5: 38.2

Hjemmeplejen på Nordfalster / Lonnie Petersen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening Nordfalster, side 49-51: ill.

DK5: 38.6

Straffet for tyveri / Kirsten Reinhold og Ellen Rasmussen. I: Lokalhistorien / Ravnsborg Lokalhistoriske Forening, side 6-14: ill.

DK5: 34.31

Statsfængslet Storstrøm / Terkel Grum-Schwensen. Byggeri, nr. 8. side 10-15: ill.

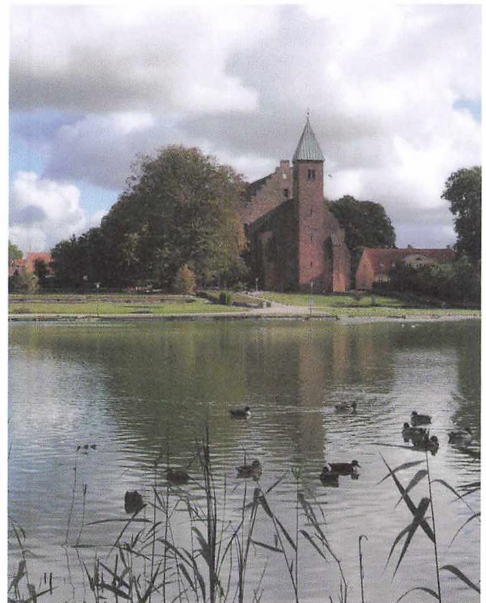
DK5: 34.35

Stjerneformet fængselsby / Gitte Roe Eriksen. I: Byggeplads DK, nr. 4, side 30-33: ill.

DK5: 34.35

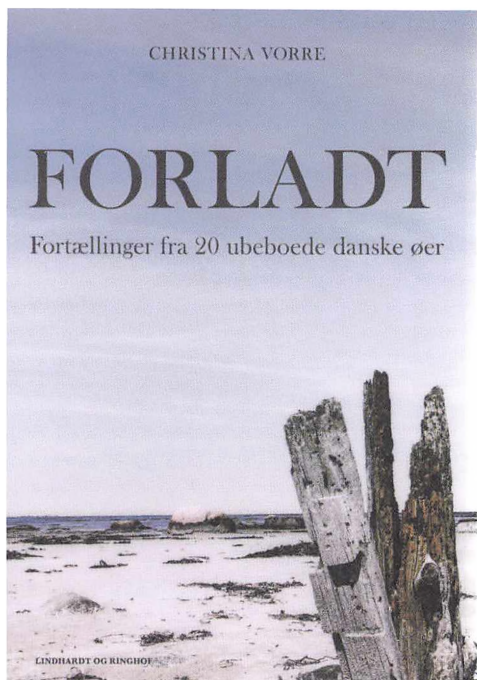
Aztekerne / Pia Lützhøft. I: Lokalhistorisk Årsskrift / Sydllands Lokalhistoriske Arkiv, side 22-28: ill.

DK5: 37.206

Den Danske Klosters rute

Lolland-Falster

Den lolland-falsterske øgruppe (Rågø; Slotsø; Enehøje; Flatø)/ Christina Vorre. I: Forladt: fortællinger fra 20 ubeboede danske øer / Lindhardt og Ringhof, side 184-219: ill.

DK5: 46

GULDKANON

GULDBORGSUND KULTURKANON

Guldkanon: Guldborgsund kulturkanon / Abeline Glahn ; illustratør: Ingrid Riis ; redaktør: Katha Qvist. Guldborgsund, Guldborgsund Kommune. - 91 sider: ill.

DK5: 46.4 Guldborgsund

Fotograferne MarielystLIVE: Lolland-Falster, Bogø, Møn / fotograf: Tom Wilkki ; fotograf: Poul-Henrik Bergmann ; fotograf: Alex Christensen. S.I., Fotograferne MarielystLIVE. - Ca. 80 sider, ill.

DK5: 46.4 Lolland-Falster

Hjemmesygeplejerskens arbejde / Lonnie Petersen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening Nordfalster, side 52-55: ill.

DK5: 38.6

Ordensreglement for kommunale alderdomshjem. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, side 49-53: ill.

DK5: 38.6

Tegnet af Charles Mansa. Illustrationerne til Maribo Amt i 1. udgave af Trap-Danmark / Bjørn Westerbeek Dahl. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, side 98-119: ill.

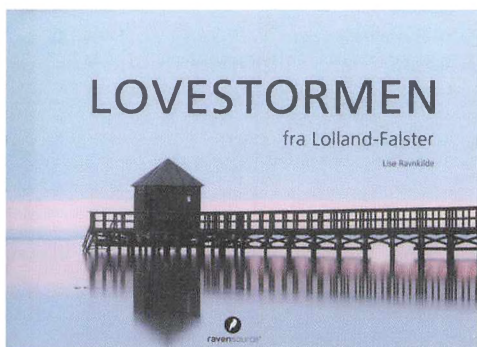
DK5: 40.71

Den danske klosterrute. [Bind 8]: Lolland-Falster / illustratør: John M. Jensen. Frederiksberg, Eksistensen. - 264 sider: ill.

DK5: 46

Øjeblikke / Anders Knudsen; fotograf: Anders Knudsen; redaktør: Hans Gandrup. Nykøbing F., RAP Pressfoto. - 83 sider: ill. DK5: 46.4 Lolland-Falster

Lovestormen fra Lolland-Falster / Lise Ravnkilde. Nykøbing F., Ravensource. - 111 sider: ill.

DK5: 46.4 Lolland-Falster

Maribo og omegn – fra Jomfru Maria til roepigerne / Jan Jørgensen. I: Land og By nr. 114, side 4-7: ill.

DK5: 46.4 Maribo

Nakskovs historiske huse / Lolland Kommune. (Nakskov 750). - 21 sider: ill.

DK5: 46.4 Nakskov

Ulla Kirstine Rùth

Svingelen

Lystskov for borgerskab og godtfolk i Nakskov

Forlaget Fasanland

Svingelen. Lystskov for borgerskab og godtfolk i Nakskov / Ulla Kirstine Rùth. Farum, Fasanland. - 319 sider: ill.

DK 46.4 Nakskov

Nykøbing Slot og Nordfalster del II / Erik Hansen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening Nordfalster, side 71-86: ill.

DK5: 46.4 Nykøbing Slot

Det kunne man læse dengang: For 100 år siden - 1917 / Hans Christian Bentsen. I: Lokalhistorisk Årsskrift / Sydlollands Lokalhistoriske Arkiv, side 64-71: ill.

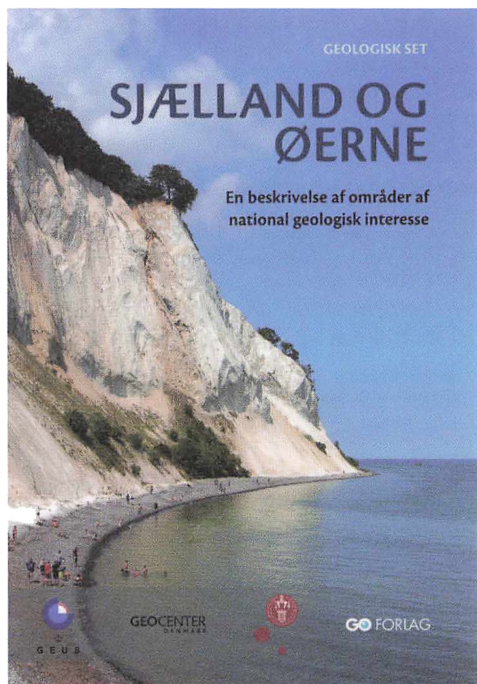
DK5: 46.4 Rødby

På sommertur i Danmark / Signe Storr. I: Bådnyt, nr. 529, side 46-54, 56: ill.

DK5: 46.4 Sydsjælland

Sydlig Sjælland cykelguide / Jens Erik Larsen. Kbh., Nordisk Korthandel. - 83 sider: ill. + 1 kort. ... Tur 4: Stubbekøbing-Nykøbing Falster; Tur 5: Sundruten; Tur 6: Nakskov-Rødbyhavn-Maribo; Tur 7: Maribo-Knuthenborg-Nakskov; Tur 8: Søndersørutten; Tur 9: Maribo-Vordingborg-Næstved...

DK5: 46.4 Sydsjælland

Sjælland og øerne: en beskrivelse af områder af national geologisk interesse / Peter Gravesen ... [et al.]; kort: De Nationale Geologiske Undersøgelser for Danmark og Grønland. - Kbh., GO Forlag. - 333 sider, ill.

DK5: 55.64 Sjælland

Havørnenes Danmark / Kjeld Hansen. I: Fugle og natur. nr. 1, side 3-7: ill.

DK5: 58.889

Den første katastrofe: Peter L. Panum og koleraen i Bandholm / Mads Linnet Perner. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund side 86-97: ill.

DK5: 61.612

OCD-drengens tabu / Carsten Stoemann Rasmussen. Odense, Mellemsgaard. - 354 sider: ill.

DK5: 61.644

Min tid på værftet: 28 erindringer fra Nakskov Skibsværft / red.: Alfred Gynther Christensen. - Nakskov, LollandBibliotekerne. - 191 sider: ill.

DK5: 62.81

Baroniet Guldborglands fæstegårde / Red. Bent Jensen. - Sakskøbing, Foreningen Forskergruppen Støvmiderne. - 277 sider (Ny udgave)

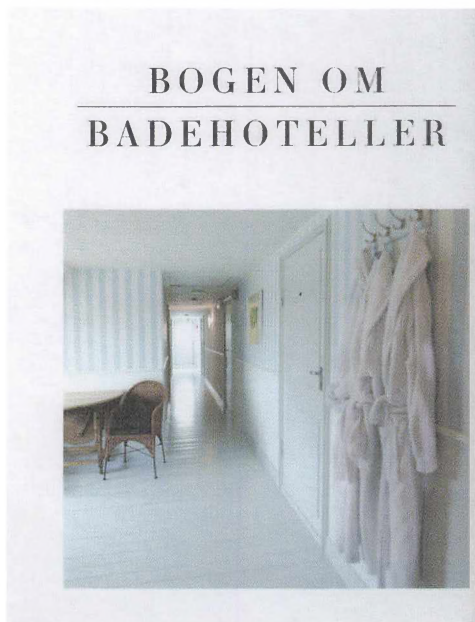
DK5: 63.012

Nytte og nydelse går hånd i hånd / interview: Marian Haugaard Steffensen; interviewede: Pia Bro Christensen. I: Alt om haven, nr. 3, side 12-21: ill.

DK5: 63.519

Horbelev Hotel / Karin Suhr Rasmussen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, side 54-58: ill.

DK5: 64.9

Bandholm Hotel / Irene Nørgaard; fotograf: Søborg Jensen Fotografi ... [et al.]. I: Bogen om badehoteller. - Viby J., nord annoncering, side 149-165: ill.

DK5: 64.908

Handel og søfart på Lolland-Falster med særligt henblik på Vestlolland i perioden ca. 1250 - 1660. (2. del 1350 - ca. 1450) / Ole Arpe Munksgaard. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund side 7-31: ill.

DK5: 65.09

Rhederiet Stubbekøbing - rutebiler mf.: fra 22. februar til august 1959 / Kristian Klitgaard og Jens Birch. I: Årsskrift / Stubbekøbing Lokalhistoriske Arkiv, side 40-48: ill.

DK5: 65.822

Svøm en færges, skiltet og Grønærts sikring af Bogø-Stubbekøbing overfartens fremtid / Thorvald Berthelsen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, side 65-74: ill.

DK5: 65.9

Søsterskibene "Marx" & "Marianne". Fra Rødbyhavn til Omaha Beach / Chr. Løye. I: Lokalhistorisk Årsskrift / Sydlollands Lokalhistoriske Arkiv, side 41-47: ill.

DK5: 65.909

Storstrømsbroen er indviet: reportage fra Folketidendes særudgave i september 1937. I: Jul på Lolland-Falster side 50-53: ill.

DK5: 69.79

Sprøjtehuset Nørre Kirkeby / Inge Ekelund. Sprøjtehusets Venner, 14 sider: ill.

DK5: 69.899

Fra Elværk til kulturhus / Almar Møller. I: By og Land, nr. 114, side 8: ill.

DK5: 71.01

Historieskrivning på Lolland: Maribo Domkirkes historie tilbage fra 1551 er skrevet med pensel og linolie på syv helt nye præstetavler / Birgit Søs Rasmussen. I: De Farver. Magasinet om farver og kulør, nr. 81, side 30-34: ill.

DK5: 71.864 Maribo

Restaureringer af altertavlen i Nykøbing Klosterkirke / Anja Liss Pedersen et.al. I: Jul på Lolland-Falster, side 92-94: ill.

DK5: 71.864 Nykøbing Falster

Center for kulturarv flyttet til Nykøbing F. / interviewer: Helge Torm; interviewede: Merete Lind Mikkelsen. I: By og land, nr. 116, side 10-13: ill.

DK5: 71.956

Skæbnestund for Maribos sidste hele købmandsgård / Helge Torm. I: By og Land, nr. 115, side 24-27: ill.

DK5: 71.956

Bevaringsforeningen Sydløllands Kultur minder gennem 50 år / Hans Christian Bentsen og Jørgen Martinson. I: Lokalhistorisk årsskrift / Sydløllands Lokalhistoriske Arkiv, side 15-21: ill.

DK5: 71.9564 Rødby

"Folk tør investere i byen nu": Marielyst Torv. I: Stedet tæller: perspektiver og erfaringer / redaktør: BARK Rådgivning og Realdania; illustratør: Lars Engelgaard. Realdania, side 160-171: ill.

DK5: 71.961

Naturen ind i byen: Maribo Søbred. I: Stedet tæller: perspektiver og erfaringer / redaktør: BARK Rådgivning og Realdania; illustratør: Lars Engelgaard. Realdania, side 64-69: ill.

DK5: 71.961

En prædikescene i sten / Lisbet Bolander. I: Hikuin, nr. 40, side 71-82: ill.

DK5: 73.6

Ta' på antikjagt i Sydsjælland / Karen Døssing. I: Antik & auktion, nr. 5, side 26-33: ill.

DK5 76.068

Idrætsmærket i Rødbyhavn Gymnastikforening. En beretning / Kaj Henning Sørensen. I: Lokalhistorisk årsskrift / Løllands Lokalhistoriske Arkiv, side 4-14; ill.

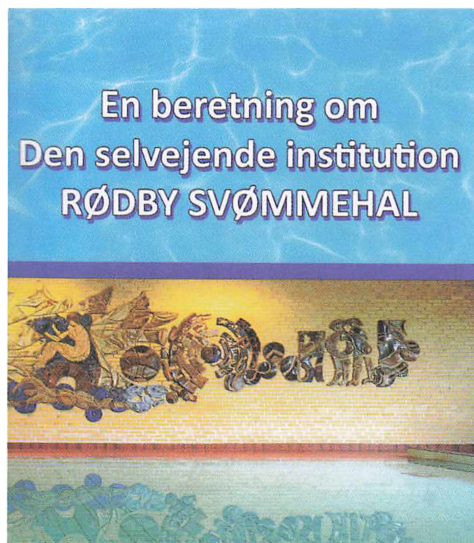
DK5: 79.506

En beretning om den selvejende institution Rødby Svømmehal: notater om Rødby Svømmehal / Kaj Henning Sørensen, 68 sider, ill.

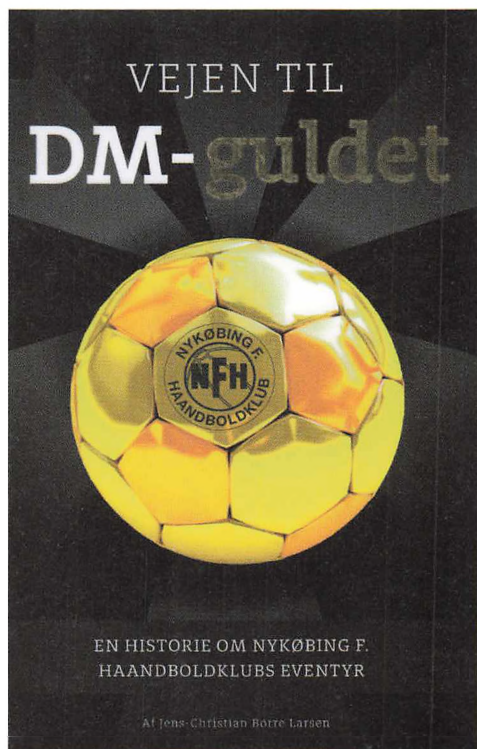
DK5: 79.64

Stedet Tæller

PERSPEKTIVER
OG ERFARINGER

Vejen til DM-guldet: en historie om Nykøbing F. Haandboldklubs eventyr / Jens-Christian Borre Larsen, 207 sider: ill. DK5: 79.75

Harejagt på Sydhavsøerne / Thomas Lindy Nissen. I: Jæger, nr. 10, side 20-23: ill. DK5: 79.92

De higer og søger / Carsten Helm. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, side 46-54: ill. DK5: 90.72

Lolland-Falster, Vordingborg og korstogene: hvad kilderne beretter om regionens rolle i venderkrige og korstog i perioden ca. 1100-1260 / Johnny Grandjean Gøgsig

Jakobsen. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, side 55-85: ill. DK5: 96.1

Bag pigtråd / Arne Skaftte Jensen; redaktør: Alexandra Damgaard; illustratør: Ann-Lise Hass ... [et al.]. Nykøbing F., Kulturmindeforeningen i Nykøbing F., Museum Lolland-Falster. - 60 sider, ill. DK5: 96.72

Fase 2 – fra jeg var 15 år til ca. 30 år: ungdomsårene / Knud Ambus. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, side 15-39: ill. DK5: 99.4 Ambus, Knud

Bådebygger Laurits Andersen / Knud Andersen. I: Årsskrift /Lokalhistorisk Forening Nordfalster, side 46-48: ill. DK5: 99.4 Andersen, Laurits

Da den tekniske verden så helt anderledes ud: redaktøren ridser sportslige minder / Erik Berth. I: Jul på Lolland-Falster, side 23-31: ill. DK5: 99.4 Berth, Erik

Hvor sort var skolen egentlig: en bondestudents erindringer / Thorkild Buch. I: Jul på Lolland-Falster, side 40-45: ill. DK5: 99.4 Buch, Thorkild

Fra Hyldtofte på Lolland til Britt i Iowa, USA / Hazel Peterson. I: Lokalhistorisk årsskrift / Sydlollands Lokalhistoriske Arkiv, side 55-63: ill.

DK5: 99.4 Petersen, Edward Michael

Erindringer fra min tid som hjemmesygeplejerske på Nordfalster / Lonnie Petersen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening Nordfalster, side 56-58.

DK5: 99.4 Petersen, Lonnie

Historien om Revgården / Lonnie Petersen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening Nordfalster, side 30-37: ill.

DK5: 99.4 Poulsen, Gunnar

Erindringsglimt / Kurt Rasmussen. I: Lokalhistorien / Ravensborg Lokalhistoriske Forening, side 16-26: ill.

DK5: 99.4 Rasmussen, Kurt

Sydlollands tækkemand / Gurli Thustrup. I: Lokalhistorisk årsskrift / Sydlollands Lokalhistoriske Arkiv, side 48-54: ill.

DK5: 99.4 Rasmussen, Niels Johan Claus

Drengen som Robert Kerr mødte / Fortalt til Steffen Jørgensen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening Nordfalster, side 26-29: ill.

DK5: 99.4 Rasmussen, Poul

Min barndom ved Bruntofte Skov / Jutta Rosenow. I: Jul på Lolland-Falster, side 36-39: ill.

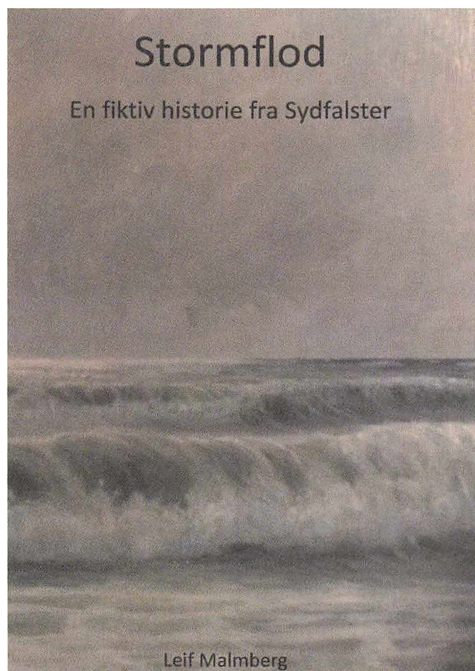
DK5: 99.4 Rosenow, Jutta

RW: Richard / Carla Christine Bruus Aagaard-Strube. I: Rum, nr. 2, side 110-115: ill.

DK5: 99.4 Winther, Richard

Familien Tødt i Errindlev / Jørgen Martinsen. I: Lokalhistorisk Årsskrift / Sydlollands Lokalhistoriske Arkiv, side 29-32: ill.

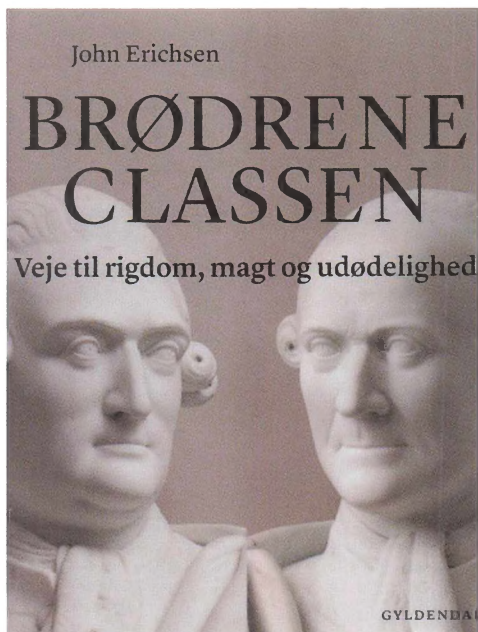
DK5: 99.94 Tødt

Stormflod: en fiktiv historie fra Sydfalster / Leif Malmberg. S.l. 98 sider.

DK5: Skønlitteratur

Brødrene Classen: veje til rigdom, magt og udødelighed / John Erichsen. Gyldendal, Det Classenske Fideicommiss, 323 sider: ill.

DK5: 99.4 Classen, J. F.

Jeg troede at min sidste time var kommet / Victor Cornelins. I: Jul på Lolland-Falster, side 33-35: ill.

DK5: 99.4 Cornelins, Victor

Mine aftener i Paradis / Per Dabelsteen. I: Jul på Lolland-Falster, side 46-48: ill.

DK5: 99.4 Dabelsteen, Per

Årene med Dabelsteen / Erik Berth. I: Jul på Lolland-Falster, side 54-57: ill.

DK5: 99.4 Dabelsteen, Preben

Barndoms minder fra Hospitalsvej og Klosterstræde / Niels Chr. Devantier. I: Jul på Lolland-Falster, side 79-82: ill.

DK5: 99.4 Devantier, Niels Chr.

Josef Garvet – en krigsflygtning / Anne-Marie Hellgren Larsen. I: Lokalhistorisk Årsskrift / Sydlollands Lokalhistoriske Arkiv, side 33-40: ill.

DK5: 99.4 Garvet, Josef

”The long walk back from the last mission” / Robert Kerr. Oversat af Erik Dyreborg. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening Nordfalster, side 17-25.

DK5: 99.4 Kerr, Robert

Nanse i Vålse / Bendt Jepsen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening Nordfalster, side 38-42: ill.

DK5: 99.4 Larsen, Johan

Sådan husker jeg Nanse / Bent Sommer Madsen. Fortalt til Steffen Jørgensen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening Nordfalster, side 43-44.

DK5: 99.4 Larsen, Johan

En kærlighedshistorie / Steen Frederiksen. I: Jul på Lolland-Falster, side 60-65: ill.

DK5: 99.4 Liebst, Kirsten

Hardy Mortensen's oplevelser i årene 1940-45 / interviewer: Leif A. Jensen, interviewede: Hardy Mortensen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, side 59-70: ill.

DK5: 99.4 Mortensen, Hardy

Juleforberedelser på Særslev Øster i 1905 / Olga Pedersen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, side 59-64: ill.

DK5: 99.4 Pedersen, Olga

Pressefrihed under ansvar / Poul-Henrik Pedersen. I: Jul på Lolland-Falster, side 74-77: ill.

DK5: 99.4 Pedersen, Poul-Henrik

På Lolland-Falsters Historiske Samfunds hjemmeside – <http://lfhs.dk/> – kan du holde dig opdateret om mange ting, f.eks.:

- **Referat fra sidste generalforsamling**
- **Formandens beretning**
- **Regnskab**
- **Arrangementer i det kommende år**
- **Udvalgte artikler**

Tilmeld dig vores mailingliste.

Så kan vi bedre informere dig om arrangementer og samtidig spare udgifter til porto.

**Du finder os på
[facebook.com/lfhistorie/](https://www.facebook.com/lfhistorie/)**

**Gå direkte til
vores hjemmeside**

